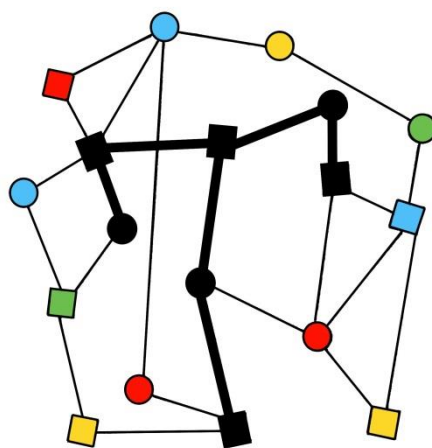

ACTA PINTÉRIANA

6

2020

Acta Pintériana

A Ferences Kutató Tanárok Tudományos Körének folyóirata

6. szám

2020

<http://acta-pinteriana.hu>

ISSN 2416-2124

DOI: <https://doi.org/10.29285/actapinteriana>

Az Acta Pintériana a Ferences Kutató Tanárok Tudományos Körének folyóirata. Ez a szervezet a Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány fenntartásában működő intézmények tudományosan kvalifikált szakembereit fogja össze és a Ferences Alapítvány égíze alatt működik. Lapunk Pintér Ernő ferences atyáról (1942-2002), a szentendrei Ferences Gimnázium hajdani tanáráról, a nemzetközi híró malakológus kutatóról kapta a nevét. A folyóirat elsődleges célja, hogy bemutassa a tudományos kör tagjainak új kutatási eredményeit a szakmai közönség számára. Ezen felül szívesen közöljük minden olyan szerző cikkét, aki valamilyen módon (személyében vagy kutatási témájában) a ferencességhez, vagy a ferences intézményekhez kapcsolódik.

Lapunkban bölcsészettudományi, természettudományi, filozófiai és teológiai tárgyú írásokat egyaránt bemutatunk, de különös hangsúlyt fektetünk az interdiszciplináris párbeszéd jegyében született tanulmányok közlésére. A periodika számára alapvető ferences intellektuális örökség olyan önazonosságot kínál, amely multidiszciplináris érdeklődést és integratív szemléletmódot hoz magával. A szerkesztőségnek megküldött cikkek lektorálására az adott szakterület két, esetenként – ha a tanulmány témájának összetettsége megkívánja – három szakértőjét kérjük fel.

Az Acta Pintériana elektronikus formában, évente egyszer jelenik meg. A lapban közölt írások weboldalunkról szabadon letölthetők. A korábbi kötetek megtalálhatók a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Repozitóriumában (http://real-j.mtak.hu/view/journal/Acta_Pintériana.html).

Kérjük a szerzőket, hogy az itt közölt írásokat a Magyar Tudományos Művek Tárában tudományos szakcikként tüntessék fel a nevük alatt, a cikkek első oldalán található formulával, pl.:

Békefiné Lengyel Zs. & Földényi R. (2016): Klór-acetanilid típusú herbicidek adszorpciójának vizsgálata talajokon és talajalkotókon. Adsorption of chloroacetanilide type herbicides on soils and soil components. Acta Pintériana, 2: 5-22.

A lapban szereplő írásokat tudományos művekben idézve is a fenti adatok használandók. A cikkek a nemzetközi DOI rendszerben a címdalukon olvasható egyéni azonosítóval rendelkeznek, amelyet a hivatkozáskor szintén kérünk feltüntetni.

Kiadó: Ferences Alapítvány, 1024 Budapest, Margit körút 23.

Szerkesztőség: 1024 Budapest, Margit körút 23.

tel.: +36-20-487-2394, e-mail: acta.pinteriana@gmail.com

Szerkesztők: Bagyinszki Péter Ágoston (SSzHF), Mészáros Lukács (ELTE), Kámán Veronika (Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány)

A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Barsi Balázs, Dr. Borbély Venczel, Dr. Dobszay Benedek, Békefiné Dr. Lengyel Zsófia, Dr. Harsányi Ottó, Joóné Dr. Fónagy Anna, Dr. Kálmán Peregrin, Dr. Marek Viktor, Dr. Orosz Lóránt, Dr. Ortutay Zsuzsanna, Soós Sándorné Dr. Veress Rózsa, Szoliva Gábrriel, Dr. Varga Kapisztrán, Dr. Várnai Jakab

Az 6. szám lektorai: Dr. Bagyinszki Ágoston, Dr. Czagány Zsuzsa, Dr. Dreska Gábor, Dr. Frajka Félix, Hidász Ferenc, Dr. Kálmán Peregrin, Dr. Mészáros Lukács, Dr. Nemes Krisztina, Nobilis Márió, Dr. Richter Pál, Soós Sándorné Dr. Veress Rózsa, Dr. Varga Kapisztrán, Dr. Várnai Jakab

Technikai munkatársak: Takács Lilla, Ébner Orsolya

Acta Pintérianiana**A Ferences Kutató Tanárok Tudományos Körének folyóirata****6. szám****2020**

Is it possible for the metaphor of the Book of Nature to become relevant in our days? Bagyinszki Péter Ágoston OFM	5
The theological import of the metaphor of the Book of Nature: historical hallmarks and open questions. Giuseppe Tanzella-Nitti	11
The metaphor of Book of Nature in the Modern Age: history and heritage. Giuseppe Tanzella-Nitti	23
Ki írta a Kájoni-graduále gregorián hangjegyeit? Egy zenei paleográfiai vizsgálat tanulságai. Who made the musical notation of the Kájoni gradual? Results of a recent paleographical analysis. Szoliva Gábor OFM	35
Szedő Dénes ferences költő portréjához. To the portrait of the Franciscan poet, Dénes Szedő. Zatykó László OFM	47
Assisi Szent Ferenc Eucharisztia-tisztelete. La venerazione eucaristica di San Francesco d'Assisi. Berhidai Lajos Piusz OFM	73
Levelek Rómából, 1966. Adalékok a Ferences Rend zsinati megújulásának történetéhez. Letters from Rome: Some Historical Sources on the Post-Conciliar Renewal of the Franciscan Order Várnai Jakab OFM	89
A ferences források magyar nyelvű rövidítési rendszere. The Hungarian system of abbreviation of Franciscan sources Dobszay Márton Benedek OFM & Kámán Veronika	119

doi:[10.29285/actapinteriana.2020.6.5](https://doi.org/10.29285/actapinteriana.2020.6.5)

Is it possible for the metaphor of the Book of Nature to become relevant in our days?

Bagyinszki Péter Ágoston OFM

Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, 1052 Budapest, Piarista köz 1.
bagyinszki.agoston@sapientia.hu

Bagyinszki P. Á. (2020): Is it possible for the metaphor of the Book of Nature to become relevant in our days? Aktualizálható-e korunkban a „Természet könyvének” metaforája? Acta Pintériana, 6: 5-9.

Abstract: A tanulmány egy címben jelzett téma köré szervezett konferencia tanulságait tekinti át a következő kérdések mentén: Miután a kora-újkorban a *liber naturae* hagyománya legalább három jól megkülönböztethető ágra szakadt, miképpen azonosíthatóak be a *Természet könyve*-hagyomány „hosszú tizenkilencedik századhoz” köthető meggyengülésének az eszmetörténeti tényezői? Mit is foglalt magában a *Természet könyvével* való találkozás egykor, és mit jelent a „könyv olvasása” ma? Vajon tapasztalat-e még számunkra a „természeti világnak” az a transzparenciája, ami a látható dolgok mögött egykor azok láthatatlan Szerzőjét, Teremtőjét is a mindennapok szereplőjévé tette? Végző soron pedig az a kérdés, hogy az igeteológia *ressourcement*-ja nyomán, vagyis a logosztani források II. Vatikáni Zsinat ösztönzésére szükséges újraolvasásával, milyen üdvtörténeti távlatok nyílhatnak meg a tágabb hagyományfolyam részét képező *Természet könyve*-hagyomány aktualizálása terén? Nyomatott formában a jelen angol nyelvű szöveg magyar fordítása is elérhető (In: BAGYINSZKI Á. [ed.] [2019]: *A „Természet könyve” mint a „Szentírás könyvének” analógiája*. Konferenciakötet, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola & L'Harmattan, Budapest, pp. 133-140).

The *Religion and Nature* encyclopedia article on *Liber naturae* tradition evaluates the current status of the „book” metaphor:

„While the concept of the Book of Nature is an ancient one, it clearly continues to be revitalized and reinterpreted (particularly with ecological emphasis) in religious thought and practice today.”

(KNEALE GOULD in TAYLOR 2005, p. 211)

Before summarizing the complex question of renewed relevancy reflected by the lectures of our conference, it is worthwhile to outline more precisely what the encounter with the *Book of Nature* once was, and what does „reading the book” mean today? Is the transparency of the „natural world” that once made the invisible Creator of visible things an actor of everyday life still an experience for us?

Our conference was held in the city center of Budapest, though we all recognise that the countryside offers more vivid experience on the subject matter of our theme than secularized cities. We have to make an „excursion” out of our largely artificial, urbanized environment to see the vast horizon that brought the everyday experience of the *Book of Nature* to our predecessors. For example, „light pollution” caused by public lighting of our cities is an obstacle in front of our eyes that deprives us from the beauties of the superlunar (above the Moon) world, once observed and admired by our ancestors. At the same

time, it is also true that our technical civilization provides qualitatively new opportunities to contemplate the „sky”. I wonder whether it is the same „book” adventure or there is a substantial difference between contemplating the cosmic landscape with the naked eye, or through the Hubble Space Telescope’s optics? However, we can ask the same question concerning our terrestrial panorama. Is it the same adventure to contemplate the landscape formed by geological forces and the flora and fauna now as centuries ago, because of the mere fact that thanks to the development of our technical tools we are able to observe them also from the perspective of microphysics and molecular biology? Something has definitely changed. Our horizons of understanding the sublunar and the superlunar worlds had merged already in the 17th century. Since then, instead of a static „cosmos”, we have been thinking of a dynamic „universe” within which our living space is represented by the fragile biosphere and ecosystem of a planet, and our universal history is framed by the „evolutionary natural history”. While phenomena of human society used to form part of the „cosmos”, now it seems that social phenomena should be reread as an independent chapter of the *book*. We are facing old issues in a new way in our contemporary world when represented by psychosomatic illnesses. Our self-understanding has certainly developed a lot following the differentiation of sciences, but has it reached greater depths too?

Analyzing the sources of the tradition of Western Thought concerning the *Book of Nature*, the conference lecturers signaled the initial uncertainties, as well as the early crystallization points associated with Christian Church Fathers. We agreed it would be an exaggeration to say that the authors of the Scripture considered nature as a book, however, the doctrine of the Logos, the broader context of the *book* metaphor, has a strong biblical root. As for the Greek sources, Giuseppe Tanzella-Nitti pointed out that „*the Platonic cosmos, we must not forget, is not a book: to know it, is not to words that one must go, but to ideas and memory*” whereas the stoic doctrine of the Logos has occasionally strong affinity with the later „book” theology. In the western tradition, St. Augustine, St Maximus the Confessor and Scotus Erigena are the most influential authors in the development of the *Book of Nature* tradition.

In the Age of Scholasticism, the idea of *liber naturae* existed as a continuation of the patristic doctrine of the Logos expressing and connecting the cosmic dimension and the christological focus of faith. Tanzella-Nitti remarks about parallel Islamic civilization:

„*an overall look at the content of the Koran shows that the term ‘book’ never refers explicitly to nature, but is always used to indicate the same Koran and its laws*”.

In Christianity the medieval development of the tradition of the *Book of Nature* was due mainly to the work of Hugh of Saint Victor and Saint Bonaventure. Hugh’s hierarchical concept of the triple meaning (*littera-sensus-sententia*) can be translated into our contemporary language as three different models of conceptualizing the truth. The results achieved in the High Middle Ages concerning the „book” metaphor were finally summarized by Raimundus de Sabunde, who also gave new impulses for the further development of the metaphor.

The tradition of *liber naturae* was divided into at least three distinct traditions in the early Modern Age. According to Tanzella-Nitti, the most important development of this era is the emergence and popularity of the idea of a „book written in the language of mathematics” (see, for example, Galileo Galilei). In this interpretation the *Book of Nature* was readable only for a narrow circle of natural scientists („philosophers of nature”) forming a secret elite society consisting of the „priests of science”. This historical change must have been fueled by the experience that „*our senses may deceive us*”, whereas the secrets of nature „*cannot be grasped by the common sense of ordinary people*”. Although this interpretation of the „book” still held the Creator as the ultimate reference point, but it already secularized and lost its moral content. The second tradition can be called the „lay sacralization of nature” since it emphasized the accessibility and readability of the *liber naturae* by everyone. In this respect,

the „book” had key importance in recognising God’s existence and natural morality. Reading it together with the *Book of Scripture* led closer to salvation. The apologetic literature of the era typically referred to the *Book of Nature* in this more vulgar sense. It is to be noted that similar attitudes can still be found in rural cultures even today. The third tradition started as religious criticism that contrasted the *Book of Scripture* with the *Book of Nature*, giving primacy to the latter, and emphasizing the disruption of harmony between the two. This deistic approach presented itself principally as a „modern religion of nature”, while driving many people away from the biblical image of God. When, as a result of a dramatic transformation in the deeper layers of social imaginary, the previously experienced unity of „cosmos” became divided into the physical reality considered „objective”, and the human reality considered „subjective” while the thought of *liber naturae* ceased to be an inherent concept in the history of the ideas (see BAGYINSZKI 2015, pp. 5–14).

It is not easy to identify the historical hallmarks of the weakening *Book of Nature*’s tradition associated with the „long nineteenth century”.¹ A wide range of influential forces can be listed here from the „desanthropocentric” nature of the Copernican turn, to the ever more influential forces shaping our perspective like „computational rationality” and „historical consciousness”. The change in the cultural role of the „book” as well as the ethos-shaping darwinian revolution of the evolutionary principle can also be added to this long list. Nothing less than a complex modernity theory could give an account of the totality of agencies and interferences (see TAYLOR 2007),² however, the rearrangement of the social imaginary defining our basic life experience became evident to everyone for two main reasons:

(1) The holistic ideal of science that previously could be attained by the rare polyhistor, became inaccessible due to the intensive differentiation of specialized sciences.

(2) Human awareness of being „co-creators” in the world is now raised in a different way thanks to the industrial and technological revolutions.

This means that various „hermeneutics” associated with the subjective pole are gaining more and more prominence alongside the „epistemologies” associated with the objective pole. These conceptual and ideological changes have clearly eroded the classical tradition of the *Book of Nature*, as they transformed the public imaginary that served as a basis for the founding metaphors.

Consequently, it wasn’t obvious to what extent the power of the former *liber naturae* thought would imbue the Late Modern culture. While the „book” metaphor used to be perfectly suited to illustrate certain contexts of the Christian doctrine of creation, this shift in the public imaginary connected with the *Book of Nature* would discourage not only contemporary naturalists but also theologians to express their awe by this metaphor while experiencing nature. However, it is also true that experiencing „The Unreasonable Effectiveness of Mathematics”, connects Nobel Prize winning contemporary physicists with an important element of the *Book of Nature* tradition (see WIGNER 1960, pp. 1-14). This is the interference point where pragmatic naturalists turn into sages with childish awe, who could – in that very moment – lead back modern science void of human existential needs to its original philosophical vocation exploring the great questions of human existence.

It is in this context that Giuseppe Tanzella-Nitti is contemplating the possibility of using the renewed *liber naturae* idea. He argues that it is an opportunity not yet exploited for theology to integrate better the recent results of natural sciences, and to clarify its relation with empirical disciplines on the epistemological level: „*the result of natural sciences can be considered a source of positive speculation, so that they can truly help theology to better understand the word of God*” (TANZELLA-NITTI 2004,

¹ A term coined for the period between 1789 (the French Revolution) and 1918 (the end of World War I) of the Western European history that was specially intensive from the point of view of scientific development.

² Summaries on Taylor’s outline on the theory of modernity in Hungarian: GALLAGHER 2014, pp. 731-738; BAGYINSZKI 2010, pp. 45-56.

p. 73). The impact of the updated *liber naturae* experience on the cognitive subject is no less important when assessing the perspectives. The awe felt contemplating the *Book of Nature* is capable of transforming both a scientist or a theologian who ever experienced it:

„To believe that the natural world has the logic of a book, ordered and non-chaotic, written by God and containing a rational message, could influence the ‘spirit’ with which a scientist carries out his or her activity.” (Ibid.)

The history of the *Book of Nature* tradition revised at our conference, its modern-day drama and the efforts made for updating it, concern the dialogue between science and theology in its entirety. In order to evaluate fairly well the questions brought up in this area, it is important to take into account the fact that the idea of the „natural moral law” (*lex naturalis*) is also closely related to the *liberal naturae* thought. Catholic theology cannot declare on this law only in past time, since contemporary teachings of the Magisterium often apply updated principles that have their origin in the *lex naturalis* idea (cf. INTERNATIONAL THEOLOGICAL COMMISSION 2009, 69-75). The tradition of the arguments for the existence of God also has its source in this idea. Ultimately, the *Book of Nature* tradition itself fits into the broader context of the Patristic Doctrine of the Logos – an overall framework formed by general revelation (manifested in the creation) and special revelation (Scripture testimony) – which has been a constitutive element of the Catholic tradition (see BAGYINSZKI in VÁRNAI 2019, pp. 157-192). Therefore, it is still interesting to discuss the question we treated in many aspects in the conference. A question that offers further possibilities for contemplation: following the *ressourcement* of the theology of the Word of God, that is to say rereading the sources of the Doctrine of the Logos inspired by the Second Vatican Council, what perspectives of salvation history can open up thanks to making relevant the *Book of Nature* tradition, which is part of the wider tradition?

References

- BAGYINSZKI, Á. (2019): *A Logosz önközlése az egyház Eucharisztijában (Autocommunication of the Logos in the Eucharist of the Church)*. In: VÁRNAI J. (ed.) (2019): *Az Eucharisztia*. Konferenciakötet, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola & L’Harmattan, Budapest.
- BAGYINSZKI, Á. (2010): Charles Taylor az észak-atlanti civilizáció elvilágiasodásáról (Charles Taylor on the Secularization of the North-Atlantic Civilisation). *Sapientiana*, 3 (2): 45–56.
- BAGYINSZKI, Á. (2015): Hogyan járulhat hozzá a ferences intellektuális hagyomány a „reáliák” és a „humaniórák” összebékeltetéséhez? (How can Franciscan Intellectual Tradition Contribute to the Reconciliation of Human and Natural Sciences?). *Acta Pintériana*, 1: 5–14.
- GALLAGHER, M. P. (2014): Charles M. Taylor: útjelzők a mai világban való keresztény tájékozódáshoz (Road Signs to Orientate Christians in the Modern World). *Vigilia*, 79 (10): 731–738. (trs. Á. BAGYINSZKI)
- INTERNATIONAL THEOLOGICAL COMMISSION (2009): *In Search of a Universal Ethic. A New Look at the Natural Law*. [online]
http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_con_cfaith_doc_20090520_legge-naturale_en.html
- KNEALE GOULD, R. (2005): *Book of Nature*. In: B. R. TAYLOR (ed.) (2005): *Encyclopedia of Religion and Nature*. vol. 1., Continuum, London – New York, pp. 210-211.
- TANZELLA-NITTI, G. (2004): The Two Books prior to the Scientific Revolution. *Annales Theologici*, 18 (1): 51–83. [online] <http://www.tanzella-nitti.it/sites/default/files/media/pdf/9.TwoBooks.pdf>
- TAYLOR, CH. M. (2007): *A Secular Age*. Harvard UP, Cambridge (MA).

WIGNER, E. (1960): The Unreasonable Effectiveness of Mathematics in the Natural Sciences. *Communications in Pure and Applied Mathematics*, 13 (1): 1–14. Reprinted (1990). *Mathematics and Science*, (August): 291-309. [online] https://www.worldscientific.com/doi/abs/10.1142/9789814503488_0018. doi:10.1142/1104

doi:[10.29285/actapinteriana.2020.6.11](https://doi.org/10.29285/actapinteriana.2020.6.11)

The theological import of the metaphor of the Book of Nature: historical hallmarks and open questions

Giuseppe Tanzella-Nitti

Facoltà di Teologia Scuola Internazionale Superiore per la Ricerca Interdisciplinare (SISRI) Pontificia Università della Santa Croce, Roma.

tanzella@pusc.it

Tanzella-Nitti, G. (2020): The theological import of the metaphor of the Book of Nature: historical hallmarks and open questions. A „Természet könyve”-metafora teológiai hozadéka: történelmi fordulópontok és nyitott kérdések. Acta Pintériana, 6: 11-21.

Abstract: A tanulmány célja összegezni a „Természet könyve”-metafora kutatásával kapcsolatos kérdések mai állását, különösképpen is a fundamentálteológus szempontjai szerint. A szerző a kérdés másodlagos irodalmának bemutatása nyomán hangsúlyozza, hogy a metafora iránti érdeklődés messze túlmutat a teológia területén. A *liber naturae*-hagyomány diakronikus szerkezetének elemzése után, a hagyomány aktualizálhatóságának problematikája köti le a szerző figyelmét. A szinkronikus és elemző tárgyaláson belül különösen érdekfeszítő a *lex naturalis* kérdéskör vizsgálata, amely természetes erkölcsi törvény problematikája szervesen illeszkedik az itt vizsgált tágabb hagyományba. A tanulmány a szerző korábbi írásainál terjedelmesebben kitér a „Természet könyve” – gondolat kortárs tanítóhivatali recepciójára (vö. AP 2016, pp. 55-75). A gondolatmenet a hagyomány aktualizálása szempontjából fontos hermeneutikai kérdéseket is felvázolja, miközben az egész témát elhelyezi a II. Vatikáni Zsinat által felelevenített klasszikus Logosz-teológia horizontján. Nyomtatott formában a jelen angol nyelvű szöveg magyar fordítása is elérhető (In: BAGYINSZKI Á. [ed.] [2019]: *A „Természet könyve” mint a „Szentírás könyvének” analógiája*. Konferenciakötet, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola & L’Harmattan, Budapest, pp. 21-48).

I. Introduction

Recent times have witnessed a remarkable interest in the notion of the „Book of Nature” as a *locus* of divine presence and revelation. In recent Magisterium of the Catholic Church, it has been most prominently mentioned by John Paul II in *Fides et ratio* (see JOHN PAUL II 1998, n. 19), Benedict XVI in *Verbum Domini* as well as in other discourses (see BENEDICT XVI 2010d, nn. 6-21; 2009d, n. 51), and Francis in *Laudato si’* (see FRANCIS 2015, nn. 12, 85, 239). Indeed, interest in the metaphor reaches far beyond the theological domain: for many centuries it has attracted continuing fascination in a range of contexts including literature, art and particularly the natural sciences (see for example DEBUS & WALTON 1998; HOWELL 2002; PEDERSEN 1992; PEDERSEN, COYNE & SIEROTOWICZ 2007). The metaphor seems to offer, therefore, a great opportunity to the dialogue between the human and the natural sciences, between theology and scientific culture.

However, the metaphor and its increasing use are not without risks and challenges. On the one hand, the idea of nature or creation as *a book* is only an improper analogy, that is, a *metaphor*, which raises questions regarding the origins and the historical development of the metaphor as such, as well as its prudent and appropriate use in theology. On the other hand, the image of the Book of Nature does not seem to have obtained, in recent times, a specific theological development; in 20th century Fundamental theology the notion of revelation of God through the created world received less attention, compared with the wide room given to God's revelation through the history of salvation, centered on the religious experience of the people of Israel (see CAÑIZARES & TANZELLA-NITTI 2006, pp. 289-335). Furthermore, the metaphor is far from having an established meaning; it has been employed within a wide range of cultural, philosophical and theological contexts for very different purposes. In Patristic and Medieval literature, nature as a book was seen in harmony with the Sacred Scriptures, whereas from the early Modern era onwards it was presented also as an autonomous book, other than biblical Revelation. Looking at the present time, a new risk of misunderstandings arises, because many webpages, institutes and programs of spirituality propose to re-evaluate, or be in tune with, the „Book of Nature”. This gives rise, for instance, to the circulation of dubious quotations, as well as the tendency to mix Christian and non-Christian sources, as if they were necessarily speaking about the same thing. For all these reasons, the use of the metaphor of nature as a *book* remains a delicate question. In my opinion, there is an urgent need for greater theological discernment and for good scholarly work on this so important subject-matter.

II. Scholarly contributions and their different perspectives: a short status quaestionis

In general terms, the scholarship has long been dominated by linguistic and literary studies. The classic reference is that to Curtius' *European Literature and the Latin Middle Ages* (1948), which includes a chapter on the metaphoric uses of *the book* in the history of literature and quotes various (mainly Medieval) instances of nature as a book (see CURTIUS 1990, chap. 16). The metaphorical approach is applied more systematically in Rothacker's *Das Buch der Natur* (1979) which, however, is only a collection of citations, the majority of which are from the age of Romanticism (see ROTHACKER 1979). A third major contribution is Blumenberg's *Die Lesbarkeit der Welt* (1981), which uses both of the previous studies as well as other sources to provide a more systematic analysis of the history of the idea that the world is *readable* (see BLUMENBERG 1981). Yet Blumenberg's methodology is decidedly „metaphorological” (the term is his), and little attention is paid to the theological dimension of the question.

More recently, there have been a range of theologically orientated studies, particularly the two series of volumes edited, respectively, by Vanderjagt and van Berkel, and by van der Meer and Mandelbrote, that include historical surveys and analyses of the metaphor (see the articles in VANDERJAGT & BERKEL 2005; VANDERJAGT & BERKEL 2006; VAN DER MEER & S. MANDELBROTE 2008a; 2008b). There are important contributions in these volumes, although they suffer the lack of a clear (and indeed theological) framework; moreover, the focus is overwhelmingly on Medieval and Modern sources, paying less attention to the Classical and Patristic Ages, when the metaphor was born. I proposed a more theological approach in my article *The Two Books prior to the Scientific Revolution*, published in 2004 (see TANZELLA-NITTI 2004, pp. 51-83) and, more recently, in a section of vol. 3 of my *Treatise on Fundamental Theology in Scientific Context*, published in 2018 (see TANZELLA-NITTI 2018, pp. 343-450), which includes a chapter dedicated to the revelation of God through creation. As far as I know,

there are no monographic studies that would set a clear framework and analyze the historical uses of the metaphor across different authors.¹

On my own part, during the last 15 years I confined myself to collect quotations and bibliography, going in depth occasionally on authors such as Galileo or Robert Boyle. This material was mainly used in public lectures and seminars. However, four years ago, I planned a project of a couple of PhD thesis in theology aimed at exploring the metaphor in depth, from the point of view of Fundamental theology, which is my study and research field. The first fruit of such a research project is the 500-page PhD thesis authored by the Finnish scholar Oskari Juurikkala, which is entitled, *The Patristic and Medieval metaphor of the Book of nature: implications for Fundamental theology*, ready to be discussed within the current academic year. I am indebted to Oskari for part of the material I propose you in the Lecture of this first session.

III. Historical steps and some hermeneutical clarifications

That the subject deserves a deeper study is witnessed by the fact that the different authors are still far from reaching a common view on many aspects of the metaphor. For instance, regarding its very historical origin, Curtius and Blumenberg provide some indications that the underlying idea would be found in ancient Mesopotamia and possibly (with doubts) in ancient Greece; however the sources are not carefully analyzed by these authors, and almost the entire patristic literature is ignored, with the exception of some references to St. Augustine (354-430) (see CURTIUS 1990, pp. 302-311; BLUMENBERG 1981, chaps. 3-4). Drecoll has argued that the specific expression *liber naturae* (that is, the typical medieval and modern expression) is not found before Augustine (see DRECOLL in VANDERJAGT & BERKEL 2005, pp. 35-48). Drecoll's argument can be misleading, however, because he studies a specific combination of words, whereas the concept of *book* is certainly applied metaphorically to created nature before Augustine, at least by Anthony, Ephrem the Syrian (c. 306-373) and Evagrius Ponticus (c. 345-399). Blowers has quite convincingly argued that the beginnings of the analogy between Scripture and cosmos as „two books” should be traced back to Origen (184/185-253/254) (see BLOWERS 2012, pp. 318-319).² All of these arguments may even be valid in terms of the parameters set by each of the studies; but then, their variety reveals the need for a detailed and systematic analysis of the origins and gradual development of the metaphor.

Unfortunately, the literature about the theoretical foundations, in the Patristic period, of the image of nature as a book is very limited. Blowers has highlighted the centrality of the Greek notion of *logos*, but he didn't elaborate much on the argument, and his research is principally concerned with the spiritual dimension of theology of creation, where the metaphor can appear a peripheral matter (see BLOWERS 2012, pp. 318-322). Biblical theology is surprisingly silent on the subject, although it should be clear that the origin of all the things from the Word of God, has much to do with the idea that the various creatures can speak of their Creator, like the words of a book speak of their Author.

As far as the Medieval period is concerned, the way in which the metaphor is transmitted and received by the previous Patristic period raises some questions. In the secondary literature, the Medieval Book of Nature is routinely associated with Augustine (see for example BLUMENBERG 1981, chap. 5; NOBIS in RITTER 1971, pp. 957-959). However, it is quite probable that while this concept referred to Augustine for being the greatest of all the patristic authorities for the Latin Middle Ages, actually the

¹ There are a number of interesting ideas in studies limited to individual authors. Other valuable but limited considerations may be found for example in BLOWERS in HARVEY & HUNTER 2008, pp. 906-931; BLOWERS 2012, pp. 318-322; LOLLAR 2013, pp. 246-250.

² This view is supported by Benjamins, who however examines a limited range of sources and provides no explicit use of the metaphor in Origen (see BENJAMINS in VANDERJAGT & BERKEL 2005, pp. 13-20).

underlying theological insights came from somewhere else. It seems that a key-role was played by John Scottus Eriugena (c. 810-877), who transmitted to the Latin environment, through both his own writings and translations, the ideas of the great Greek Fathers – the Cappadocians, Pseudo-Dionysius, and most importantly Maximus the Confessor. Concerning the subsequent development of the Medieval metaphor, pride of place has conventionally been given to Bonaventure (1221-1274). However, this attribution too could be somewhat misleading, because Bonaventure was essentially using ideas common in the 12th century, especially in the writings of Hugh of Saint Victor (1096-1141).

Regarding the theological foundations and implications of the Medieval metaphor, the issue may be addressed of what are the continuities and discontinuities with respect to the Patristic texts. Of course, there are significant continuities, which suggest that there is already a well-established tradition, that only undergoes small changes of emphasis and perspective. On the other part, the Middle Ages bring about at least three important novelties. First, we perceive a growing skepticism with respect to the intrinsic value and readability of nature due to the weight of sin; the issue is not entirely new, yet Augustine himself spoke of that, but it acquires now more explicit expression, enriching the metaphor with a third book, the *book of the Cross*. Second, while the Patristic metaphor was predominantly conceptualized in terms of the *spoken word* (based on the divine Logos and the *logoi* that the creature are), the Medieval Book of Nature (and the various sub-metaphors to which it gives rise) is increasingly presented as something which *must be seen, not only heard*. Third, in each period the metaphor reflects the framework offered by the theology of the period: God's call to salvation, the relationship between creation and redemption, the role of the Incarnated Word, all subjects about which the Fathers of the Church and the Middle Age authors didn't have the same and identical perspective. It is known that in the Middle Age the theological emphasis was mainly on redemption and Christology, while the language turned more symbolic and rational compared with that employed by the Fathers.

Leaving aside the understanding of the metaphor during the revival of naturalistic studies experienced by the Renaissance, the more intriguing period for studying contents and implications of the Book on Nature remains, in my opinion, the Modern Age. First of all, it must be stressed that many of the consequences which will come later into light in the 17th and 18th centuries were surprisingly prepared by the *Liber creaturarum* by Raymond of Sebond (1385-1436), a text that the Italian scholar Lino Conti has the merit to have underlined and commented in recent years (see CONTI 2004). The autonomy of nature, that of its own language, and the possibility of a closer vis-à-vis confrontation with the Book of Scripture, are all seeds present in Sebond's view that, probably beyond his own expectations, brought about much stronger effects during the scientific revolution. Secondly, the Modern Age is witness of very different views about the readability of the Book of Nature. A Neoplatonic perspective, inherited by the Academies of the Renaissance, which confines the usability of the Book to those who know the language of mathematics and geometry, is opposed to the perspective that considers Nature as a public book, readable by everyone. However, in this last view co-exist two different attitudes: one that states that the Author of Nature's Book is the same Author of sacred Scriptures, the other quite critical with respect to a specific divine Revelation in the history. In the Modern Age the Book of Nature could be used either to give rise to a religion of nature or to reinforce the religion of the Judaeo-Christian tradition. Among the scholars who faced this quite intriguing period it must be quoted Peter Harrison, but a systematic and exhaustive study is, at the moment, still lacking (see HARRISON 1998; 2007; HARRISON in VANDERJAGT & BERKEL 2006, pp. 1-26).

IV. The role of the Metaphor in the frame of Fundamental theology

The interest of Fundamental theology is not, primarily, to focus on the metaphor as a linguistic phenomenon, but to highlight the theological idea that the metaphor seeks to express. Moreover, if

theology studies why and how nature was seen as a book, it is not for the sake of a historical curiosity, but as a way of illuminating present-day questions and discussions around the relation between faith and reason. Think, for instance, to the import that, in this respect, may have issues such as: a) the salvific value of the contemplation of nature; b) the revelation of God through creation; c) the interrelation between creation and redemption; d) biblical exegesis and the natural sciences; e) the inter-religious dialogue starting from nature, etc.

The main philological, linguistic and historical questions, propaedeutic to the theological ones, mainly regard the period from the Antiquity to the early Modern Age and could be summarized as follows: a) what are the key Patristic and Medieval texts in which the metaphor is found; b) what is their status in terms of textual critique (authenticity, expressions truly used, etc.); c) what is their true hermeneutical context (type of literature, the context in which the idea appears, motivation); and d) to which tradition the texts inherited, that is, what are their assumptions and antecedents. These questions seek to identify more precisely the relevant texts so as to enable us to analyze the historical origination, diffusion and evolution of the metaphor.

On the other hand, there are more properly *theological* questions, which go beyond the texts and the words used and, in a sense, go even beyond the metaphor itself, because they „open” the notion of book toward other relevant notions as logos, words, letters, voices, mirror, etc. Taking into account the broader perspective of theology, the first point to clarify is what are the underlying theological *foundation* and *vision* that give rise to the metaphor (for example, the presence of the Logos in creation, allegorical exegesis, sacramental theology based on symbolic language, etc.). Only after this previous analysis, Fundamental theology can address its more relevant questions and implications. They are, in my opinion, the following: a) who is able to read the Book of Nature and how should it be read; b) what is the relationship between the Book of Nature and the book of Scripture; c) does the Book of Nature have any moral and/or salvific relevance for those who read it; and d) what does the Book of Nature reveal about God, his nature, his will and his salvific plans for all mankind. In all of these questions, theology is highly interested in investigating the *Christological dimension* of this book. In other words, what the metaphor means and the extent to which it can be used, must depend, in its deeper and ultimate level, on the Christological understanding of creation, of the Scriptures and of the human being.

Let's go more in depth into the two properly theological issues here mentioned, namely the very foundation of the metaphor and their implications for today's Fundamental theology.

There is a number of elements in Patristic theology that seem to provide a solid theological basis for the grounding and further development of the metaphor. The most important of these was the correspondence between the cosmological *logos* of Greek philosophy and the biblical idea of the *divine word of creation*. Other ideas, such as the existence of a natural law (understood both cosmically and morally), the contemplation and beauty of nature as a work of God, and the practice of allegorical interpretation of Scriptures, may also have contributed to the success of the metaphor. The historical studies have confirmed all these elements. Although we cannot definitively determine the role and influence of each author, nevertheless we can state without doubt that the theology of the divine Word, that is the role of *Logos* in the work of creation, is central to the Patristic and Medieval idea of nature as a *book*; it is repeatedly found in the context of theology of creation, and over time it becomes more and more clearly expressed in the idea of the *logoi* that the creatures are. In contrast, the significance of the other elements is more varied. For instance, the natural law is particularly important to Maximus, and it plays a role in Ephrem; but it is quite marginal in Bonaventure, probably because his extensive doctrine of the natural law was mainly confined to its interior dimension. The notion of the contemplation of nature, on the other hand, is found in numerous texts, and it is important to most of the thinkers. Allegory is present in some cases, but many times the metaphor is not based on any allegory at all; rather, it is derived from a parallelism between Scriptures and creation, which is much more than an allegory,

having Scriptures and creation the same origin and finality in the divine Logos. Even the authors of the Middle Age, who bent toward a symbolic language, as Scottus Eriugena, Hugh of St. Victor and Bonaventure, do not derive the metaphor from symbolic considerations only.

If we consider pre-Christian texts, they provide of course some preparation to the Christian metaphor of the Book of Nature, but confine themselves to heavenly characters. The religiosity of many ancient cultures spontaneously attributed a certain divinity to the heavens, which were understood as the place for a dialogue between the god(s) and the human beings. However, it was only the Christian doctrine of the Incarnated Logos that enabled to understand that the divine presence and communication may have been sought and found in all created realities, without any loss of divine transcendence. The Christian understanding (and transformation) of the cosmological *logos* of Greek philosophers was fundamental for this new vision, because it provided the conceptual tools for distinguishing between the transcendent (non-immanent) Logos and the created *logoi*, the latter of which are not identified with the Logos, but are inseparable from him, and therefore intrinsically related to all the creative, revelatory and redemptive activity of the divine Logos, Jesus Christ.

V. The contemporary revival of the Book of nature in the teachings of the Catholic Church: chances and uncertainties

Concerning the implications of the metaphor for today's Fundamental theology it should be noted that some of them are intrinsic to the view of nature as „a book”, while others refer to idea of having two books, namely Nature and Scripture, authored by the same God. In the first case, considering nature as a book is a fruitful image, because it easily associates to the created world all the characters of a true divine revelation. In fact, a book manifests the person/personality of its Author; it transmits a Word and expresses an intentionality; it contains an intelligible message; it is communicable and universal even though it does not dispense with a certain work of interpretation; it is able to rise the interest of the addressee and demands for his answer; its origin is a person and it is directed to a personal interlocutor. These all are important characteristics that help to understand Nature as the place of a true divine revelation, and would suffice to justify the interest of theology toward those approaches and authors, in the past as well in the present times, who have employed or still use the metaphor.

The pontifical Magisterium of recent decades seems to have seized this opportunity, at least judging by the high number of references to the Book of Nature in documents of certain relevance. In a page of *Fides et ratio* (1998), John Paul II defines this book as „*the first stage of divine Revelation [...] which, when read with the proper tools of human reason, can lead to knowledge of the Creator*” (n. 19); an idea he resumed and developed during a couple of Wednesday catechesis, given on occasion of General Audiences (cf. JOHN PAUL II 2000; 2002).

Benedict XVI quotes the metaphor in the encyclical *Caritas in veritate* (2009) (cf. n. 51), and speaks of it widely in the post-synodal exhortation *Verbum Domini* (2010).

In this last document, he states that „*while the Christ event is at the heart of divine revelation, we also need to realize that creation itself, the liber naturae, is an essential part of this symphony of many voices in which the one word is spoken*” (n. 7); then, he adds, „*we can compare the cosmos to a 'book' [...], the work of an author who expresses himself through the 'symphony' of creation*” (n. 13). There are about a dozen speeches by this Pontiff – addresses, catechesis and speeches of various kinds – which speak of nature as a book that the Creator offered to us. Benedict XVI often uses this image to point out that the rationality of creation and the rationality of the human mind, capable of understanding it, both have their origin in God (cf. for instance BENEDICT XVI 2005; 2008; 2009a; 2009c; 2009b; 2010b; 2010a; 2010c; 2013). The metaphor is well present also in pope Francis Encyclical *Laudato si'* (2015):

„*God has written a precious book – the Pontiff says – whose letters are the multitude of created things present in the universe.*” (N. 85; cf. nn. 6, 11, 239)³

One element deserves to be highlighted here. The author most frequently mentioned by the Magisterium of the popes is, in this context, Galileo Galilei, who also uses the metaphor, as we shall see later, in various places in his works (cf. JOHN PAUL II, 1998, n. 34, footnote 29; BENEDICT XVI 2006; 2008; 2009c; 2010d, n. 30). Is there any particular reason to refer to Galileo, given the wide choice of possible authors, including many Fathers of the Church, many Medieval theologians and not a few Modern authors? The question is not irrelevant, bearing in mind the long history of the metaphor and the specific use that Galileo makes of it, according to the Neo-platonic view of the Renaissance Academies. I believe that this choice is only the result of a kind of „overexposure” of the Galileo affair, an author that the Catholic Church likes to mention when she deals with issues related to the natural sciences. Galileo’s sentences are well known and, perhaps, also materially more available than quotations coming from other sources, even if more „pertinent. Moreover, Galileo is an emblematic figure: when the Magisterium quotes his passages about God as the author of the book of the world, it wants to endorse the harmony between science and faith by employing the same words of the Italian scientist. However, when it is done without providing further details, the complex history of the metaphor runs the risk to be put by parenthesis; similarly, the differences between the way in which Galileo makes use of the metaphor and the use made by other authors before him, the Fathers of the Church in particular, seem to be underestimated.

In the second case, when the metaphor refers to the „Two Books”, Nature and Scripture, theology is easily induced to employ it just to frame the relationship between faith and reason, or that between faith and science, within a captivating image, clear to a wide public. Here too, Galileo remains the most cited source. However, if we look closely, the question is much more delicate than we think. In fact, if the image of the „Two Books” is used to express the two modalities of the same divine Revelation, namely revelation through creation and revelation through the biblical message, we must not forget that, in Catholic theology, the book of Scripture cannot express, by alone, the entire historical-supernatural Revelation. Unlike the theological currents born from the Protestant Reformation, Catholic theology highlights the role of Tradition, which is considered fully part of divine Revelation, as Scripture does. For these reasons, centering the whole faith and reason relationship on the metaphor of the Two Books seems reductive, and somewhat misleading.

VI. A task for Fundamental theology

Are all these difficulties and subtle clarifications strong enough to prevent today’s Fundamental theology from speaking fruitfully of Nature as a book written by God? If we don’t want to use the adjective „ambiguous” when we speak of the Book of Nature, we should at least acknowledge that a theologian would face a multi-layers image, having different meanings. The tricky and problematic heritage of the very concept of „nature”, one of the most complex subject-matter in all the history of ideas, adds more troubles to an already problematic issue. If theologians confine themselves to the domain of theology of Revelation, the history of metaphor, as we know, shows at least four different ways of referring to the Book of Nature. They are in turn:

- a) Thanks to this *book*, the knowledge of the Creator, of whom biblical revelation speaks about, is extended to all, in a very accessible way, making known to all the fundamental moral requirements that derive from the existence of a Creator; Nature is therefore proposed as a true form of divine revelation, comprehensible, effective and universal.

³ The metaphor was proposed also in the *Homily on the Solemnity of Epiphany* (FRANCIS 2014).

- b) This book confirms, in a certain way, the reasonableness of the religious and moral teachings contained in Sacred Scripture, showing that these are also available to those who observe the natural order of things and the laws which rule it. The image of the „Two Books”, then, stresses the uniqueness of their Author.
- c) This book shows the self-sufficiency of a natural moral order with respect to the teachings contained in the biblical revelation, placing the latter by parentheses, or declaring it superfluous.
- d) The Book of Nature indicates a field of competence reserved only for the scholars of the natural sciences, because of the specific and restrictive language in which the book is written; the image of the „Two Books”, can endorse a break between the rational and mathematical study of the world and the view of creation given by philosophy, theology, or by the Bible itself.

At the same time, notwithstanding the complex history of the metaphor and the different meanings it has acquired, I suggest that theology must also acknowledge some interesting and precise „lines of thought”. They seem to resist the diversification of the hermeneutics proposed and to overcome the differences and purposes with which the image has been used. Three main ideas that the metaphor conveys, seem to persist along the history and are shared by most of the authors: namely the Book of Nature is universal (the language of mathematics, in a sense, continues to express a dimension of universality); it has an Author (other images of nature, as mother, or a living being, etc., do not primarily refer to any author); the image has been widely used by scientists because it has many things to say to the activity of science, in the past as well as in the present.

First, the idea that nature is in front of our eyes like an open book, a public book that everyone can read, even if not everyone knows how to interpret it immediately, is a shared content that persists through all epochs with different emphasis. The sky is above all of us, the earth is under the eyes of all. Everyone comes across nature, because it is our common home. We need not to look for this book, because it comes to meet us. Somehow it reveals itself. It speaks to someone with its illustrations, to others with its arguments, to others more showings its laws, whether of a physical or moral order. On closer inspection, even if we were to recognize that it is written in mathematical characters and think its reading reserved only for those who know its language, we would not deny its universality. Rationality and science still have a public dimension because everyone, in principle, can be educated to have access at this knowledge. In contemporary society, where the suggestion of the unknown and the search for secret mysteries too often replace the true religious sense, the call to the universality of divine revelation in a book available to all can help to avoid this dangerous drift. And in this task science and theology find themselves on the same side, because they are both interested in reason, that is, in the Logos at basis of the Book’s readability.

Second, those who have used for centuries the metaphor of nature as a Book, or also the metaphor of the „Two Books” to include a comparison with Scripture, they all have accepted, at least implicitly, the possibility of thinking of a personal Author. For the materialist and the atheist, closed to any possible transcendence, nature is certainly not a book, but only a place of conflict and irrationality, the theatre of pure chance, something which looks absurd. Knowing the reasons why the metaphor has been used, would allow theology of Revelation to better understand where and why implicit or explicit references to an Author of the Book were born, helping the interlocutor (including scientists) to evaluate which Subjects are philosophically adequate to play the role of an *intelligent and personal author*. It should be noticed that the reference to the „author” was not denied even by those who, throughout history, emphasized the self-sufficiency of the Book or defended the autonomy of scientific work; at least until the rise of 19th century materialism, none of these prerogatives of nature was affirmed *against* the existence of God. Within the rich framework of the metaphor, theology could help scientists to recognize

the many consequences which stem from the belief that in the very foundation of physical reality there is a personal author: the effect of a personal writer, the universe is readable, it is rational and lawful, conveys a message, embodies a purpose; in a word, it reflects what a book is and what a book means.

Third and last, the dialogue between theology and the natural sciences can be fostered by the historical fecundity of the metaphor of the „Two Books” – albeit the limits and the hermeneutical warnings already highlighted. Contrary to a rather widespread cliché, the scientific revolution did not mark a break between the Two Books, but rather gave voice to a need for greater intelligibility of both. There is a consolidated tradition, even among the witnesses of the newborn scientific method, from Francis Bacon to Tommaso Campanella, from Galileo Galilei to Robert Boyle, according to which the Book of Nature helps the understanding of the Book of Scripture and the latter maintains unchanged its moral and spiritual value for our lives. Precisely because the author of the two books is the same, with the development of the sciences new questions arose and new implications came to light. These not only concerned, evidently, biblical exegesis, but concerned creation as a whole, which to scientific observations now appeared with an extent, richness and complexity previously unimaginable. Scientific discoveries claimed – and in a certain way will always ask for – a re-reading of the Book of Scripture. Beyond the inaccuracies and misunderstandings that the Copernican affair showed on both sides, the call that Galileo addressed to theologians will be addressed by other men of science in the following centuries on new important issues, from Darwin to Freud. At the same time also Scripture can suggest scientists to read again and better the Book of Nature, not to interfere with the scientific method, but to help them distinguishing what in that Book speaks to science and what, instead, speaks to the existential and religious dimensions of the human being, what is written in the characters of mathematics and what, instead, is written in the language of wisdom. A scientist like Robert Boyle, for example, was able to make these different readings, showing how they complemented each other.

In conclusion, I hope that a Fundamental theology which operates in a scientific context like ours, could appraise all the richness that the metaphor still have and use it more fruitfully.

VII. References

- BENEDICT, XVI (October 18, 2006): *Discourse to National Assembly of the Italian Church*. Verona.
- BENEDICT, XVI (May 27, 2010a): *Discourse to the General Assembly of the Italian Bishop Conference*.
- BENEDICT, XVI (October 31, 2008): *Discourse to the Pontifical Academy of Sciences*, Rome.
- BENEDICT, XVI (December 22, 2005): *Discourse to the Roman Curia*.
- BENEDICT, XVI (February 6, 2013): *General Audience*.
- BENEDICT, XVI (March 24, 2010b): *General Audience*.
- BENEDICT, XVI (November 7, 2010c): *Homily in the Church of the „Sagrada Familia”*, Barcelona.
- BENEDICT, XVI (January 6, 2009a): *Homily on the Solemnity of the Epiphany*, Rome.
- BENEDICT, XVI (December 8, 2009b): *Message for the World Day of Peace. „If you want to cultivate peace, protect creation”*.
- BENEDICT, XVI (November 26, 2009c): *Message to the Participants to the Conference „From Galileo’s Telescope to Evolutionary Cosmology”*, Rome.
- BENEDICT, XVI (September 30, 2010d): *Verbum Domini* (Apostolic Exhortation).
- BENEDICT, XVI (June 29, 2009d): *Caritas in Veritate* (Encyclical Letter).
- BENJAMINS, R. (2005): The Analogy between Creation and the Biblical Text in Origen of Alexandria. In: A. VANDERJAGT & K. van BERKEL (eds.) (2005): *The Book of Nature in Antiquity and the Middle Ages*. Peeters, Leuven, pp. 13-20.
- BLOWERS, P. M. (2008): Doctrine of Creation. In: S. A. HARVEY & D. G. HUNTER (eds.) (2008): *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*. Oxford UP, Oxford – New York, pp. 906-931.

doi: [10.1093/oxfordhb/9780199271566.003.0045](https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199271566.003.0045)

- BLOWERS, P. M. (2012): *Drama of the Divine Economy. Creator and Creation in Early Christian Theology and Piety*. Oxford UP, Oxford. doi:[10.1093/acprof:oso/9780199660414.001.0001](https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199660414.001.0001)
- BLUMENBERG, H. (1981): *Die Lesbarkeit der Welt*. Suhrkamp, Frankfurt.
- CAÑIZARES, J. S. & G. TANZELLA-NITTI (2006): La rivelazione di Dio nel creato nella Teologia della rivelazione del XX secolo. *Annales Theologici*, **20**:289-335.
- CONTI, L. (2004): *L'infalsificabile libro della natura alle radici della scienza*. Porziuncola, Assisi.
- CURTIUS, E. R. (1990): *European Literature and the Latin Middle Ages*. Princeton UP, Princeton. doi: [10.1515/9781400846153](https://doi.org/10.1515/9781400846153)
- DEBUS, A. G. & M. T. WALTON (eds.) (1998): *Reading the Book of Nature. The Other Side of the Scientific Revolution*. Sixteenth Century Journal Publishers, Kirksville (Mo).
- DRECOLL, V. H. (2005): „Quasi Legens Magnum Quendam Librum Naturae rerum” (Augustine: *Contra Faustum* 32,20). The Origin of the Combination Liber Naturae in Augustine and Chrysostomus. In: A. VANDERJAGT & K. van BERKEL (eds.) (2005): *The Book of Nature in Antiquity and the Middle Ages*. Peeters, Leuven, pp. 35-48.
- FRANCIS (May 24, 2015): *Laudato si'* (Encyclical Letter).
- FRANCIS (January 6, 2014): *Homily on the Solemnity of Epiphany*. Rome.
- HARRISON, P. (1998): *The Bible, Protestantism and the Rise of Natural Science*, Cambridge UP, Cambridge. doi: [10.1017/CBO9780511585524](https://doi.org/10.1017/CBO9780511585524)
- HARRISON, P. (2006): The „Book of Nature” and Early Modern Science. In: A. VANDERJAGT & K. van BERKEL (eds.) (2006): *The Book of Nature in Early Modern and Modern History*. Peeters, Leuven, pp. 1-26.
- HARRISON, P. (2007): *The Fall of Man and the Foundations of Science*. Cambridge UP, Cambridge. doi: [10.1017/cbo9780511487750](https://doi.org/10.1017/cbo9780511487750)
- HOWELL, K. J. (2002): *God's Two Books. Copernican Cosmology and Biblical Interpretation in Early Modern Science*. University of Notre Dame Press, Notre Dame (IN).
- JOHN PAUL, II (August 2, 2000): *General Audiences*.
- JOHN PAUL, II (January 30, 2002): *General Audiences*.
- JOHN PAUL, II (September 14, 1998): *Fides et Ratio* (Encyclical Letter).
- LOLLAR, J. (2013): *To See into the Life of Things. The Contemplation of Nature in Maximus the Confessor and his Predecessors*. Brepols, Turnhout. doi: [10.1484/M.MON-EB.5.112293](https://doi.org/10.1484/M.MON-EB.5.112293)
- NOBIS, H. M. (1971): Buch der Natur. In: J. RITTER et al. (eds.) (1971): *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. vol. 1., Schwabe, Basel, pp. 957-959. [online] https://www.schwabeonline.ch/schwabe-xaveropp/elibrary/start.xav?qn=%24%24%24OpenURL%24%24%24&id=doi%3A10.24894%2FH%2F512#_elibrary_%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27verw.buch.der.natur%27%5D_1577455539623. doi:10.24894/HWPh.512
- PEDERSEN, O. (1992): *The Book of Nature*. Vatican Observatory Publications – University of Notre Dame Press, Città del Vaticano – Notre Dame (IN).
- PEDERSEN, O.; G. V. COYNE & T. SIEROTOWICZ (2007): *The Two Books. Historical Notes on Some Interactions Between Natural Science and Theology*. Vatican Observatory Foundation – University of Notre Dame Press, Città del Vaticano – Notre Dame (IN).
- ROTHACKER, E. (1979): *Das Buch der Natur. Materialien und Grundsätzliches zur Metapherngeschichte*. Perpeet, Bonn. (ed. Wilhelm Perpeet)
- TANZELLA-NITTI, G. (2018): *Teologia Fondamentale in Contesto Scientifico*. vol. 3., *Religione e Rivelazione*. Città Nuova, Roma, pp. 343-450.
- TANZELLA-NITTI, G. (2004): The Two Books prior to the Scientific Revolution. *Annales Theologici*, **18**:51-83.

- VAN DER MEER, J. M. & S. MANDELBROTE (eds.) (2008a): *Nature and Scripture in the Abrahamic Religions*. vol. 1., *Up to 1700*. Brill, Leiden. doi:10.1163/ej.9789004171916.i-782
- VAN DER MEER, J. M. & S. MANDELBROTE (eds.) (2008b): *Nature and Scripture in the Abrahamic Religions*. vol. 2., *1700-Present*. Brill, Leiden. doi:10.1163/ej.9789004171923.i-618
- VANDERJAGT, A. & K. VAN BERKEL (eds.) (2005): *The Book of Nature in Antiquity and the Middle Ages*. Peeters, Leuven.
- VANDERJAGT, A. & K. VAN BERKEL (eds.) (2006): *The Book of Nature in Early Modern and Modern History*. Peeters, Leuven.

doi:[10.29285/actapinteriana.2020.6.23](https://doi.org/10.29285/actapinteriana.2020.6.23)

The metaphor of Book of Nature in the Modern Age: history and heritage

Giuseppe Tanzella-Nitti

Facoltà di Teologia Scuola Internazionale Superiore per la Ricerca Interdisciplinare (SISRI) Pontificia Università della Santa Croce, Roma.

tanzella@pusc.it

Tanzella-Nitti, G. (2020): The metaphor of the Book of Nature in the Modern Age: history and heritage. A „Természet könyvének” metaforája az újkorban: történelem és örökség. Acta Pintériana, 6: 23–33.

Abstract: A tanulmány Raimundus de Sabunde 15. századi munkásságától a közelmúltig tekinti át a „Természet könyve”-metafora történetét és annak teológiai jelentőségét. A korszaknak ebben a korábbi publikációinál részletesebb tárgyalásában a szerző kitér P. Paracelsus, H. C. Agrippa, G. Galilei, R. Boyle, J. Kepler *Liber Creaturarum*-hagyományhoz adott hozzájárulására (vö. AP 2016, pp. 55-75), valamint e gondolkodóknak a hagyomány újkori szétágazásában betöltött szerepére. A történeti átekintéssel párhuzamosan a tanulmány a hagyomány aktualizálása szempontjából fontos hermeneutikai kérdéseket is felvázolja, miközben az egész témát elhelyezi a II. Vatikáni Zsinat által felelevenített klasszikus Logosz-teológia horizontján. Nyomatott formában a jelen angol nyelvű tanulmány magyar fordítása is elérhető (In: BAGYINSZKI Á. [ed.] [2019]: *A „Természet könyve” mint a „Szentírás könyvének” analógiája*. Konferenciakötet, Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola & L’Harmattan, Budapest, pp. 49-76).

I. At the roots of nature’s view in the Modern Age: the case of Raymond of Sebond

As the Italian historian of science Lino Conti has shown, at the root of the Modern Age’s view of the Book of Nature there is not only the spirit of the naturalistic Academies of the Renaissance, but also the very influential work of Raymond of Sebond (1385-1436) entitled *Liber Creaturarum* (see CONTI 2004).¹ A Catalan born scholar, Doctor in Medicine and Theology, Sebond was professor at Toulouse and his work was remarkably successful, knowing at least sixteen editions in various languages. In the following centuries its content was re-arranged and organized in different ways and for different purposes (see for instance MONTAIGNE 1987; REGOLI 1789-1793; REGOLI 1819).

As Sebond states in his *Prologue* – I am paraphrasing from the Latin text – the knowledge of the Book of Nature allows us to understand, in a true and infallible way, and without much effort, all truths

¹ The name of the Author is indicated in different ways: Raimundus Sabundus, Sabunde, Sabundio, Sebond. Also the title of his work presents some variations in the different manuscripts: *Liber Naturae sive Creaturarum* (Paris), *Scientia Libri creaturarum seu Naturae et de Homine* (Toulouse), *Liber Creaturarum sive de Homine* (Clermond-Ferrand). The title *Theologia naturalis* was added later, by some publishers, starting from its 2nd edition in 1485.

about created things, man and God. The Book of Nature tells us all that is necessary for our perfection and moral fulfillment, so that, by reading this Book, we can achieve our eternal salvation. Moreover, it is thanks to the knowledge of the Book of Nature that we can understand without error what is contained in the book of Scripture.² Both *Books* were given to us by God: we received the first one from the creation of the world, while the second one was written thereafter. The Book of Scriptures can be falsified or misinterpreted, while in the Book of Nature there is no room for heretics or heresies; contrary to Scripture, Nature cannot be deleted nor lost.³ In Sebond's view, the relationship between the two books undergoes a subtle equilibrium. From the one hand, the Book of Nature seems to have a certain priority, because it precedes, and in some way confirms, the Book of Scripture; moreover, the knowledge of the Book of Nature is available to everyone, while the Book of Scripture can be read only by the clerics. On the other hand, having the sin debilitated our intellect, the sacred Scriptures were inspired and written to help us read the book of creatures properly. From a cognitive point of view, the Book of Nature is primary and more fundamental, being its knowledge more universal;⁴ from the point of view of dignity, the Book of Scripture has a higher value, because of its divine authority (cf. SABUNDE 1966, *Titulus* CCXV, pp. 322-324).

Although Sebond strives to keep his balance, the matter is critical, and the risk of over-evaluating the Book of Nature at the expense of the sacred Scripture is real. In particular, the autonomy of the Book on Nature is here highly emphasized, in a way unknown to the authors of previous epochs. The fact that Nature can be read and studied as a complete and exhaustive book, allows the material world to teach us by its own, to tell us its own story. Furthermore, if the basic moral content of Scripture is also present and well readable in nature, then the scholars of nature could consider Scripture something additional or even superfluous.

For all these reasons, Sebond's *Liber Creaturarum* was judged in contrasting ways. Some scholars saw in it the danger of reducing the significance of Scripture and weakening the authority of the Church to interpret it. Others saw in this work one a beautiful example of „natural theology”, in tune with the philosophical and theological tradition of all Christianity.⁵ As known, precisely because of its ambivalent value, apparent or true, more than a century after its publication, in 1559, the book was included by Pope Paul IV into the Index of the forbidden books. However, confirming the ambivalence we speak about, only five years later, in 1564, the same Pius IV limited the prohibition to the *Prologue* only, asking that a note of theological clarification be inserted in all the later publications of the work.

If we look carefully to its contents, Sebond's *Liber Creaturarum* seems to pave the way to a „modern religion of nature”, capable of conveying moral and spiritual values without a necessary reference to the revealed religion based on the Bible. This gives rise at least to a couple of philosophical consequences, which will emerge later as the scientific method will characterize progressively our approach to nature. The first consequence is a kind of „lay sacralization” of nature, different from those spiritual views of nature practiced by Scottus Eriugena, the Celtic Christianity, Hildegard von Bingen or Franciscus of

² „*Ista scientia docet omnem hominem cognoscere realiter, infallibiliter, sine difficultate et labore omnem veritatem necessariam, homini cognoscere, tam de homine, quam de Deo, et omnia, quae sunt necessaria homini ad salutem et ad suam perfectionem, et ut perveniat ad vitam aeternam. Et per istam scientiam homo cognoscat sine difficultate infallibiliter, quicquid continetur in sacra Scriptura. Et quicquid in sacra Scriptura dicitur et praecipitur, per hanc scientiam cognoscitur infallibiliter cum magna certitudine*” (SABUNDE 1966, *Prologus*, pp. 27*-28*).

³ „*Primus liber, naturae, non potest falsificari, nec deleri, nec false interpretari. Ideo, haeretici non possunt eum false intelligere; neque aliquis potest fieri in eo haeticus. Sed secundus potest falsificari et false interpretari et male intelligi*” (SABUNDE 1966, *Prologus*, pp. 36*-37*).

⁴ „*Et ideo conveniunt ad invicem, et unus non contradicit alteri. Sed tamen primus est nobis connaturalis, secundus supernaturalis*” (SABUNDE 1966, *Prologus*, pp. 37*).

⁵ The *Liber Creaturarum* was known and appreciated, among others authors, by Nicholas of Kues, Hugo Grotius, Blaise Pascal, Peter Canisio, Franciscus of Sales, Georg Wilhelm Hegel, Giovanni Regoli.

Assisi. A new natural lay religion can now emerge, having its own rites, prayers and moral prescriptions, which in the climate of Renaissance will meet even the practice of magic. The second consequence is the possibility to see the relation between God, man and nature, putting by parenthesis the mystery of Incarnation and the history of salvation, so preparing the deism of the Western Europe Enlightenment, a religion of reason and nature which leaves aside, and often criticizes, all the *revealed* religions.

II. Toward a breaking of the harmony

In the history of the image of the Two Books, Nature and Scripture, the 17th and 18th centuries were the two centuries in which the meaning of the metaphor underwent the greatest conceptual and hermeneutical transformations. The Patristic and Medieval periods didn't know a dialectic opposition between the two Books, although the search for an accomplished and reliable articulation between them remained a problem to be solved, as shown emblematically by Raymond of Sebond's thought. It is worthwhile to note that, when approaching the Modern Age, the metaphor of the „mirror”, for which the creation was still only a reflection of the divine sphere, is gradually disappearing, testifying that „nature” acquires a progressive and stronger autonomy. Nature is the source of its own meaning, without need to reflect the meaning of something else. However, non-conflicting views of the Two Books are well present in this period, as shown, among others, by authors such as Nicholas of Kues (1401-1464) or even Martin Luther (1483-1546).

It is an opinion shared by many scholars that it was Philippus Paracelsus (1493-1541) who first endorsed a view in which the Book of Nature came into conflict with other books, namely those of philosophers and theologians. All the books previous to the direct and careful study of nature lag behind: finally, the material world can be studied with new instruments, observed with method and rigor. Recalling the scientific and philosophical context in which the Academies operated, mainly indebted to Pythagoras, Plato and to mathematical approaches in general, among the books from which Paracelsus and his students wanted to keep their distance there were especially those by Aristotle, but also the works of Galen and of all the other Greek philosophers who authored a *De rerum naturae*. According to Paracelsus:

„From the light of Nature must enlightenment come, that the text liber naturae be understood, without which enlightenment no philosopher nor natural scientist may be.”

And one of his students will add:

„Let the others read their compendiums, while we study in the great picture book which God has opened for us outdoors.”⁶

Henry Cornelius Agrippa of Nettesheim (1486-1535) maintained a similar thesis, stating in his work *De incertitudine et vanitate scientiarum atque artium*, that the Book of the Works of God now substituted the books of theology and philosophy. In these statements there is no direct reference against the Bible, but it clear that authorities other than observation and experience, when speaking of the natural word, must be put now on a secondary level.

Starting from the beginning of the 16th century, the Book of Scripture, which for philosophers and theologians was the main book, became a book among the others: the light to understand the Book of Nature must come only from nature, from our way of studying and observing it, not from other sources. In other words, we can approach the natural world without the mediation of sacred Scripture, of theology or scholastic philosophy, and of course without the mediation of any Church. What is at stake is not the

⁶ Texts quoted by CURTIUS 1990, pp. 322; cf. also PEUCKERT 1941, pp. 172-178.

existence of God: for the Renaissance scientists, it remains clear that God himself wrote the Book of Nature. The novelty, rather, is the „lay turn” now available to the 16th century naturalists: the world *can be read directly*, and then also the Architect and the Maker of the world can be praised and worshipped *directly*, that is, without mediation whatsoever. The agreement between natural philosophy and theology, between natural laws and revealed moral laws, ultimately between Nature and Scripture, an accord that was centered for a long time around the mystery of the two natures of the Incarnated Logos, human and divine, is bound to be broken. A „spiritual” reading of the book of Nature is still possible, but it is no longer *Christian*, as will be shown by the philosophy of the Enlightenment and by the spirit of Romanticism. Born in a Christian context, the concept of the world as a book now becomes secularized and ready to be alienated from its theological origin.

III. Galileo Galilei’s view of the Book of Nature

Because of his influence, it is now to the use of the metaphor by Galileo Galilei that we must turn our attention. To be honest, in the works by Galileo Galilei (1564-1642) we didn’t find any sentence which states an explicit break between the Two Books; however, we find all the elements of a latent controversy.

As known, the most famous viewpoint of the Italian scientist is that the Book of Nature is written in a mathematical language. Its characters are triangles, circles and geometric figures: this is what he states in a well known page of *The Assayer* (1623). As a consequence, only the specialists of the natural sciences are capable of reading it, not exegetes nor theologians. This book can be read only by those who know that language.

„Philosophy – he affirms – is written in this grand book, the universe, which stands continually open to our gaze. But the book cannot be understood unless one first learns to comprehend the language and read the letters in which it is composed. It is written in the language of mathematics, and its characters are triangles, circles and others geometric figures without which it is humanly impossible to understand a single word of it; without these, one wanders about in a dark labyrinth.” (GALILEI 1968b, pp. 232)⁷

The metaphor appears again, with similar words, almost 20 years later, in the *Letter to Fortunio Liceti* (1641) where it seems enriched by a polemical vein. The „natural philosophers”, he points out, stand out because they do not study nature through Aristotle’s books, but through scientific observations:

„The book of philosophy is now that which stands perpetually open before our eyes; but because it is written in characters different from those of our alphabet, it cannot be read by everybody; and the characters of this book are triangles, squares, circles, spheres, cones, pyramids and other mathematical figures fittest for this sort of reading.” (GALILEI 1968c, pp. 295)

Therefore, the books employed up to that moment are outdated: the interpretation of nature is now entrusted to the method of „sensible and meaningful experiences” and to a language, mathematics and geometry, which allows to avoid ambiguities, distinguishing appearance from reality.

The key-statements of Galileo’s view of the metaphor could be summarized as follows: a) God is certainly the same Author of the Two Books (cf. *Copernican letters*); b) Nature is written in the language of mathematics, and its characters are triangles, circles and others geometric figures; it can be read only by those who know this language (cf. *The Assayer* 1623 in FAVARO 1968, pp. 197-372); c) Nature is the

⁷ On the meaning of the mathematical language in Galileo’s works see PALMERINO in BERKEL 2006, pp. 27-44.

very object of natural philosophy: therefore a matter for scientists, not for theologians (cf. *Dialogue on the Two Chief World Systems* 1632 in FAVARO 1968a, pp. 25-520; p. 27); d) The books on nature written or used by the cultural establishment of his time have now been surpassed by the book of nature, that is, by experimental knowledge (cf. *Letter to Fortunio Liceti*, 1641 in FAVARO 1968c, pp. 293-295); e) Instead of backing each other on their own books, as philosophers do, it is much more reliable to back on the Book of Nature itself (cf. *The Assayer*, 1623 in FAVARO 1968, pp. 197-372).

It is worthwhile to point out that from the epoch of the Fathers of the Church the meaning of the metaphor is, in Galileo's words, surprisingly overturned. If St. Augustine and other authors of the Patristic period could state that „everyone, even the illiterate, can read the book of the universe”,⁸ instead, according to Galileo's view, people qualified to read it belong to a much narrower circle. Even Raymond of Sebond's proposition that the knowledge of the Book of Nature is familiar to everyone, while the book of Scripture can be read only by the clerics, is here overturned. Nevertheless, the Italian scientist is still convinced that the „Two Books” are in agreement with each other, because God is the only author of them, the sacred Scriptures written by the Holy Spirit, and Nature operating according to the orders received by the divine Word (see GALILEI 1968d, pp. 282). However, Galileo's view sets forth that the Two Books show a remarkable difference: the revealed truths were dictated by God in the Bible using human language, which remains limited and somewhat ambiguous, while the natural truths were written by God with the precise language of mathematics. On closer inspection, it is the limits of verbal language as such – when compared with mathematical and geometric languages – that Galileo seems to want to highlight in his *Copernican letters*, without reducing the authority of the revealed divine Word.

Galileo, then, did not use the Book of Nature against Scripture, but reaffirms the autonomy and self-consistency of the natural world. The „walls” to protect the autonomy of nature are built restricting the language in which nature is written, so regulating the access to its proper domain. For the first time the readability of nature seems to lose its universality. While for the Fathers of the Church the obstacle to the reading of Nature's book was the absence of contemplative spirit and humility, and while the Medieval theologians emphasized the role of human sin, Galileo now points out that the true obstacle is just the ignorance of geometry and mathematics. The impediment to read nature properly is no longer the consequence of a moral cause, but the consequence of a defect in education.

Yet it should not be forgotten – and this is a point of the utmost importance – that such a change becomes possible because the different dimensions owned by the polysemic concept of „nature” now rank according to a hierarchy different from the past. The aesthetic-contemplative dimension, which was the only one available to the Fathers of the Church and to the author of the Classical ages, it is no longer the first one to be grasped. This dimension/meaning does not disappear, but it requires a „supplement” of reflection: the most important meanings that modern Scholars of nature now associate to their object of study are measurability, mathematization and experimentation. In other words, there is an important semantic shift between readability and mathematization, one that will have further repercussions. In fact, there is a conceptual difference between a natural phenomenon read as a page or as a letter in a book, and a natural phenomenon interpreted as (or thanks to) a mathematical formula. Even though the encrypted form of a natural phenomenon could be an object of contemplation – think, for a moment, to Maxwell's equations of electromagnetic field – we don't understand a mathematical formula by reading it, but by accepting its operativeness and its character of legality. Because of the gradual growth of mechanism, made possible by mathematization, natural realities are no longer *read* but rather *analyzed and reproduced*. The symbols that represent them, like those described by a formula,

⁸ „It is the divine page that you must listen to; it is the book of the universe that you must observe. The pages of Scripture can only be read by those who know how to read and write, while everyone, even the illiterate, can read the book of the universe” (AUGUSTINE: *Enarrationes in Psalmos* 45,7).

begin to express „our way of controlling” those same realities. On an aesthetic and contemplative level, the room for God’s revelation in nature becomes increasingly thinner, unless we identify the Creator with the formulas, the Logos with a computer. If it is true that below the mathematical equations and the scientific laws there exist – as a metaphysical substratum which grounds the readability of the Book – the „laws of nature” that point to the rationality of the Logos and transcend any mathematization, but it remains true that, to bring them to light, science is not enough and we need a „philosophy of nature”.

Concerning Galileo’s understanding of the metaphor, a last question must be addressed. The new reading he proposed, was it really a restrictive reading, theoretically based on Platonism (although Platonic mathematics has the criteria of universality and not of hermeticism), or was it rather a mere rhetorical stratagem? How much the Platonic root of mathematics is responsible for this change is, with regard to the history of our metaphor, a not easy problem to solve. The Platonic cosmos, we must not forget, is not a book: to know it, is not to words that one must go, but to ideas and memory. The very belief that the created world can be read has Christian roots and, as we tried to show in our first Lecture, rests on the theology of the Word. If Neo-platonism is able to capture the image of the *book* and leads its understanding, it is because of the „rationality” that the metaphor expresses, rather than for the idea of „readability”. The reasons for the success of the metaphor, which from Galileo onwards will accompany the scientific culture up to our days, seem to lie, above all, in the fact that it conveys very well the vision of a nature that had become an autonomous and consistent „source of study”, a book open before the eyes of the observer, whose reading, like that of any other book, requires order, scrutiny and application. However, it must be noticed that mathematical language is no foreign to a dimension of universality. From Galileo onward, scientific activity is nothing but the work of those who discover „laws” (whose etymology can still be traced back to one of the meanings of *léghein*), those who decipher a content, and then remain, at least in principle, capable of recognizing their Author. All these aspects will be present in the use of the metaphor made by men of science throughout the 17th century and for much of the 18th century, even if the reference to the „second” book, that of Scripture, will become increasingly implicit or even absent.

III. Some different perspectives co-existing along the Modern Age

The references to the metaphor, occasional or systematic, made by authors of the Modern Age related in some way to the activity of science, are so numerous that I cannot give here an account of them. Among the authors who speak of the Book of Nature we find Francis Bacon, Matt Ricci, Edward Topsell, William Harvey, Thomas Browne, Johannes Kepler, Robert Boyle, George Berkeley. Moreover, there are works written for apologetic purposes by clerics, who were familiar with the sciences, whose title is inspired by the metaphor. It is the case of Noël Antoine Pluche, *Spectacle de la Nature* (1732) and John Toogood, *The Book of Nature* (1802). Similar views are present in the works by John Ray, William Derham and William Paley. A good amount of authors endorse the view that creation should be considered „our first revelation”. Other authors, such as René Descartes, Balthasar Gracián and Federico Cesi, emphasize the role of the „Book of the world”, that is, what we can learn travelling and by our own experience, opposed to the learning of traditional education entrusted to printed books and rules.

Because of his scientific authority, the thought of Robert Boyle (1627-1691) is of special interest for us. The image of the book is well present in his last work, *The Christian Virtuoso* (1690), which contains his scientific and sapiential meditation. Referring to the method employed by scientific research Boyle affirms:

„The book of Nature is a large and beautiful rolled tapestry that we cannot see all at once, but we must be content to wait for the discovery of its beauty and its symmetry, little by little, as it gradually unfolds showing itself more and more.”

(BOYLE 1690, Part II, Proposition VI, Aphorism XXI.)⁹

In a short essay entitled *Of the Study of the Booke of Nature*, written between 1640 and 1650, Boyle mentions the wonders observed with a telescope (one he thought be superior to Galileo's) and considers the celestial phenomena a revelation of God, a testimony to His greatness and wisdom (see BOYLE in HUNTER & DAVIS 1999-2000, pp. 147-172). If nature is the place of the Creator's revelation, then the scientist is a privileged recipient of this revelation, thanks to his sophisticated instruments and the deeper observations he can make. The scientist does not keep this divine revelation privately, as if it were a kind of hermetic knowledge; instead, he has the responsibility to communicate it, to praise the Creator on behalf of all men, a kind of „priestly” function that we will find explicit also in Johannes Kepler (1571-1630).

The metaphor of the Book is also present in another of Boyle's work, entitled *Some Considerations touching the Usefulness of Experimental Natural Philosophy* (1663). Boyle is convinced that knowledge of the Book of Nature does not hinder the Christian faith, but rather favors it; to this end he does not promote naive concordisms, as the Physico-Theology movement will do short later, but he rightly maintains that the Christian virtues that illuminate the relationship with God, such as humility, gratitude, and reverence, are fostered by a deeper encounter with the works of the Creator, an encounter now promoted precisely by science. The great balance with which Boyle exposes the relationship between the two Books is, in my opinion, surprising. The Book of Scripture is superior, because if the „naturalist” contemplates many attributes of the Creator reflected in his works, there are still many and more important ones, such as love and mercy, about which the Book of Nature is silent. At the same time, in his work *The Excellency of Theology compared with Natural Theology* (1674), Boyle specifies that the study of Scripture is far from rendering the study of Nature superfluous: the ultimate truths revealed by God do not deprive the scientist of the joy of investigating the natural world, but instead drives him to devote himself to this activity with all his strength.

With regard to the readability of the Book of Nature, at least three different traditions seem to co-exist in the Modern Age. The first is that contained in works having an apologetic or theological-catechetical character, even if written by men of science (as in Boyle's case). According to this first tradition, Nature is a public book, to which everyone has access. Following a second tradition, the book is still public, but this is precisely what renders Scriptures superfluous: it is the perspective of Deism. The third tradition, finally, having a naturalist and Neo-platonic character, affirms that the book is no longer public and is often associated with a polemic vein: it preserves the idea that only specialists, that is, „natural philosophers”, can read this book. In this last case, the careful observation and study of nature is reserved for those who know the formal language of science, a terrain in which metaphysical philosophers and theologians wouldn't know how to act properly. This third view is endorsed, for instance, by the Italian physician Giovanni Alfonso Borelli, admirer and follower of Galileo, founder of a school of medicine called „iatro-mathematics”. In his work *De motu animalium* (1679), Borelli tried to interpret the living beings by means of mechanism and mathematical interactions.

It is interesting to underline that many scientists of this epoch, especially those belonging to the Anglo-Saxon, Protestant cultural environment, propose „their own” and personal reading of Scriptures, without any worry of reconciling this direct reading, that is their own biblical exegesis, with any theological school or church. In so doing, the priests of the Book of Nature end up being priests also of the Book of Scripture. Galileo himself, in his *Copernican Letters*, although he intended to go back to

⁹ The translation from an Italian edition is ours.

the Fathers of the Church to justify the use of non-literal exegesis, presented to theologians his own exegetical solutions, not without argumentative deficiencies and some contradiction (see MCMULLIN in MACHAMER 1998, pp. 271-347; FABRIS 1986, espec. pp. 43-44).

Different currents of thought also co-exist regarding the capability of human reason to read and understand the Book of Nature. For some authors, the role of sin (as for most of the Middle Ages) would prevent the recognition of the Creator starting from creatures; for others, the exaltation of reason and scientific knowledge inexorably migrates the metaphor towards the use that the deism of Enlightenment will make of it. For the latter, the Book of Nature will still show a character of universality: however, this is no longer the universality of God's aesthetic and salvific appeal, but the universality of reason. Even if the term „God” does not disappear, Samuel Reimarus (1694-1768) and other deists now replace the reading of the Book of Nature with every possible divine revelation:

„God in his wisdom and goodness, if he wants to make all men blessed, cannot make necessary and unique means for bliss what is impossible for the vast majority of them to achieve; it follows that [supernatural] revelation must not be necessary, nor must man be made for revelation [...]. Therefore there remains only one way by which one thing can truly become universal: the language and the book of nature, the works of God and the traces of divine perfection that are clearly shown in them, as in a mirror, to all men, to the learned as to the unschooled, to the barbarians as to the Greeks, to the Jews as to the Christians, in all places and in all times.”

(Reimarus in Lessing 1954-58, p. 734)¹⁰

Here gradually consolidates the idea that nature possesses a certain „redemptive” value, a vision that will acquire both romantic and radical tones in J.-J. Rousseau. Already in the Middle Ages, despite a greater realism in judging reason wounded by sin, this idea was slowly coming into light. Hildegard of Bingen thought that learning from nature could even „restore” a correct knowledge of things. Raymond of Sebond stated that the cognitive priority of the Book of Nature also had some moral consequences. For Boyle, the role of nature is at least „propaedeutic”, because it educates to humility and to those other virtues necessary to understand biblical revelation and receive it fruitfully. For Edward Topsell, an Anglican priest and naturalist, the universal language of the Book of Nature would be able to recompose the fragmentation of human language caused by the confusion of Babel.

In the following course of history, and perhaps up to our days, the apologetic and catechetical use of the metaphor seems to have had a longer life compared to the Neo-platonic tradition and to the drifts of deists. Many Christian authors will feed it, although not always equipped with enough scientific competence. They have often underlined the order and harmony of the Book, the intrinsic finalism of nature oriented to the service of man, the evidence of a Creator who has planned morphologies of the living beings and biological processes. The naivety of some of their considerations, though endowed with a certain heuristic value, will make the tear of Darwinism more severe and critical, once discovered that the biological evolution and natural selection are also satisfactory causes for adequate morphogenesis and for the harmony between living beings and the environment. However, the authors who set forth the Darwinian interpretation of nature and history didn't realize that the image of the „Book” would continue to have a value also within an evolutionary perspective: actually, the Latin term *evolutio* expresses the unfolding of the *volumen*, that is, of a book, the unrolling of the tapestry of nature

¹⁰ *Apologie oder Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes* published by Lessing with the title *Aus den papieren des Ungenannten* (1774). *Unmöglichkeit einer Offenbarung, die alle Menschen auf eine gegründete Art glauben könnten* (LESSING 1954-1958, pp. 686-734). The English translation is ours.

– to use the metaphor employed by Robert Boyle. Pope Benedict XVI gave witness of this, on occasion of a speech to the Pontifical Academy of Sciences in 2008.¹¹

Another author who deserves to be quoted here is the 19th century geologist and Catholic priest Antonio Stoppani (1824-1891), who enlightened the import of the Book of Nature for educational purposes, especially for the youth:

„The study of Nature – he wrote – is not new, it is very old, primitive, as old as the physical instincts and all the intellectual and moral needs of man. Nature speaks, teaches with a language intelligible to all, and with an eloquence that overcomes the strength of the human words. After the primitive teachings that God gave to the first human beings, in addition to the light of reason, nature is our first educator, the teacher of the teachers.” (STOPPANI 1878, p. 774)¹²

A remarkable change of perspective occurs with the rise of German idealist romanticism. Many of the contents associated with the concept of nature are now shifted into the concept of *history*. It is true, of course, that the encounter between the metaphor and the scientific environment, happened two or three centuries earlier, had already produced its fruits, that is, it has conferred authority, autonomy and systematic to the study of the natural sciences. However, from the 19th century onward, both nature and human life will be seen primarily as *history*, and so will be the Bible. The true nature is history, and nature itself is a history. Consequently, the world of books is considered only the parody of the real world and the metaphor of nature as a book loses interest. Nature has its own story to tell, the „natural story”, and it does so using the material and finds that the scientist collects, observes, reads and deciphers, just as the historian does using his documents. From the comparison between „Two Books” we have moved, then, to the comparison between „Two stories”, the history of the natural cosmos and the history of biblical salvation. Contemporary theology has then inherited a paramount task. It is that of showing, not without labor, that these two stories are readings of a single history, at the center of which, as in the metaphor of the Two Books, lies the mystery of the Incarnate Word.

IV. Conclusion: science, theology and the future of the metaphor

Theology and scientific thought have much to tell each other, even today. The metaphor of the Two Books, familiar to both, reminds them of the convenience of keeping dialogue alive. This is true not only for the help that the natural sciences can give to theology, for example to improve biblical exegesis or to foster the dogmatic development of certain truths transmitted by Revelation. Faith in a Creator, which the Book of Scripture founds and nourishes, can also help the reader of the Book of Nature to carry out his work of investigation with more optimism and greater patience. This is what Georges Lemaître, cosmologist and priest, expressed in an occasion, precisely using the metaphor of the book:

„Both of them, (the believing scientist and the non-believing scientist) endeavor to decipher the palimpsest of nature, in which the traces of the various stages of the long evolution of the world are overlaid on one another and confused. The believer has perhaps the advantage of knowing that the enigma has a solution, that the underlying writing is, when all is said and done, the work of an intelligent

¹¹ „To ‘evolve’ literally means ‘to unroll a scroll,’ that is, to read a book. The imagery of nature as a book has its roots in Christianity and has been held dear by many scientists. [...] It is a book whose history, whose evolution, whose ‘writing’ and meaning, we ‘read’ according to the different approaches of the sciences, while all the time presupposing the foundational presence of the author who has wished to reveal himself therein. This image also helps us to understand that the world, far from originating out of chaos, resembles an ordered book; it is a cosmos. Notwithstanding elements of the irrational, chaotic and the destructive in the long processes of change in the cosmos, matter as such is ‘legible’” (BENEDICT XVI, 2008).

¹² On this Italian priest and geologist see ALESSANDRINI 2016.

being, therefore that the problem raised by nature has been raised in order to be solved, and that its difficulty is doubtless proportionate to the present or future capacity of mankind. That will not give him, perhaps, new resources in his investigation, but it will contribute to maintaining in him a healthy optimism without which a sustained effort cannot be kept up for long.”
(GODART & HELLER III/21, p. 11 quoted in JOHN PAUL II, 1979)

There is today an urgent need, in my opinion, that theologians include in their studies also a good reading of the Book of Nature; and this, precisely to show in a convincing way why natural history and history of salvation are part of the one and some history. Due to many reasons, most of theologians have lost the familiarity that the clergy of the 18th or 19th centuries had with the results, and even the practice, of the natural sciences. With regard to this need, Tommaso Campanella used very lively tones in his *Apologia pro Galileo* (1622), a writing in which, by the way, we also found a wide use of our metaphor of the *book*. Invoking Augustine and Thomas Aquinas as teachers, he recalls that in the Christian faith human reason finds itself at home; so it must continue to be, because «those who prohibit Christians from studying philosophy and the sciences, prohibit them also from being Christians». And he adds his personal witness:

„The acceptance of the value of science by Christianity is, along with others, one of the major bonds that hold me back in the Church of Christ. And I think it’s the same for others. Why should we break it right now?”

(CAMPANELLA 1622, nn. 14, 26)

As scientific knowledge goes forward, we do not know what future is reserved for the metaphor of the Book of Nature. At a time when the book has become a digital document and its readability has become a computer code, science gladly speaks of „cosmic code”, making the image of the Book of Nature migrate towards that of a computer program. For instance, we find today this new metaphor when cosmology reflects upon the delicate harmony among the fundamental laws of nature expressed by the Anthropic principle, or when biology reflects on the meaning of DNA molecule or looks at life as to a complex system of interrelations. This new metaphors would make the problem of the language in which the book is written even more severe, and its accessibility more restricted. But even if these were the winning metaphors of the future, theology would not lack opportunities for dialoguing with the sciences. Think, for instance, that Francis Collins, the scientist who directed the „Genome Project” for the coding of the human genome, felt the need to write a book about DNA entitled *The Language of God* (2006); he gave rise, just after his conversion to Christianity, to a Foundation for interdisciplinary research on science and faith called „Bio-Logos”.

The future strategy, in my opinion, is to suggest theology to shift the very meaning of the book metaphor toward the powerful notion of *information*. In so doing, the relations between information in the universe, information in life, and a theology of the Logos should be carefully explored, re-evaluating a philosophy of nature centered on *formal causality*. In this case, the reference to an Author, that is the very source for information, would not lose all its relevance, and the amazement before the readability of nature will continue to wonder.

V. References

AUGUSTINE: *Enarrationes in Psalmos*. 45,7 (PL 36,518).

ALESSANDRINI, L. (2016): *Un geologo di fronte alla Bibbia. L’opera apologetica di Antonio Stoppani fra scienza e fede*. SISRI-Studi – Edusc, Roma.

BENEDICT, XVI (October 31, 2008): *Discourse to the Pontifical Academy of Sciences*.

- BOYLE, R. (1999-2000): Of The Study of the Book of Nature. In: M. HUNTER & E. B. DAVIS (eds.) (1999-2000): *The Works of Robert Boyle*. vol. 13., *Unpublished Writings 1645- c. 1670*. Pickering & Chatto, London, pp. 147-172.
- BOYLE, R. (1690): *The Christian Virtuoso*.
- CAMPANELLA, T. (1622): *Apologia pro Galileo*. Tampachius, Frankfurt.
- CONTI, L. (2004): *L'infalsificabile libro della natura alle radici della scienza*. Porziuncola, Assisi.
- CURTIUS, E. R. (1990): *European Literature and the Latin Middle Ages*. Princeton UP, Princeton.
doi:10.1515/9781400846153
- FABRIS, R. (1986): *Galileo Galilei e gli orientamenti esegetici del suo tempo*. Pontificia Academia Scientiarum, Città del Vaticano.
- FAVARO, A. et al. (eds.) (1890-1909; rpt. 1968): *Le Opere di Galileo Galilei*. vols. 1-20., Giunti-Barbera, Firenze.
- GALILEI, G. (1968a): Dialogue on the Two Chief Systems of the World, Dedicata al Gran Duca. In: A. FAVARO et al. (eds.) (1890, 1909; rpt. 1968): *Le Opere di Galileo Galilei*. vol. VII., *I due massili sistemi del mondo*. Giunti-Barbera, Firenze, 25-520.
- GALILEI, G. (1968b): The Assayer (1623). In: A. FAVARO et al. (eds.) (1890, 1909; rpt. 1968): *Le Opere di Galileo Galilei*. vol. VI., *Delle comete*. Giunti-Barbera, Firenze, pp. 197-372.
- GALILEI, G. (1968c): Letter to Fortunio Liceti (January 1641). In: A. FAVARO et al. (eds.) (1890, 1909; rpt. 1968): *Le Opere di Galileo Galilei*. vol. XVIII., Giunti-Barbera, Firenze, pp. 293-295.
- GALILEI, G. (1968d): Letter to Padre Benedetto Castelli (December 21, 1613), in A. FAVARO et al. (eds.) (1890, 1909; rpt. 1968): *Le Opere di Galileo Galilei*. vol. V., Giunti-Barbera, Firenze, pp. 282-288.
- GODART, O. & M. HELLER (1979): Les relations entre la science et la foi chez Georges Lemaître. Pontificia Academia Scientiarum, Commentarii III/21, 11. Quoted in: JOHN PAUL II (November 10, 1979): *Discourse to the Pontifical Academy of Sciences*.
- MCMULLIN, E. (1998): Galileo on Science and Scripture. In: P. MACHAMER (ed.) (1998): *The Cambridge Companion to Galileo*. Cambridge UP, Cambridge, pp. 271-347.
doi:10.1017/ccol0521581788.009
- MONTAIGNE, M. DE (1987): *An Apology for Raymond Sebond*. Penguin Books, London. (ed. M. A. Screech)
- PALMERINO, C. R. (2006): The Mathematical Characters of Galileo's Book of Nature. In: A. VANDERJAGT & K. van BERKEL (eds.) (2006): *The Book of Nature in Early Modern and Modern History*. Peeters, Leuven, pp. 27-44.
- PEUCKERT, W. E. (1941): *Paracelsus, Die Geheimnisse. Ein Lesebuch aus seinen Schriften*. Dieterich, Leipzig.
- REGOLI, G. (1789-1793): *Teologia naturale di Raimondo Sabunde, filosofo del XV secolo. Traduzione libera in cinque tometti*. Tomo 1-4., Per Mariano Paganelli, Faenza – Cesena.
- REGOLI, G. (1819): *Le creature. Ampio libro dell'uomo, opera di Raimondo Sabunde, filosofo del XV secolo. Rifusa ed acomodata agli studj della gioventù del secolo XIX da un sacerdote della compagnia di Gesù*. Arricchita in questa nuova edizione di aggiunte, Faenza.
- REIMARUS, H. S. (1954-1958): Zweites Fragment. In: G. E. LESSING (1954-1958): *Gesammelte Werke*. vol. VII., Aufbau, Berlin, pp. 686-734. (ed. Paul Rilla)
- SABUNDE, R. DE (1966): *Theologia naturalis seu Liber creaturarum*. Sulzbach 1852-es facsimile, Frommann, Stuttgart – Bad Cannstatt.
- STOPPANI, A. (1878): Lo studio della natura come elemento educativo. *Gli Studi in Italia*, 1:752-792.
- VANDERJAGT, A. & K. VAN BERKEL (eds.) (2005): *The Book of Nature in Antiquity and the Middle Ages*. Peeters, Leuven.
- VANDERJAGT, A. & K. VAN BERKEL (eds.) (2006): *The Book of Nature in Early Modern and Modern History*. Peeters, Leuven.

doi:[10.29285/actapinteriana.2020.6.35](https://doi.org/10.29285/actapinteriana.2020.6.35)

Ki írta a Kájoni-graduále gregorián hangjegyeit? Egy zenei paleográfiai vizsgálat tanulságai*

Szoliva Gábrriel OFM

Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet, 1014 Budapest, Táncsics Mihály utca 7.
Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzene Tanszék, 1064 Budapest, Vörösmarty utca 35.
gabriel@ofm.hu

Szoliva G. (2020): Ki írta a Kájoni-graduále gregorián hangjegyeit? Egy zenei paleográfiai vizsgálat tanulságai. Who made the musical notation of the Kájoni gradual? Results of a recent paleographical analysis. Acta Pintérian, 6: 35-46.

Abstract: A manuscript gradual of Joannes Kájoni (Kájoni János), written on paper, is kept in the Library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, under the shelf mark K 786. Kájoni, the renowned Franciscan church musician, compiled it for personal use in 1681, when he was the guardian of the convent of Csíksomlyó (now Șumuleu Ciuc, Romania). The most detailed examination of the codex so far was published by Magdolna Forrai in 1972. I was able to identify five hands in the manuscript, not counting Kájoni's own, as, at some stage after 1681, antiphons, metric mass ordinaries and the *Te Deum* were added to the original content. The codex remained in use until the nineteenth century. Its most valuable section is the Franciscan gradual written by Kájoni himself. He notated this part using cursive Hungarian musical notation, and not the standard quadratic neumes used in the order, although, he certainly had quadratic models. He did not complete his work; probably one of his students continued the copying of the gradual from the second part of the Easter Vigil onwards. Unfortunately, he did not reach the end of the church year either, stopping at the fifth Sunday after Trinity. Nevertheless, Kájoni's manuscript is a primary source of the church music of seventeenth-century Csíksomlyó, reflecting the wide musical knowledge and practical liturgical concerns of its major Franciscan scribe.

I. Bevezetés

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának (MTA KIK) Kézirattára K 786 jelzet alatt egy papírra írt, 290 × 208 mm lapméretű, vegyes tartalmú, 17-18. századi liturgikus zenei kéziratot őriz. Mivel leghosszabb szakaszát, egy válogatott tételekből álló graduálét Kájoni János (1629/30-1687) ferences egyházzenesz 1681-ből való aláírása ékesíti, a kötet az irodalomban jobbra a *Kájoni-graduále* (a továbbiakban KGr) névvel terjedt el. A mise liturgikus énekeinek változó részét (propriumát)

* A tanulmány elkészítésében nélkülözhetetlen segítséget kaptam Muckenhaupt Erzsébettől, a Csíki Székely Múzeum nyugalmazott muzeológusától, valamint Papp Ágnes zenetörténésztől, Kájoni-kutatótól. A Kájonira vonatkozó széleskörű szakirodalom áttekintésében nyújtott eligazításaiért, az eredeti forrásokhoz való hozzáférésért, valamint értékes szakmai tanácsaikért hálával tartozom. Ugyancsak köszönöm csíksomlyói ferences testvéreimnek a náluk őrzött Kájoni-kéziratok tanulmányozásának lehetőségét, valamint az MTA KIK Kézirattára munkatársainak, hogy a *Kájoni-graduálét* kutathattam, annak fotóit közölhetem. A tanulmány a BTK Zenetudományi Intézet Régi Zenetörténeti Osztályán futó NKFIH 120 643 számú kutatási pályázat támogatásával készült.

tartalmazó könyvet Kájoni kései utódai 1734-től metrikus egyszólamú ordináriumokkal, majd később a *Te Deum* kottájával egészítették ki. Az előtábla előzékére jegyzett rövid, kottás zsolozsmaanyagot és a benne feltűnő tabulatúrák *Kyrie*-bejegyzést mindeddig ugyancsak Kájoninak tulajdonították a szoros értelemben vett graduále mellett.

A KGr tartalmi és kodikológiai részleteit a legmélyebben feldolgozó publikáció 1972-ben Forrai Magdolna¹ tollából született (FORRAI 1972). Ő vizsgálta először a kötés eredetét és a kötet történetét, azonosított 4 lejegyző kezdet, nagy vonalakban érintette a graduále és az ordináriumok zenei jellemzőit, valamint felhívta a figyelmet a nagybőjti rubrikákban található népezenes utalásokra. A KGr anyagával foglalkozó későbbi szerzők mindegyikének² – és a jelen tanulmány elkészítése során is – Forrai átfogó közleménye szolgált kiindulópontul.

A kézirat eredetileg 16 kvinióból állt, azaz egykori terjedelme $16 \times 10 = 160$ fólió = 320 oldal volt. Az idők során ebből 77 fólió, azaz 154 oldal veszett el.

A rektó oldalak alsó sarkában egy modern ceruzás fóliószámozás fut, a hivatkozásokban ezt használjuk. Előzékül a könyvtestet alkotó bifóliókból egy-egy szolgált, szélső lapjaikat eredetileg kiragasztották a könyvtáblák belső felére. A fentebb említett kottabejegyzés miatt az előtábla előzékén kezdődik a fóliószámozás (f. 1). Ezen felül két további számozást figyelhetünk meg a KGr lapjain. A rektó oldalak felső sarkában kívül egy modern ceruzás oldalszámozás fut ugyancsak az előzékétől (f. 1^r) kezdve. Ennél fontosabb azonban a f. 3^r jobb felső sarkában belül induló tintás oldalszámozás. Bár kissé világosabb árnyalatú a kottánál és a szövegnél, a számok jellegzetes formája alapján és a belső utalások miatt valószínűsíthető, hogy maga Kájoni vezette be a margó és a szisztémák vörös elővonalazása után.³ Kájoni számozása a 123. oldalig (f. 38^r) tart, az 58-95. és a 98-115. oldalak között pedig megszakad a 4-6. ívfüzetek hiányainak megfelelően. A továbbiakban „Kp.”, illetve több oldal esetén „Kpp.” rövidítéssel jelezzük, ha egy hivatkozást Kájoni oldalszámozásával értünk.

A KGr lapjaira összesen hat kéz jegyzett kottát, ezek jórészt különböző korúak, és az alkalmazott notáció is igen változatos. A kézirat zenei paleográfiai jellemzőivel korábban Szendrei Janka foglalkozott, katalógusában közölte az azonosított kottairás-típusokat.⁴ A jelen tanulmányban a Forrai nyomán mindeddig Kájoni kezének tartott szakaszok – az előzék Mária-antifónái, a tabulatúra-bejegyzés és a szoros értelemben vett graduále – zenei paleográfiai sajátosságait vizsgáljuk.

II. Kájoni kezének tartott bejegyzések a graduále anyagán kívül

1. Conceptio BMV vesperásantifónái (ff. 1^r-2^r)

Az előzéken olvasható Mária-antifónák Szeplőtelen Fogantatás ünnepének (dec. 8., Conceptio BMV)

¹ Forrai Magdolna Mária Gregoria SSND (1918-1983) a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővérek Kongregációjának tagja, zenetanár, a népzene és az egyházi zene elhivatott kutatója.

² A kézirat főbb irodalma: SEPRÓDI 1909, p. 145; SIMONIS 1936, p. 46; NEGREA 1941, p. 20; FORRAI 1972; DOMOKOS 1979, pp. 125-126, nr. 21; SZENDREI 1981, pp. 70-71 (C 112); HOLL 1992, p. 114; MURÁNYI 1997, p. XII, 5; ŠORBAN 2001; PAPP 1994, p. 54, nr. 11; RICHTER 2005a, p. XII-XVI; MEDGYESY-SCHMIKLI 2009; PAPP 2019.

³ Vö. a csíksomlyói ferences kolostorban őrzött *Csíksomlyói cantionale* Kájonitól származó tartalomjegyzékének számaival. A forrásról lásd MUCKENHAUPT 1999, pp. 101-102. Még erősebb érv talán, hogy a KGr f. 8^v-n, Circumcisio Domini (jan. 1.) ünnepénél maga Kájoni használja hivatkozásra a szóban forgó számozást: a karácsonyi nagymise introitusát (*Puer natus est nobis*) kijelölő rubrika után írja – oldalszám értelemmel – a „fol. 7.” utalást.

⁴ A katalógusadat paleográfiai vonatkozású része: „magyar notáció, kurzív metzigót, tabulatúra és menzurális írás (Kájoni kézírása); kvadrát notáció és menzurális írás (a pótlásokban)” (SZENDREI 1981, pp. 70-71).

Leonardus de Nogaroli szerezte officiumából (*Sicut lilium*) valók.⁵ Forrai szerint Kájoni jegyezte le őket kurzív kottairással (vö. FORRAI 1972, p. 91), azonban nagy valószínűséggel valaki más kezétől származnak. Egyrészt a nagy méret alapján (6 kotta- és szövegsor egy oldalon) a bejegyzés előnékesek egy kisebb csoportjának készülhetett, míg Kájoni kottamérete (lásd alább) inkább magánhasználatot sugall. Az ilyesféle funkcióváltás nem valószínű a kézirat egykorú rétegeiben, főként azonos lejegyző esetén. Ráadásul az alkalmazott kései kurzív metzigót notációt nem tudjuk Kájoni kezétől származó más forrásból adatolni.⁶ Ahogy a graduále elemzésénél látni fogjuk, ő vagy a ferences rendben előírt kvadrát notációt használta, vagy a kurzív magyar notációt. A história továbbá a Kájoni korából ismert csíksomlyói antifonálékban nem, vagy másképp szerepel.⁷ Végül a következő pontban említett, ténylegesen Kájonitól származó tabulatúra-részlet szerzetlenül ékelődik a Conceptio-antifónák közé (Melléklet, **1. ábra**), mintegy „megszakítja” a sorozatot. Valójában a tabulatúra kerülhetett előbb a kéziratba, és egy Kájonit követő lejegyző írta azt körül – az előzők üres oldalait igénybe véve – antifónákkal.⁸

2. Kyrie duplex maius (f. 2^r)

Bizonyosan Kájoni jegyezte be a f. 2^r felső részére a *Kyrie duplex maius* megnevezésű ordináriumtétel első sorát Ammerbach-féle új német orgonatabulatúrával (Melléklet, **1. ábra**). Már Forrai rámutatott, hogy a tétel megtalálható Kájoni *Organo-Missale* című gyűjteményében (FORRAI 1972, p. 91). Az 1667-ben Mikházán összeírt orgonáskönyv első misciklusa (*Missa Prima. Duplex Primae Classis*) – és ezáltal maga a gyűjtemény – e tétellel kezdődik.⁹ Vajon mikor és miért került e

⁵ A szóban forgó antifónák a második vesperáshoz tartoznak: *Nihil est candoris, Quae neque serpentis, Hanc quam tu despicias, Decuit virginem ea puritate, Haec est virga, Unica est columba mea.* – Leonardus de Nogaroli IV. Sixtus pápa (1471-1484) klerikusa volt, az ünnepre szerzett zsolozsmáját a pápa 1476-ban tette hivatalossá, majd 1488-ban Bernardinus de Bustis megújította. V. Pius pápa (1566-1572) reformjai nyomán lecserélték a Kisboldogasszonykor (szept. 8., Nativitas BMV) énekelt officiumra, amelyben ekkor a „nativitas” szót mindenütt „conceptio”-ra kellett igazítani (vö. RADÓ 1961, p. 1335).

⁶ Bár Elena-Maria Şorban a notációt kurzív magyarként azonosítja, csak némi bizonytalansággal tartja Kájoni kezének (ŞORBAN 2001, pp. 135-136).

⁷ Az 5. lábjegyzetben említett, V. Pius-féle formát írta elő a velencei Lucantonio Giunta 1596-ban nyomtatott római antifonáléjának egy Csíksomlyón, majd később Mikházán használt példánya (lásd ŞORBAN & KURTA 2010), így az nem jöhet számításba. Kájoni keze ügyében volt egy 16. századi pergamen antifonále is (ma Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, Ltsz. 6109; lásd MUCKENHAUPT 2007, p. 51), ebben ugyan szerepel kottával a *Sicut lilium*-historia, ám a szóban forgó antifónák közül a harmadik (*Hanc quam tu despicias*) dallama lényegesen eltér a KGr előzőkén láthatóktól, így e kódex sem lehetett mintapéldány. Kájoni műjegyzékében a lappangó kötetek között feltűnő két antifonálével sem számolhatunk, mert egyrészt szárhegyi provenienciájúak, másfelől rendi szentek (*Antiphonale De Sanctis Ordinis Minorum*) vagy időszaki ünnepek (*Antiphonarium Romanum De Tempore*) dallamait tartalmazzák (vö. PAPP 1994, p. 55). Kájoni kézírásos *Kalendarium*ába is pótlás gyanánt, az „Officia Sanctorum ad libitum” részeként (ff. 86^r-92^v) jegyezte be a korábbi história szövegét (vö. MUCKENHAUPT 1999, pp. 94-95).

⁸ Az eljárás nem egyedi: az említett csíki használatú nyomtatott antifonálékban (ŞORBAN & KURTA 2010) ugyancsak az előzőkre írtak Mária-antifónákat kurzív metzigót notációval. Sárlos Boldogasszony ünnepének (júl. 2., Visitatio BMV) anyagáról a (mikházi?) lejegyző a margón latinul közli, hogy „ezeket az antifónákat máshonnan korigáltam, vagy a csíki antifonálékban láttam és leírtam” („*Has antiphonas alibi correctius posui, vel in antiphonario Csikiensi vide et describe*”). Az előzők fotóját közli ŞORBAN & KURTA 2010, p. 330. A megfogalmazás inkább mikházi szkriptort valószínűsít. A 7. lábjegyzetben említett antifonále-kódex nem tartalmazza a vizitációs anyagot, így a bejegyző vagy tévedett, vagy azon felül egy ma ismeretlen „csíki antifonále” is rendelkezésére állt egykor.

⁹ A szóban forgó dallam a középkorban nagyon kedvelt *Kyrie fons bonitatis* metrizált, basszussal kiegészített feldolgozása. Két változatban is megtalálható az orgonáskönyvben, lásd KÁJONI: *Organo-Missale*. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, Ltsz. 6202, ff. 1^v, 183^v. Az első lejegyzés (f. 1^v) transzpozíciója azonos a KGr elején olvashatóval: Kájoni *E*-re írta, előjegyzés nélkül. A második lejegyzés (f. 183^v) zenei anyaga ehhez képest kissé variált, valamint *D*-re került, előjegyzéssel és alterációval. A forrásról lásd MUCKENHAUPT 1999, pp. 197-198; kritikai jegyzetekkel kiegészített modern átírását lásd RICHTER 2005a, pp. 3-4, 532. Kájoni a *D*-re írt változatot legalább még két esetben lejegyezte basszus nélkül: *Csikcsobotfalvi kézirat*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest,

Kyrie részlete a KGr elejére? Kájoni talán a még beíratlan könyvből egy, az *Organo-Missalé*hoz hasonló orgonáskönyvet szeretett volna készíteni a csíksomlyói templom számára? Vagy talán Mikházán ebben a kötetben kezdte el eredetileg az *Organo-Missale* összeállítását, de meggondolta magát, és végül egy praktikusabb, fekvő formátumú kéziratban örökítette meg az összegyűjtött anyagot? Bármilyen is legyen a válasz, a tabulatúrás kotta valószínűleg a KGr legrégebbi bejegyzése, és nem áll szoros összefüggésben azzal a zenei anyaggal, amelynek később a kötet helyet adott.

III. A graduále mint zenei kézirat

A KGr zenetörténeti szempontból legértékesebb része a graduále (ff. 3^v-38^v, Kpp. 1-123). A f. 7^v (Kp. 10) alján Kájoni szignálta művét: „*Fr. Ioannes Kájoni scribebat / Guard[ianu]s Convent[us] Csikiens[is]. 1681.*” (Melléklet, **2. ábra**) Eszerint csíksomlyói gvárdiánként, ottani szolgálatának első évében fogott az íráshoz.

1. Miért másolt Kájoni János graduálét?

A ferencesek a 17-18. században – a rend központi szabályozásával összhangban – kiemelten fontosnak tartották, hogy a gregorián énekekben minden növendék, a laikusok és a klerikusok (azaz papnövendékek) egyaránt jártasságot szerezzenek.¹⁰ Az ifjabb szerzetesek oktatása a *magister chori* feladata volt. Egy 1655-ben kelt pozsonyi statútum az ideiglenes fogadalmasok számára például előírta, hogy időszaktól függően fél vagy háromnegyed órát gyakorolják a gregorián éneket az ebéd utáni hálaadást követően a kóruson (vö. KAČIČ 1991, p. 7 [6]). A figurális zene alkalmazását és az orgona használatát ugyanakkor az érvényes előírások szigorú korlátok között tartották, a Mariana Provincia rendeletei között még 1746-ból is találunk hasonló tartalmút (lásd RICHTER 2005b, p. 849).

Kájoni másolói tevékenységét hasonló elvek indokolhatták. A csíksomlyói konvent újonnan kinevezett előljárójaként és komolyabb zenei műveltséget szerzett papjaként bizonyosan fontosnak tartotta rendi közössége liturgikus kultúrájának gyarapítását. Nem kizárt, hogy épp zenepedagógiai munkássága során vette hasznát a KGr szóban forgó szakaszának, amely a mise gregorián énekeinek válogatott gyűjteménye. Méretei alapján (8 kotta- és szövegsor egy oldalon) inkább magánhasználatra szánhatta. Mivel a konvent Kájoni idejében rendelkezett megfelelő, nagyméretű graduálékkal, újabb kóruskönyv másolására nem lehetett igazán szükség. A nehezen mozdítható karkönyvek mellett azonban Kájoni jogos igénye lehetett egy „kézi” példány a legfontosabb misék anyagával.

Sajnos a graduále címdoldala nem maradt fenn: amennyiben egyáltalán volt ilyen oldal, az előzők utáni első valódi ívfűzet elején állhatott, a jelenlegi f. 2 és f. 3 között, ahonnan pengével kivágták. Kájoni egykori címadása talán nem felelt meg a részéről befejezetlenül hagyott, mások által pedig új tartalommal bővített kéziratnak?

2. A hangjelzés

Az említett szignált oldal (f. 7^v, Kp. 10) egyértelművé teszi, hogy az a szépen formált, kurzív magyar notáció, amellyel kéziratunk graduále része kezdődik, Kájoni kezétől származik. Értékét nagyban növeli, hogy Kájoni gregorián kottairása ma már csak néhány írásműben tanulmányozható (**1. táblázat**), és közöttük a KGr a legnagyobb terjedelmű.

A KGr neumái a notátor gyakorlott tollkezeléséről tanúskodnak, azaz Kájoni a magyar notáció sajátos rendszerét sok évvel a kézirat elkészítése előtt elsajátíthatta. Noha a ferenceseket a Haymo de

Ms. mus. 1211, ff. 347^v, 350^v (vö. RICHTER 2005a, p. 532). A *Kyrie fons bonitatis* 17. századi metrikus ferences példairól lásd még RICHTER 2007, p. 171 (I/103).

¹⁰ A témáról tömör összefoglalót ad, és idézi a legfontosabb külföldi szakirodalmat RICHTER 2005b, p. 849.

Faversham generálisához köthető, 1243-1244 között végbevitt liturgikus reform kötelezte a kvadrát notáció alkalmazására hivatalos énekeskönyvekben, a saját célra szánt gyűjteményeket vagy lapszéli jegyzeteiket gyakran a gyerekkorban megtanult és begyakorolt helyi (kurzív) notációval készítették.¹¹ Vélhetően a célszerűség vezette az utóbbi megoldáshoz folyamodó testvéreket, ugyanis a kvadrát neumák rajzolásához sokkal több tollemelés szükségeltetett, mint a kurzív hazai notációk bármelyikéhez, azaz írásuk lényegesen tovább tartott. Kájoni részint ezen ok miatt, valamint a graduále tervezett használati köre alapján döntött a magyar notáció mellett. A kottairás tehát összhangban van a kötet előző alfejezetben megállapított funkciójával.

Sajnos közvetlenül szinte semmit nem tudunk arról, hogy Kájoni milyen helyszíneken és kiktől szerezte zenei műveltségét, ám azt igen nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a kéziratunkban megőrzött kottairást még a rendbelépése előtt sajátította el, talán egy plébániai iskolában tanulta a kántortól. Tudását megőrizte, és a gyorsan írható, jól olvasható, esztétikus notációt magáncélra változatlanul használta szerzetesként is.

Érdeemes a fentiek fényében egy kitérőt tenni, és megvizsgálni a Kájonitól fennmaradt összes gregorián hangjelzést! A legkorábbi az 1669-ben *Sacri Conventus* címmel Mikházán összeállított gyűjteményében található.¹² Bár e kötetbe többségében motették, orgonakiséretes énekelte egyházi művek kerültek új német tabulatúrával, a 17-18. főlíókon kvadrát notációval megjelenik a zsolozsmahórát záró *Benedicamus Domino* akklamáció (egyszólamú) dallamainak gyűjteménye. A liturgikus idő, az ünnepek rangja, illetve az ünnepelt rendi szentek szerint ugyanis más-más dallam tartozott az említett liturgikus szöveghez. Minthogy a kötetet Kájoni a csíksomlyói ferences orgonistáknak ajánlotta, tehát nem kizárólag saját használatára szánta, a kvadrát notáció alkalmazása természetesnek tekinthető.

A csíksomlyói rendházban őrzött kézírásos *Kalendarium*, amelyet Kájoni a breviáriumhoz kiegészítésképpen állított össze 1671-ben Szárhegyen,¹³ az előbbihez hasonló, de bővebb kottás anyagot tartalmaz. A misében használatos *Gloria*- és *Credo*-intonációkhoz, valamint két akklamáció (*Benedicamus Domino*, *Ite missa est*) dallamgyűjteményéhez Kájoni magyar (esztergomi) notációt használt (ff. 82^v-85^v). E választás is érthető, hiszen a kolligátumot kifejezetten magának készítette („*in usum R. Patris Joannis Kajoni*”, f. 14^v). Hét évvel később, 1678-ban, majd 1683-ban *Calendarium* címmel kinyomtatta a kiegészítő könyvecskét a csíksomlyói nyomdában. Sajnálatos módon csak a 1683-as nyomat tartalmát ismerjük, annak – az említett kéziratokéhoz képest tovább bővített – kottamellékletét Kájoni újra kvadrát notációval készítette el (nyomdásza, Kassai András közreműködésével).¹⁴ A „hivatalos”, számos példányban sokszorosított könyvnek egyrészt igazodnia

¹¹ Ferencesektől származó magyar notációs bejegyzéseket tartalmaz pl. SZENDREI 1981, M61.

¹² Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, Ltsz. 6200, ff. 17-18. A *Sacri Conventus* átfogó leírását lásd MUCKENHAUPT 1999, pp. 199-200. Bevezető tanulmánnyal kiegészített színes faksimile kiadása: PAPP 2015.

¹³ A könyv teljes címe: *Kalendarium festorum sanctorum Ordinis Minorum. Officia sanctorum ad libitum*. Eszerint a szoros értelemben vett rendi kalendárium mellett választható szenthistóriákat is tartalmaz (vö. 7. lábjegyzet). Kájoni felhasználta hozzá Szántai Ferenc egykori könyvének lapjait (f. 64^v), kiegészítette kézzel írt részekkel, köztük a kottás anyaggal, majd egybekötötte (f. 14^v). Egy év múlva, 1672-ben a könyvet Pálfalvai Ferencnek adta (f. 113^v). A kézirat leírását lásd MUCKENHAUPT 1999, pp. 94-95. Pálfalvai Ferencről lásd még MUCKENHAUPT 2009, p. 22.

¹⁴ E nyomtatvány a legkorábbi ismert kottás emlék a csíksomlyói nyomdából. Kézbe vehető példánya ennek sincs, egy lappangó kötet xeroxmásolata ad hírt róla: OSzK, Budapest, RMK II. 1517/a. A másolaton tollal jelzett adatok, amelyek többek között az őrző könyvtárra vonatkoznak, valótlannak bizonyultak. A könyvtári bélyegző alapján a másolatot 1998-ban készítették. A kötet címe: *Calendarium. In quo dies sanctorum Breviarii Romani, Ordinis Minorum, Regni Hungariae, ac ad Libitum, suis locis inserti continentur...* A nyomtatvány Kájoni neve alatt jelent meg („*Fr. Joannes Kajoni*”). Lásd erről még BÁNFI 2011. A mű tematikája lényegében azonos az előző lábjegyzetben említett kézírásos *Kalendarium*éval. Kvadrát kottás anyagában szerepelnek *Gloria*- és *Credo*-intonációk, *Ite missa est*- és *Benedicamus*-dallamok, a karácsonyi és húsvéti invitatórium a 94. zsoltárral (*Venite exsultemus Domino*), egy rövid tonárius a 109. zsoltár (*Dixit Dominus Domino meo*) szövegével, valamint egy

kellett az általános rendi szabályozáshoz, másfelől a notáció megválasztáshoz minden bizonnyal hozzájárult, hogy a korabeli nyomdatechnikával könnyebb volt kvadrát kottaképet megvalósítani. (A *Cantionale Catholicum* második kiadását 1719-ben ugyanazon kottaformákkal szedték a csíki ferences nyomdában, mint amelyeket Kájoni a *Calendarium*hoz használt.)

Kájoni magyar notációs bejegyzését őrzi a 15-16. század fordulójáról vagy a 16. század elejéről származó *Csíkсомlyói cantionale*¹⁵ is. A KGr másolása előtt egy évvel, 1680-ban Szárhegyen vette kezébe a kéziratot. Az akkor már viseltes könyv lapszámozását kiigazította, az ünnepeknek megfelelő műfaj szerinti mutatót készített hozzá (*Index ad librum*), valamint újra kottázta és pótolta a 88-89. lapokat, amelyek akkor már menthetetlenek voltak.¹⁶ A kötet végén egy akrosztikont és kronosztikont tartalmazó versikében örökítette meg nevét („Frater Ioannes Caioni”) és munkája befejezésének dátumát (1680. augusztus 14.).¹⁷ Az általa pótoló szekvenciadallamok kottaképe lényegében azonos a *Calendarium* és a KGr lapjain láthatóval, és elválízik a kézirat korábbi notátorától.¹⁸

A kitekintés után térjünk vissza a KGr graduále részében tanulmányozható kottairás elemzésére! Kájoni kurzív magyar notációja tükrözi a középkori esztergomi notáció minden fontosabb sajátosságát (kötött *scandicus*, kétfajta *climacus*, jellegzetes összetételek),¹⁹ ugyanakkor azonosítható benne rendhagyó megoldás is.

Jellegzetes és következetes, hogy a magyar notáció kettős *punctum*mal induló *climacus*ának „fejét” Kájoni egyetlen, fekvő S-alakú neumává olvasztja (**1. táblázat**). Szokatlan ugyanakkor, hogy a *clivis*nek Kájoninál két normálformája van. Használja a magyar notációban általánosan elterjedt derékszögű alakot, ám a szekundot lépőnek egy sajátos típusa is megjelenik: a kettős *punctum*mal induló *climacus*ból származtatja, annak függőleges pontsorából csak egy elemet hagyva meg. A kétféle alak csak szekundlépésnél jelentkezik, nagyobb hangköz esetén kizárólag a derékszögű forma szerepel. A kézírásos *Calendarium*, a *Csíkсомlyói cantionale* és a KGr bizonyíthatóan Kájonitól származó bejegyzéseinek zenei paleográfiai jellemzői teljesen azonosak a *clivis* használatára nézve (**1. táblázat**), ráadásul e gyakorlatot egyelőre nem adatolja más egykorú vagy korábbi emlék. Mielőtt azonban Kájoninak tulajdonítanánk ezen „újítást”, meg kell jegyeznünk, hogy erdélyi középkori kottás töredékeken Gilányi Gabriella kimutatta a *climacus resupinus* egy sajátos írásmódját, amelyben a neumát alkotó két tag – a szekundot lépő, kettős *punctum*mal induló *clivis* és a *pes* – jellegzetesen elcsúszik

tömör zeneelméleti összefoglaló táblázat (*Scala Musicalis*) a kottaolvasást és az antifónák tónusaiban való eligazodást segítő. A példányt, amelyről a xeroxmásolat készült, egybekötötték egy 1685-ben nyomtatott breviárium-kiegészítéssel: *Nova quaedam officia, cum propriis sanctorum Regni Hungariae et SS. Ordinis S. P. N. Francisci...* (Az utóbbi nyomtatvány egy másik példányát lásd MUCKENHAUPT 2009, nr. 92, p. 115) A kolligátum egykor Czipszer József tulajdonában volt. A *Calendarium* régebbi, 1678-as kiadásáról (RMK II. 1419) másolatot sem ismerünk. Fennmaradt kötet híján nem állíthatjuk – ám ki sem zárhatjuk –, hogy az 1683-as kiadáséhoz hasonló kottát tartalmazott.

¹⁵ A kézirat a csíkсомlyói ferences kolostorban található leírását lásd MUCKENHAUPT 1999, pp. 101-102. A kötet a Kájoni-műjegyzékekben *Cantus Catholici* vel *Cantionale cum cottis scriptum* néven feltűnő, sokáig azonosítatlan, elveszettnek hitt graduáléval egyezik meg (vö. DANKÓ 1893, pp. 90-91 [nr. 19]). Ma már nem tartható önálló Kájoni műnek. Liturgikus és zenei elemzését lásd KOVÁCS 2012; könyvműfajának tágabb kontextusát lásd PAPP 2019.

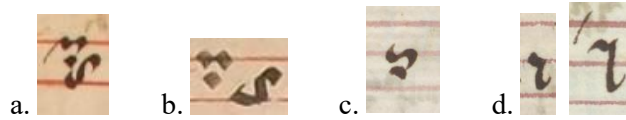
¹⁶ A f. 88^r közepén kezdődik az évközi vasárnapok szekvenciája (*Omnes una celebremus*), ami miatt a lap erős igénybevételnek lehetett kitéve, Kájoni korára akár el is tépődhetett.

¹⁷ A név és az évszám kiolvasásához a vers kapitálissal írt betűit kell gondosan figyelembe venni: „*Filomæna pRæviA, TEmpoRis amæni, / Iam sOnAbat soleNNES cantus, inquit: veni. / ChArIssima sOCia, simus deo pleNI.* [= Frater Ioannes Caioni] / *DVM refeCtVs Llber flt, slt paX VnI senI.* [=1680] / 14. Aug.”

¹⁸ A kulcs írásmódját Kájoni átvette az eredeti lejegyzőtől, ugyanakkor használja a sajátos szekundlépésű *clivist* (lásd lentebb), amelyet bizonyosan nem láthatott a megrongálódott mintaoldalakon, hiszen a kézirat régi rétegében másutt sem szerepel.

¹⁹ Az esztergomi (magyar) notáció jellegzetességeiről, fejlődéstörténetéről lásd SZENDREI 1983.

egymástól, már-már két önálló neumára válik szét (**3. ábra, b. példa**).²⁰ Meglehet, hogy később e szétválás ténylegesen megtörtént, azaz a hajdani összetett neuma elemeit elkezdtek önállóan értelmezni, és Kájoni már önálló *clivis* formaként tanulta a csonka *climacust*. A felvetést igazolná, ha a Kájonit megelőző erdélyi kottás emlékek, kódextörödékek szisztematikus paleográfiai vizsgálata kimutatná a *climacus resupinus* elemeinek szétválását a helyi íráshagyományban, azaz felbukkanna olyan kottás emlék, amely Kájoni notációja és a bemutatott példa között „hiányzó láncszemként” áll.

3. ábra. *a.* Egy „szabályos” esztergomi *climacus resupinus* (*Missale notatum Strigoniense*, 1341 előtt, Státny archív, Pozsony/Bratislava, EC Lad 3); *b.* A *climacus resupinus* elcsúsztatott elemekkel (Antifonále töredéke, 15. sz., Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy/Sfântu Gheorghe, 1. számú töredék); *c.* Kájoni sajátos szekundlépésű *clivise* (KGr); *d.* Kájoni derékszögű *clivisei* (KGr).

Kájoni két *clivis* formája között funkcionális különbséget nem sikerült kimutatni, tehát lényegében azonos szerepű és jelentésű a két alak. Nem tulajdoníthatunk tehát a sajátos, *climacusból* származtatott formának interpretációra utaló jelentést (agogikus nyújtást, hangsúlyt), hasonlóan a „magyar” *climacus* pálosoknál szokásos normálformájához, amely a zenei hangsúlyoktól függetlenül kettős *punctummal* indul összetételben és önállóan egyaránt (vö. SZENDREI 1983, pp. 60-61). Kájoni notálási gyakorlatáról mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy a szekundot lépő *clivisei* között lényegesen gyakrabban szerepel az említett sajátos forma, mint a magyar notációban amúgy jellemző derékszögű.

Forrai szerint az „55. oldalon [f. 30^r] megszűnik Kájoni kezeírása” (FORRAI 1972, p. 92). Minthogy a f. 30^r után az ordinárium-gyűjtemény kezdetéig (f. 39^r) beíratlan oldalak, illetve lakúna következik a kéziratban, Forrai a KGr teljes graduále anyagát egyértelműen Kájoni munkájának tulajdonította. A későbbi irodalomban és a könyvtári katalógusban egységesen e vélemény olvasható. Valójában azonban a húsvéti vigília ünnepi *Kyrie*-bejegyzése után (f. 20^v, Kp. 36) jól érzékelhetően megváltozik a kotta- és betűkép, amely egy újabb bejegyző személyt sejtet (Melléklet, **3. ábra**). Először is a f. 21^r-től megszűnnek Kájoni téglavörös iniciáléi, helyettük fekete színű gyenge pótlások láthatók. A kottakép – bár azonos notációt használ a másodnotátor – bizonytalanabb, esetlegesebb. Az *F*-kulcs rajzolata jelentősen eltér a korábbi oldalakétól: a bevezető vonal nagy ívben a kulcs alá kanyarodik, valamint az előbb még a kulcs részeként írt *b*-előjegyzés külön mozdulattal kerül az *F* alá, alakja az arab hármas számjegyhez hasonlít. (A szóban forgó *b*-jel egyébként sem Kájoninál, sem a másik notátornál nem követi a vonalrendszert, sztereotip módon mintegy az *F*-kulccsal jár.) Végül a szöveg megjelenése a váltás után a graduále elejéhez képest rendezetlenebb, és eltér az alkalmazott latin helyesírás. Az újabb szkriptor esetlenül archaizál (kerek *d* betű, *-us* végződés rövidítése), valamint a dallamok szövegében *æ* ligatúrát használ, amelyet Kájoni ott következetesen mellőz (legfeljebb *e caudatát* ír). Mindezek alapján egyértelmű, hogy a f. 21^r-től kezdve nem Kájoni kezével találkozunk. Mivel a notáció típusa azonos, és a lejegyző tisztában volt a kötet összeállításának elveivel, sőt vélhetően ismerte a mintapéldány(oka)t is, feltehetjük, hogy a graduále második felében egy tanítvány folytatta mestere munkáját.²¹ A másolás mindezek ellenére nem készült el.

²⁰ A jelenségről részletesen lásd Gilányi Gabriella előkészületben lévő monográfiájának vonatkozó fejezetét (GILÁNYI 2019, 22. ábra és kísérszövege). A szerzőnek köszönöm, hogy felhívta figyelmemet a jelenségre, és rendelkezéseimre bocsátotta a fenti **3. ábra b.** jelű, sepsiszentgyörgyi példáját.

²¹ Kájoni beszámol az 1664-ben felállított új csíksomlyói orgona feliratában, hogy mikházi gvardiánsága (házfőnöksége) idején Ferenczi Miklós és Alfalvi István klerikus testvéreket orgonálni tanította. Vélhetően a gregorián éneklésben való jártasság átadására is ugyanúgy figyelmet fordított. Az orgonafelirat őrzési helye: Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, Ltsz. 6249; leírását lásd MUCKENHAUPT 1999, p. 193-194.

1. táblázat. *A Kalendarium (1671), a Csíksomlyói cantionale (1680) és a KGr (1681) neumái.*

	<i>Kalendarium</i> (1671) ff. 82 ^v -85 ^v (Kájoni)	<i>Cantionale</i> (1680) ff. 88 ^r -89 ^v (Kájoni)	KGr (1681) ff. 3 ^r -20 ^v , Kpp. 1-36 (Kájoni)	KGr (1681 után?) ff. 21 ^r -30 ^r , Kpp. 37-55 (Kájoni tanítványa?)
<i>punctum</i>				
<i>pes</i>				
<i>clivis</i>				
<i>scandicus</i>				
<i>climacus</i>				
<i>torculus</i>				
<i>porrectus</i>				
<i>likveszcencia</i>	?	?		
<i>custos</i>	—			
<i>kulesok</i> (F, C, G)				

Zenei kéziratának paleográfiai vizsgálata nyomán úgy tűnik, hogy Kájoni alapvetően kétféle gregorián hangjelzést írt készség szinten. Kurzív írásban magyar (esztergomi) notációt használt, ezt magáncélú kézírataiban vagy jegyzeteiben alkalmazta, míg „hivatalos”, más testvéreknek (is) szánt munkáiban kvadrát notációt írt. Egyik hiteles Kájoni-forrásban sem találtunk kurzív metzigót notációt, így paleográfiai alapon is megkérdőjelezhető, hogy a KGr előzékén látható Mária-antifónák (ff. 1^r-2^r) Kájonitól származnak. Keze nyomát a tabulatúras *Kyrie*-bejegyzés (f. 2^r) mellett a graduále rész első fele őrzi (ff. 3^r-20^v, Kp. 1-36), valamint a vörössel rajzolt kottaszisztémák, margók és az oldalszámolás (ff. 3^r-38^v, Kp. 1-123). Margói feltűnnek még a 18. századi ordináriumoknál is (ff. 39^r-71^v), azaz csak a *Te Deum* lejegyzőjének kellett Kájoni után margót vonalazni a kötetben (ff. 72^r-84^r).

IV. Összegzés, következtetések

A KGr különleges zenetörténeti emlék, az 1802-ben lebontott régi csíksomlyói kegytemplom 17-18. századi egyházzenei gyakorlatának páratlan tanúja. Másfelől zenei kézirat minőségében is egyedi, hiszen nem maradt fenn más olyan graduále a középkori vagy kora újkori Magyarországról, amelyben a ferences dallamhagyományt egységesen magyar notációval örökítették meg.²² Nem tudjuk azt sem, hogy a Kájoni művét folytató tanítványon (?) kívül bárki belevágott volna hasonló munkába. Ha igen, a testvérnek Kájoni elszántságával kellett rendelkeznie, elég csak arra gondolni, hogy a notációk közti különbség miatt a másolás egyben átírás volt, amely biztos zenei műveltséget és a szokásosnál nagyobb figyelmet igényelt.

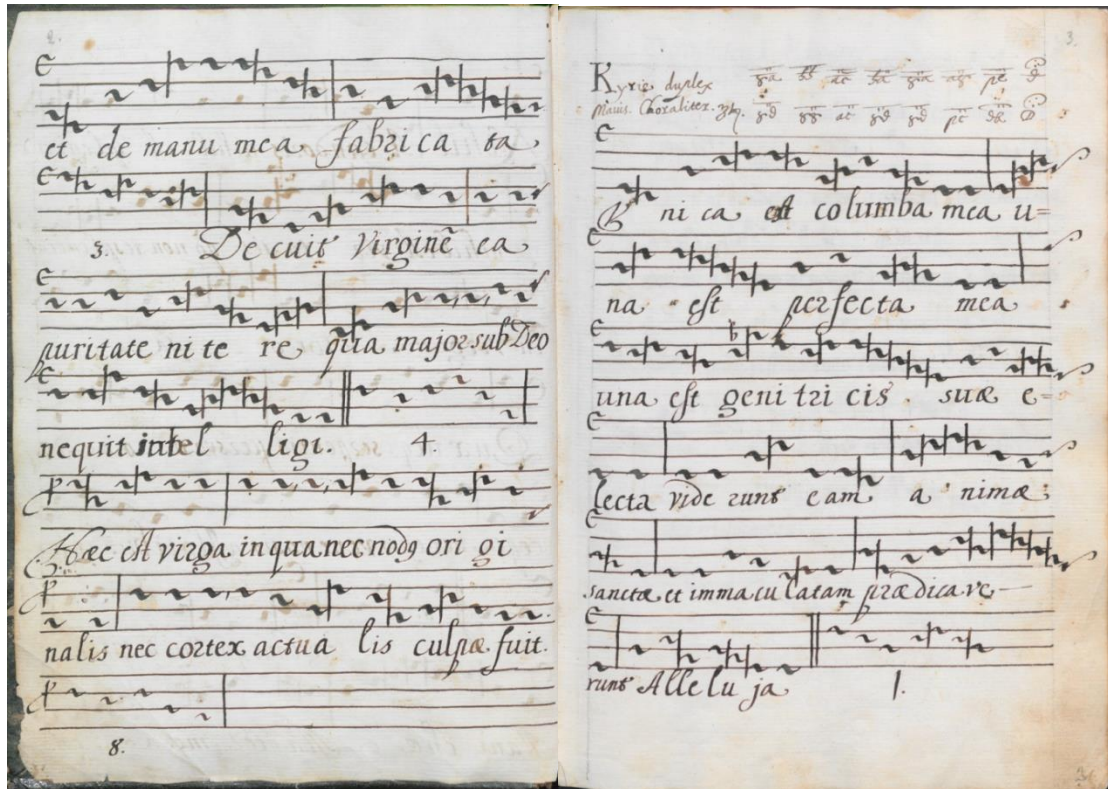
Kájoninak a tanulmányban bemutatott gregorián hangjegyzése a középkori esztergomi eredetű magyar notáció egy mindeddig nem vizsgált altípusát jelöli ki. Más kéztől egyelőre nem adatolt sem a magyar notáció kései, sem korábbi periódusából. E tény egyrészt használható a még esetleg lappangó, gregorián éneket tartalmazó Kájoni-kéziratok azonosításához, másrészt további kérdéseket vet fel, amelyeket a középkori és kora újkori Erdély kurzív kottás emlékeinek feltárásával, paleográfiai kutatásával lehetne tisztázni.

A KGr történetében számos bizonytalan tényező akad. A másolást folytató testvér talán ajándékba kapta mesterétől a félkész kéziratot, bár ennek ellentmondani látszik, hogy magában a graduáléban nincs erre vonatkozó bejegyzés. Amikor Kájoni kézírásos *Kalendarium*-át 1672. március 25-én Pálfalvai Ferenc testvérnek adományozta, annak körülményeit megörökítette könyvében (f. 113^v). Másrészt a KGr rendeltetése, liturgikus funkciója gyakran változott. Míg Kájoni magánhasználatú könyvnek szánta (előbb talán orgonáskönyvnek, később aztán graduálénak), a Mária-antifónáktól kezdve minden további bejegyző egy énekesi csoportot képzelt a kézirat mellé. Kájoni miseanyaggal kezdte el a másolást (*Kyrie*, graduále), később zsolozsmában énekelt antifónák következtek. A 18. században különféle ordináriumokkal bővítették a gyűjteményt, legutoljára pedig a főként zsolozsmában énekelt *Te Deum* kapott helyet benne. E változatos tematika miatt a kézirat egésze nem sorolható be egyetlen „klasszikus” liturgikus könyvműfajba sem. A graduále megnevezést legfeljebb az indokolja, hogy a legnagyobb terjedelmű, Kájoni másolta szakasz valóban e körbe tartozik.

A magyar zenetörténet-írás és a ferences rend számára egyaránt különös ajándék, hogy a kézirat nem semmisült meg a világháborúk viszontagságai közepette, hanem közgyűjteménybe került. Öt másik testvér kottás bejegyzése mellett máig őrzi egykori neves tulajdonosa, Kájoni János hangjegyeit, a „pater custodiae” zenei műveltségének kivételes nyomait.

²² A *Csíksomlyói cantionale*, amelynek dallamai a diaton dialektusú római-ferences dallamok helyett a magyarországi egyházmegyék pentaton változataihoz igazodnak, csak ferences használatban volt, nem rendi környezetben született (vö. KOVÁCS 2012, p. 547-549).

V. Melléklet – Ábrák

1. ábra. A Conceptio BMV antifónáinak részlete és a beékelődő tabulatúrárs Kyrie-bejegyzés (ff. 1^v-2^r).

Handwritten musical score on two pages. The left page (ff. 7^v) contains the beginning of the 'Karácsony nyolcadának' (Canticle of the Nativity), with lyrics: 'admirabile ē nōm tuū in uniuersa terra. Gloria. Præfatio. Et steterunt sanguine sanctorū uelut aq̄s in circuitu ierusalem, Et nō erat q̄ se- peliret. Vindica domine sanguine sanctorū tuorum, qui effusus est sup̄ ter- ram. Si festum hoc incidat in diem Dominicū, dicitur Alleluia. Laudate p̄ne et dominū laudi- te nomen domini. Alleluia.' The right page (ff. 8^r) contains the beginning of the 'Kyrie-eleison' (Kyrie), with lyrics: 'Gaudiam⁹ oēs in domino, quē festū celebres, sub honore beati thome martiris, de cuius passione gaudēt an- geli, et collaudat filium dei. psal. Exultate iusti in dōno, rectos decet collaudatio. Gloria. Alleluia. Domine in excelsis. Dum mediū lictū tenebant omnia, et nos in luo cūlu, mediū iter habēret, om̄nis sermo tuus domine, de celis a regalib⁹ letibus uenit. ps. Domin⁹ requirit decōr, iustus ē iustus ē dñs fortitud⁹, et p̄uincit se. V. Si. Alle. Domin⁹ requirit se.' The page number 10 is visible in the top left corner, and 15 in the top right corner.

2. ábra. Karácsony nyolcadának énekanyaga Kájoni szignójával (ff. 7^v-8^r, Kpp. 10-11).

3. ábra. Kájoni és a tanítvány (?) keze „találkozik” a húsvéti vigília anyagában (ff. 20^v-21^r, Kpp. 36-37).

VI. Irodalom – References

- BÁNFI, SZ. (2011): A szerény nyomdai készlettel rendelkező csíksomlyói Ferences-tipográfia találékonyágáról a 17-18. században. *Magyar Grafika*, **55**(2): 73-76.
- DANKÓ, J. (1893): *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Franklin, Budapest.
- DOMOKOS, P. P. (1979): „... édes Hazámnak akartam szolgálni...”. Szent István Társulat, Budapest.
- FORRAI, M. (1972): Egy ismeretlen Kájoni-kézirat. *Magyar Könyvszemle*, **88**(2): 91-93.
- GILÁNYI, G. (2019, előkészületben): *A Nemetújvári Antifonále töredékei. Mozaikok a középkori Erdély gregorián hagyományából*. Resonemus Pariter 1., BTK Zenetudományi Intézet, Budapest.
- HOLL, B. (1992): *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek). Jegyzetek*. Régi Magyar Költők Tára 15/B, Akadémiai Kiadó & Argumentum, Budapest.
- KAČIĆ, L. (1991): Missa franciscana der Marianischen Provinz im 17. und 18. Jahrhundert. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, **33**(1994/4): 5-107. doi:10.2307/902438
- KOVÁCS, A. (2012): A Csíksomlyói Cationale. In: MEDGYESY, S. N.; ÖTVÖS, I. & ŐZE, S. (szerk.): *Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*. Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti Konferenciák 8/1., Írott Szó Alapítvány & Magyar Napló, Budapest.
- MEDGYESY-SCHMIKLI, N. (2009): *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*. Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria (Magyar Ferences Források) 5., PPKE BTK Művelődéstörténeti Műhely, Monográfiák 1., Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar & Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Piliscsaba & Budapest.

- MUCKENHAUPT, E. (1999): *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980-1985*. Balassi & Polis, Budapest & Kolozsvár.
- MUCKENHAUPT, E. (szerk.) (2007): *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely. A csíksomlyói ferences nyomdászok és könyvkötők emlékére. Kiállítási katalógus*. Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda.
- MUCKENHAUPT, E. (2009): *A Csíki Székely Múzeum „Régi Magyar Könyvtár”-a. I. 1498-1710. Katalógus*. A Csíki székely Múzeum Gyűjteményei 1., Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda.
- MURÁNYI, R. Á. (1997): *Thematisches Verzeichnis der Kompositionen in den Franziskaner Handschriften in Ungarn*. Püski, Budapest.
- NEGREA, M. (1941): *Un compozitor român ardelean din secolul al XVII-lea: Ioan Căioni (1629-1687)*. Melos – Culegere De Studii Muzicale 2., Editura Scrisul Românesc, Craiova.
- PAPP, Á. (1994): *A Kájoni-kódex (1634-1671)*. Diplomadolgozat, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola, Zenetudományi Tanszak, Budapest.
- PAPP, Á. (szerk.) (2015): *Kájoni János: Sacri Conventus Diversorum Authorum, praesertim Ludovici Viadanae... (Mikháza, 1669)*. Dévai Szent Ferenc Kiadó, Déva.
- PAPP, Á. (2019, előkészületben): *Cantionalia – von retrospektivem Inhalt gekennzeichnete liturgische Bücher aus dem spätmittelalterlichen Ungarn*. In: *Notated Sources from Medieval Europe / Medieval Hungary: Transregional Research and Online Database Building*. Bratislava.
- RADÓ, P. (1961): *Enchiridion liturgicum complectens theologiae sacramentalis et dogmata et leges iuxta novum codicem rubricarum*. vols. 1-2., Herder, Roma.
- RICHTER, P. (közread.) (2005a): *Organo Missale Fratris Patris Joannis Kaioni Ordinis Minorum Organistae et Organifabri Guardiani Conventus Mikhaziensis Anno 1667*. Csíksomlyói Ferences Kolostor Kincsei 3., Státus, Csíkszereda.
- RICHTER, P. (2005b): A ferencesek zenéje a XVII–XVIII. században. In: ÖZE, S. & MEDGYESY-SCHMIKLI, N. (szerk.): *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Művelődéstörténeti Műhely, Rendentörténeti Konferenciák 1., Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK & METEM, Piliscsaba & Budapest, pp. 847-856.
- RICHTER, P. (2007): *Der Melodiebestand des Franziskanerordens im Karpatenbecken im 17. Jh. A ferences rend dallamkészlete a 17. században a Kárpát-medencében*. Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria (Magyar Ferences Források) 4., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Budapest.
- SEPRÓDI, J. (1909): A Kájoni-codex irodalom- s zenetörténeti adalékai. Első közlemény. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 19(2): 129-146.
- SIMONIS, G. (1936): Din începuturile muzicii românești: Ioan Căianu (1629-1687). *Arhivele Olteniei*, 15: 40-58.
- ȘORBAN, E. M. (2001): *Muzica gregoriană în Transilvania Medievală*. Doktori disszertáció. Academia de Muzică „Gh. Dima”, Cluj-Napoca.
- ȘORBAN, E. M. & KURTA, J. T. (2010): Egy egykor csíki ferences használatban volt 1596-os velencei *Antiphonarium*. In: KELEMEN, I. (szerk.): *A Csíki Székely Múzeum évkönyve 2010*. Csíki Székely Múzeum & Pro-Print, Csíkszereda, pp. 323-330.
- SZENDREI, J. (1981): *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 1., MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.
- SZENDREI, J. (1983): *Középkori hangjegyírások Magyarországon. A magyar notáció története. Német neumairások Magyarországon*. Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 4., MTA Zenetudományi Intézet, Budapest.

doi:[10.29285/actapinteriana.2020.6.47](https://doi.org/10.29285/actapinteriana.2020.6.47)

Szedő Dénes ferences költő portréjához¹

Zatykó László OFM

Szegedi Ferences Rendház, 6725 Szeged, Mátyás király tér 26.

zatykolaszlo@gmail.com

Zatykó L. (2020): *Szedő Dénes ferences költő portréjához. To the portrait of the Franciscan poet, Dénes Szedő. Acta Pintériana, 6: 47-71.*

Abstract: The author of the study aims at presenting the Franciscan poet's, Dénes Szedő's path of life and his poetry's features. Studying his diaries the author has found the essence of Szedő's poetry in the capability for the contraries' uniting in harmony and balance through tensions' release (*coincidentia oppositorum*). His poetry and path of life unfolding through his diaries written in his last thirteen years in the monastery in Pasarét (Budapest) were shaped by his Jewish origin and the social and political environment in Hungary before the World War II., his mother, his friends and models (for example Béla Bartók, Zoltán Kodály or Antal Szerb). His brothers in Pasarét and his friends could also experience Dénes Szedő's personality uniting contrary features (patriotism and homelessness, farewell and staying, sadness and jollity). Although he had tried to escape from his fate determined by his life experience and his personality many times in his strenuous life, his notes in the diaries refer such a Franciscan poet who found his own path among the poor and the fallen in Hungary. He could harmonize the contrary features of his personality, and as St. Francis sent his brothers to sing Lord's praise, Dénes Szedő could become a „*joculator Domini*” in the 20th century.

„*És kicsoda Ervin?*”
(SZERB 1959, p. 41)

I. „Feltűnni félek”

(Zsolt 131,1 – ford. Szedő Dénes)

Szedő Dénes életműve az „*Összes művei*” kiadásával, halála után több mint harminc évvel lesz megismerhető. E késelem semmiképpen sem a művek értékelésével, még csak nem is e műveket gondozók tehetetlenkedésével magyarázható, hanem azzal, hogy a szerző tehetséges rejtőző.

Az „*Összes művei*” első kötete, a *Műfordítások* fülszövegében írja Hidász Ferenc:

„*Egry József Breviáriumban talált rá arra a mondatra, melyet művészi hitvallásának tekinthetünk: 'Nem tudom, az értékes emberre melyik kitüntetőbb, a mellőzése, vagy a kitüntetése?' Élete második felében, amikor 'törvényen kívüli barát' lett (1950), ő az előbbi választotta.*”

E választást megelőzte, megalapozta élete döntő választása, élete döntő fordulata, melyről az *Az egyszerűség útja / Facimbalom* fülszövegében maga írja:

¹ Szedő Dénes OFM (1902-1983).

„Életem egyik nagy – ha nem a legnagyobb – ajándéka az volt, hogy szent Ferenc a családjába fogadott.”

Assisi Szent Ferenc testvéreként, Jézus szenvedélyes követőjeként, melyről azt írja az imádságáról valló írásában, hogy „csak a szerelemhez hasonlíthatom”, nagyra tartotta az alázat méltóságát, ezért akart mindenkinél „kisebb testvér” lenni. Undorodott az első helyekért való farizeusi, gőgös tülekedéstől, a bűnbánó vámos módjára a rejtéket, az utolsó helyet kereste. Szívből, hallelujás örömmel azonosult az isteni ítélettel:

„Fennhézást elmarasztal, alleluja,
Alázatost felmagasztal, alleluja.”

(Magnificat parafrázis)

Riadozott minden reflektorfénytől, nagyobb, igazabb fényre vágyott, arra, hogy Urának szemefénye legyen:

„Mint vad a víz hűvösére,
Vágyik az erdei érre,
Vágyom a mennyei fényre.”

(Zsolt 41, parafrázis)

Egyetlen tetszést keresett:

„Ura intésére figyel a hű szolga,
Tetszésére lenni legeslegfőbb gondja.”

(Zsolt 122, parafrázis)

Nem akart e világ feldobott, ünnepezt bölcseivel egy követ fújni, inkább választotta Isten lenézett, hátravetett „balgaságát”, mely felülmúl minden emberi bölcsességet. Életeszményét a *Merre?* c. versében foglalja össze:

„Lefelé / Hátra / Befelé / Balra / Alleluja.”

Nem vágyott hírré, hírességre, minek is, hiszen ő mindenestül a „Jóhír” embere volt, élő evangélium, a boldog szegény, a boldog tékozló fiú az atyai házból:

„Idegen vagy bár,
s üres kézzel állsz,
kiaszott fa mégse vagy.

Hozzám szegődtél:
szent hegyemre viszlek,
házamba helyezlek,
térdemen ringatlak.

Ne félj!”

II. Coincidentia oppositorum

A naplóra oda kell figyelni. Csóóri Sándor írja *Naplók – háttérben Máraival* c. írásában, hogy

„naplót írni és imádkozni csakis komoly eltökéltséggel érdemes. Alázattal s nagy-fegyellemmel.” (CSÓRI 2007, p. 124)

Szedő Dénes élete utolsó tizenhárom évében, tenyerében megférő kockás noteszekbe írta naplóját, „alázattal és nagy-nagy fegyellemmel”. És, ahogyan ez Szedő Gáspár papírkereskedő fiához illik, minden füzetet, az első laptól az utolsóig gazdaságosan kihasználta, telis-tele írta apró, gyönyörűen rajzolt, önarckép-értékűen karakteres betűivel. Ez alól csak az utolsó, a huszonnegyedik (!) füzet a

kivétel, amelyik az egyharmadánál vége szakad. Szedő Dénes megismerése szempontjából mégis e „torzó-füzet” különös kincs. Mi az, amit az utolsó hónapokban fontosnak tartott? Mi az, amit ezeken az utolsó lapokon (napokon) aláhúz, akár pirossal is, bekeretez, reszkető kézzel meg-megismétel?

Ilyen ez a két szó: *coincidentia oppositorum*. Négyszer találjuk leírva. Először pusztán ennyi megjegyzéssel: „*Ellentétek egysége*”. Másodszor egy „egyperces homília” részeként olvasható. Szedő Dénes azokat a homíliáit nevezte így, melyeket a parányi szobájában bemutatott szentmiséken, a két-három főből álló hívőszeregnek mondott el. Az elnevezés Örkény egypercesekre utal. Mivel a diktatúra diktálta szerzetesi keretbe ő nem fért bele, Pasaréten a ferences kolostoron kívül húzta meg magát, befogadotként egy „ici-pici cselédszobában”, mellyel nagyon meg volt elégedve. Nekünk, kereten belül élő fiatal ferenceseknek úgy tűnt, hogy ő kívül élve is beljebb jutott Assisi Szent Ferenc lelkületének megélve-megismerésében. Így lett többünknek lelki vezetője, tanítója, mestere. Egyik homíliájában Jézus utolsó vacsorán elmondott beszédjének következő mondatához fűz magyarázatot:

„*'Békességet hagyok rátok. Az én békémet adom nektek. Nem úgy adom nektek, ahogy a világ adja'* (Jn 14,27).

– *Az embereknek meleg csönd kell, és hideg zűrzavart, kavarodást, gyűlöletet ad nekik a világ. Mi hoz békét? Krisztus útmutatásai, miket a szerető szív befogad [...]. Salom: béke, összhang. Disszonáns hang nélkül nem születik harmónia. Az igazi béke sosem közöny, nem is idill, hanem coincidentia oppositorum: egyensúly és arány, feszültségek feloldása.*” (Kézirat)

Harmadszor Pascal azon gondolatához fűzött magyarázatként olvashatjuk a két szót: *coincidentia oppositorum*, miszerint a szélsőségek találkoznak Istenben (vö. PASCAL 1978, II,72). Szedő Dénes gondolkodásában előkelő helyet kap Areopagoszi Dénes (V. sz. vége – VI. sz. eleje) apofatikus (negatív) teológiája, mely azt tanítja, hogy Istenről csak az állítás és tagadás dialektikájában lehet beszélni.

„*Istenem, te vagy a szeretet –, de valami egészen más fajta szeretet. Te vagy az igazság –, de valami egészen másfajta igazság*”

– olvassuk ebben a Naplófüzetben.

Jézusban is ez az ellentétek egysége ragadja meg. *Hogyan hagytam el a világot* c. írásában erről így vall:

„*Már felsős gimnazista koromban került kezembe Máté evangéliuma. Olyan volt, mintha szerelmes levelet kap valaki. Főleg a Hegyi Beszéd nyuggözött le. Hisz itt minden másképp és fordítva volt, mint ahogy eddig hallottam: a szegénynek jó meg a sírónak, az éhesnek és az üldözöttnek. Jézus senkire sem hasonlított az égvilágon. – Bolond ez az ember, vagy csakugyan a Messiás? Különb mindenkinél. Belésszerettem. (Bocsánat: nincs jobb szó rá.) Valahogy jólesett az is, hogy zsidó volt, vagyis megvetett fajzat.*” (SZEDŐ 1983c)

Beragasztja ebbe az utolsó füzetébe egy régebbi, az *Új Emberben* megjelent *Kép és hasonlatosság* c. írásának (1972. I. 23.) Jézus arcát megfestő sorait, megváltoztatva a címet arra, hogy *Coincidentia oppositorum*:

„*Egyszerre rokon és idegen, távoli és közeli, erős és erőtlen, indulatos és szelíd, szigorú és megbocsátó, nyers és gyöngéd, nagyvonalú és a csekélyet is számonkérő. Veri valóban minden fantáziánkat, elüt mindenkitől, csak önmagával rímel: maga a teljesség.*”

Az eredeti tanulmányban ehhez még hozzáfűzi:

„*talán csak egy ellenpontok feszültségére épült Bach-fűga megbonthatatlan rendje, végső harmóniája adhat róla némi fogalmat*”.

Szedő Dénes Jézus tanítását ilyen ellenpontokban ábrázolja *Viruló igék – Igen és Nem* c. kétsorosokból álló ciklusában.

1. A mesterek

Azokat tekintette Szedő Dénes mestereinek, akikben fölfedezhette az ellentétek jézusi egységét, akik ezt az egységet megélték, megénekelték. A *Nyugat* 1922. 3. számában Bartók Béla zenéjéről ír. Kiemeli a gyöngédség és a gátakat áttörő hatalmas erő egységét:

„Szelídség és elemi erő egyesül egy örök gyermekben. Íme a bibliai kép, amelyben báránnyal lakozik az oroszláncöllyök ..., és egy kis gyermek őrizi azokat.” (SZEDŐ 1922b, p. 226)

Fölfedezi a „szükszavú tömörség” és a pazar virágba borulás egységét:

„Több foglaltatik benne, mint amennyit kifejez. [...] A lényegesre szorítokozván, mindig csak a magvát adja, sohasem a virágját. De szinte pillanatok alatt serken bennünk ez a mag virággá.” (SZEDŐ 1922b, p. 226)

Szedő Mihályt – ez a keresztnéve – 1921 februárjában, érettségije évében éri az a megtiszteltetés, hogy a *Nyugatban* – a legnagyobbak, Móricz, Kosztolányi, Babits stb. között – megjelennek az írásai. Ezek az írások, különösképpen is a versek, nem érettek, és a következő számokban megjelentek sem. Osvát Ernő író-tanítót zsenijét dicséri, hogy mégis támogatta megjelenésüket, mert egy-egy kivillanó sorban, szófordulatban, képben meglátta a jövő ígéretét. Ilyen ígéretes mondat e Bartók-kritika utolsó megállapítása is:

„Az a vérlázító fogadtatás, amelyben a Zeneakadémiát megszálló közönség ezt a művet részesítette, szomorú tanúság amellet, hogy nálunk nagyrészt csak azoknak van hangverseny-látogatni módjuk, akiket nem illet.”

(SZEDŐ 1922b, p. 227)

A későbbi, 1955-ben magyarul, majd 1956-ban franciául is megírt Bartók-versével – *Dallam ködgomolyagban* – Szedő Dénes igazolja Osvát Ernő prófétai meglátásának és bátorságának helyességét. Amit Osvát még csak reménységként láthatott, azt Weöres Sándor beteljesedésként:

„Vedd tudomásul, Dénes, hogy a legjobbak egyike vagy!”

Kodály Zoltánban is az ellentéteket egyesítő nagyságot látja meg, és tiszteli:

„Volt benne valami krisztusi. Nem csak külsejében – ez sokaknak feltűnt –, hanem legbelsőbb, rejtett lényében is. Távoli volt és közeli, gyöngéd és kérlelhetetlen, szüksézsavú és szókimondó, komoly és derűs, nagyvonalú s a legcsekélyebbet sem elhanyagoló. De nemhogy most ilyen, máskor meg olyan lett volna: egyszerre volt ő ilyen is, amolyan is. A haragvó- szelíd Jézus képét ezért tudta zenéjében is úgy megörökíteni, mint kívülről senki más.”

(Szedő 1983b)

Ez a Kodályról szóló visszaemlékezés – évekig nem jelenhetett meg, mert nem volt hajlandó az ötvenhatos forradalmat csak forradalomként említeni – hálát is rejt.² Ahogy annak idején Osvát Ernő fedezte fel az ifjúkori zsengekben szunnyadó nagy költőt, úgy Kodály ébresztette fel Szedő Dénesben a novíciáttal, a ferences rendbe lépéssel – mintegy másfél évtizedre – elhallgató költőt. Nem kaphatott Kodály ébresztő, serkentő barátsága szebb és nagyobb visszaigazolást annál, mint a neki ajánlott és róla szóló *Őrszem* c. vers, melyet Kodály műve, a *Zrínyi szózata* ihletett.

² Valójában a visszaemlékezés Dénes atya halála előtti hónapokban íródott Bónis Ferenc unszolására és kérésére. Ezt bizonyítja a II. kötetben megjelenő levelezés.

2. Barabások

Az ellentéteket egységbe rendező gondolkodás- és szemléletmód kialakulásában jelentős szerepe volt az 1920-tól formálódó baráti körnek, melynek egyik alapvető jellemzője épp a *coincidentia oppositorum* volt. Magukat, egy korabeli sláger után (*Add nékem egy lány édes iffúságát* c.) Barabásoknak hívták. Többnyire a Szedő testvéreknél jöttek össze. Mihály és László mellett ott találjuk Juhász Vilmost, a későbbi vallás- és művelődéstörténészt, aki 1946-ban indítja újra a *Vigiliát*, majd 1949-ben New Yorkba emigrál; valamint Sárközi Györgyöt, aki mélyen hívő katolikus, az egész népi irodalom szellemi vezére lesz, a *Magyarország felfedezése* sorozat elindítója, aki magyar sorskérdésnek tekintve szolgálja a magyar parasztság szellemi, kulturális és gazdasági fölemelésének ügyét. A nemzetnek tett szolgálatait, zsidó származása miatt, halállal büntetik. A 46 éves író a balfi pokolban élete árán, szó szerint a végkimerülésig segíti, menti a társait. A társaság legfiatalabb tagja Szerb Antal, őt 44 évesen vertek agyon. Ugyanott és ugyanazon okból ölték meg, mint Sárközi Györgyöt. Öröklük írja Szedő Dénes 1948-ban a *Curriculum vitae*ében, hogy ők „*voltak és maradtak a legjobb barátaim*” (SZEDŐ 1948 in BORÓVI 2001, p. 264).

Erről a baráti körről olvashatjuk Szerb Antal *Könyvek és iffúság elégiája* c. írásában, hogy

„*mélységesen komolyak voltunk, [...] férfiasak, patetikusak és átmenetileg nagyon vallásosak voltunk, templomba járó áhítatossággal. Többen közülünk szerzetesek lettek, a legkomolyabbak, legértékesebbek.*” (SZERB 2002, p. 161)

Itt nyilván a két Szedő testvérre gondolt: Lászlóra, aki később kármelitaként a Szeverin nevet kapta és Mihályra, aki ferencesként a Dénes nevet választotta. Igaza van Poszler Györgynek, Szerb Antal kiváló monográfusának:

„*A Barabások útkereséseinek színeképe egyesít magában minden árnyalatot [...], de mégis közös bennük a fennálló valóságot tagadó, lázadó attitűd.*”

(POSZLER 1962, p. 383)

Erről a lázadásról írja Szerb Antal a már idézett esszéjében:

„*Éreztem, hogy a romokon [az 1920-as években vagyunk – Z. L.] bizonyos új világ fog most felépülni, egy fantasztikus világ, amelyet nem a felnőttek fognak feltérképezni, ahol minden lehetséges lesz, a fiatalok világa, a nyolclábú borjak és éneklő üstökösök diadalmas birodalma jön.*” (SZERB 2002, pp. 159-160)

A lelkesedés-lázadás közösségét és a gondolkodások különbözőségét Sárközi György Barabásoknak ajánlott, *Fiataloknak* c. verse így fogalmazza:

„*Mindnyájan egyet énekelünk, mint a virágok egy napra nyílnak,
S mégis ezer színnel táplálja őket a föld,
Más-más zenével mindnyájan egyet énekelünk, igaz torokkal. [...]
S úgy összehangzik minden, mint szivárványban a szín.*”

(SÁRKÖZI 1921, p. 371, 3. & 6. vsz.)

Mit nyer, mit kap Szedő Dénes ettől a baráti körtől, ezektől a barátaitól? A legnagyobb ösztönzést, bátorítást, bizonyosságot és megerősítést abban, hogy a legösszegegyeztetetlenebbnek kikiáltott valóságok is összhangba hozhatók, és éppen ez a törekvés, pont ez az istenien emberi, a krisztusi, amely vállalja, hogy az „*ellentétek keresztelési pontja*”³ legyen, mert „*igaz egész csak ellentéteiddel együtt lehetsz*” (*Tao Te King*, 25. vsz. – ford. Szabó Lőrinc). Szedő Dénes arcát, alakját, személyiségét, munkásságát nem írhatjuk le jobban, mint az utolsó *Naplófűzet* sokszor ismételt két szavával:

³ Vas István így fordítja a *coincidentia oppositorum*ot (*Nicolaus Cusanus sírja*).

coincidentia oppositorum. Ennek semmi köze az összemóshoz, a csalárdáságból, vagy igénytelenségből fakadó megalkuváshoz, a mindegy közönyéhez.

„Kodály nekem azt tanította, hogy ezt a szót, hogy mindegy, töröld ki a szótáradból!”

– mondta Szedő Dénes, feddőleg, amikor igényességre akart tanítani. Az igen és a nem csak akkor hozható egybe, ha az igen valóban igen, a nem valóban nem.

3. Jézus nemzetségében

Szedő Dénesben a Krisztus Jézust követő keresztény, azaz krisztusi ember és a szent hagyományokból élő zsidó nem áll szemben egymással. Jézusban, a Vele közös sorsban, ennek vállalásában lesz vállalható, megélhető, kiteljesíthető az a küldetés, amelyről az utolsó füzetben, e csonka-kincstárban ír: „*Ivri anochi – héber vagyok én*” (Jón 1,9). És ahogy Jézus a Jónás sorsával értelmezi önmaga küldetését (Mt 19,39-41), úgy értelmezi, érti meg a maga küldetését Szedő Dénes Jézus sorsában, a Jézussal való sorsközösségben. Nem véletlen, hogy az újszövetségi Szentírásból azok a helyek állnak hozzá legközelebb, azokat a helyeket fordítja le magának, melyek ebben adnak eligazítást (Jn 1,1-14; Fil 2,6-11; 1Pét 2,21-24).

Szedő Dénes szemléletében Jézus, a pátriárkák, a próféták világa nem két világ, hanem egymásban, egymásból élő egyetlen világ, az Egyetlené. Ezt az egységet ámulja, amikor lefordítja Meliton szárdeszi püspök (†190) *A föláldozott Bárányról* c. beszédét. Ebben olvassuk:

„*Sokakban sokat elszenvedett Krisztus. Ábelben megölték, Izsákban gúzsba kötötték, Jákobban elbujdosott, Józsefben eladták, Mózesben kitették, a bárányban megkötözték, Dávidban üldözték, a prófétákban meggyalázták.*”
(SZEDŐ 2011, p. 466)

Szedő Dénes nem tudja önmagát nem Jézusnak, a szenvedésben diadalmas szolgának sorsában szemlélni. Szentírásában a szenvedő szolgáról szóló negyedik ének (Iz 52,13-53,12) oldalt végig-végig megjelöli, kijelöli magának. Az ének bevezető és befejező soraihoz⁴ glosszaként odaírja: „*A szolga megdicsőül*”. Kerényi György zeneszerzővel 1951 és 1953 között folytatott levelezéséből kiderül, hogy egy Márk-passión dolgoztak. A *Facimbalomban* megjelent verseinek egy része⁵ és sok jelentős, tudomásom szerint meg nem jelent vers⁶ korálként, illetve áriaként szerepelt volna az oratóriumban. Szép feladat volna felkutatni ezek dallamait a Kerényi-hagyatékából. A záró kórusban felhangzott volna *A Bárány menyegzője* c. vers:

„*Szivárvány hidján
halad a Bárány;
szarván a nap.
Követi népe
fürösztve vérbe,
fehér csapat.
Száz hárfa zendül,
száz pálma lendül:
'Győzött az Úr!'*”

⁴ „*Nézzétek, szolgám diadalmaskodik [...] látni fogja a világosságot*” (Iz 52,13; 52,11; ld. Iz 52,13-15; 53,11-12).

⁵ A bárány, Az elhagyott, A hallgató Ige, A templom, Ki rést ütöttél, Kakasszó, Ubi caritas.

⁶ *A megölt bárány, Korál, Getszemáni kertje!, Méla olajfák közt, Feljött már esthajnal csillaga, Íme az asszony, Irgalom-Kegyelem.*

*'Véren vett kincsem
vegyétek ingyen
ajándokul!'*

Szedő Dénes mindenek előtt Jézusért szereti zsidó-voltát. Ezért benne egy szemernyi sincs abból a disszonáns érzületből, melyre Szerb Antal naplójának 1942. V. 21-i bejegyzése utal:

„A zsidóság, mint elnyomott kisebbség, szeret dicsekedni azzal, hogy mi mindent 'adott az emberiségnek'; ő adta Heinét, Meyerbeert és Einsteint stb. Ez mind szép, de nagy emberei a legtöbb népnek voltak. A zsidóság tragédiája az, hogy nem dicsekedhet a legnagyobbal, amit adott, Jézussal és a kereszténységgel.”

Szedő Dénes ezzel a legnagyobbal dicsekszik (vö. Gal 6,14).

4. „Hazám”

Személyében az otthon és otthontalanság, haza és hazátlanság kettőssége harmóniába rendeződik: mindkettőnek helye van. A már említett *Curriculum vitae*ben a következőt írja az édesanyjáról, Weisz Rózáról:

„Nagy nemzeti géniuszaink s az európai kultúra szeretetét oltotta belénk.”
(SZEDŐ 1948 in BOROVI 2001, p. 264)

Szedő Gáspárné a Budapest VI. kerületi Lovag utcai polgári leányiskolában tanított magyart és történelmet. Az iskola az 1934-1935-ös Értésítőjében méltatja Szedő Gáspárnét. Egy – feltehetően – szakfelügyelői jelentés számol be egy órájáról, melyben épp Kölcsey Himnusza volt a téma:

„Mély csend és figyelem. A táblán egyetlen szó: Himnus. És megindul az óra. És megszólal a tanár. És nyílnak gyermeki ajkak és leperreg előttünk ezer év történelme, felhangzik nemzetünk évezredek jajja, véráztatta földünk minden rögének siralma. Vérzivatarok száguldanak fejünk felett. Tatárhordák, török csordák, német ármány, turáni átok – és magyar diadalok, magyar dicsőség. Néha tíz hang egyszerre, máskor néma csend. Kérdések, feleletek, elfojtott akarások és felszabaduló energiák. A végsőkig feszült hangulat. Mintha szárnya nőne egy-egy gyermeki szónak, mintha ólomsúllyal nehezedne lelkünkre egy-egy fájó kérdés. Miért, hogy ennyi szenvedés, ennyi 'villám dörgő fellegekben'? [...] Itt a magyar nemzet képe formálódott ezer év távlatából. [...] Szedő Gáspárné nem mesterembere, de művésze a pedagógiának. Kezének egyetlen rezdülése templomi csendet teremt. Áhítat üli meg hallgatóinak lelkét, ha néma csendben áll és lelkesedés forrását nyitja, ha megszólal.”

(A Budapest VI. kerületi Lovag utcai polgári leányiskola Értésítője, 1934-1935)

Azért idéztem ilyen hosszan ezt az *Értésítőt*, mert választ találunk benne arra a kérdésre, hogyan forr egybe egy emberben Izrael géniuszaival és a nemzeti géniuszaikkal a szeretete. Úgy, hogy mindkettőt ez a nagy nevelő, az édesanya ültette el gyermekeinek a lelkében.

Már az első, a *Nyugatban* megjelenő írásaiból kiérződik az otthonról hozott, ezért erős hazaszeretet, magyarságtudat. A már említett Bartók-esszé kezdi ezzel a kijelentéssel: *„Szentebb nekünk a magyar lélek”* (SZEDŐ 1922b, p. 226), s aztán a „magyar lélek” egy jellemzőjét elemzi Bartók zenéjében:

„Valami dac jellemzi ezt a zenét, joggal nevezhetnők magyar dacnak, amelyet egyedül a magyar 'keserves' szó jelöl.” (Uo.)

Ugyanebben az évben jelenik meg a Nyugatban az *Ananké* című, harsány képektől burjánzó szabad verse, mely a trianoni békediktátum után idegenbe szakadt magyarságot siratja. A magyar „keservest” egyrészt a görög mitológia képeivel mutatja be, másrészt egy bibliai képpel, utalással a választott nép babiloni fogságára: „*mi hárfánknak megtéptük húrjait, Idegennek közepette*” (SZEDŐ 1922a, p. 484). E sor a 137. zsoltárt idézi fel:

„*Babilon vizeinél ültünk sírva
Siónra emlékezvén;
Hárfánkat rendre fölaggattuk
környező fűzfák ágbogára [...]
Hogyan zengjük az Úrnak énekét
idegen földön?*”

(Szedő Dénes fordítása)

Ez a kettős egybevetés kiemeli a magyar sors-tragédiát a provincializmusból. Az utolsó versszakban egyszerre van jelen a részvét, de benne van az üres ígéretekkel biztató irredenta láz rejtett, de annál erélyesebb bírálata is:

„*Mire szeressük
mi ezt a földet? Mely szüleinktől elrekesztett, bánatunkkal körül árkos.
Kegyetlen
rajtunk az istenek korbácsa: vágyaink kedvező szelével indít immár
hazatérnünk, de számunkra az otthon nem a Labdakidák iszonyú átkával biztató
föld-é?*”

(SZEDŐ 1922a, p. 484)

A hazaszeretnek azt a szellemiségét tükrözik e sorok, melyről Simone Weil nyomán Pilinszky ír:

„*A hazát csak egyféleképpen lehet és szabad szeretni. Úgy, ahogy azt a népdalokban, Homérosznál vagy az evangéliumok szenvedéstörténetében olvashatjuk. A hazát egyedül részvéttel szabad és lehet szeretnünk.*”

(PILINSZKY 1977)

Ez a mondat a *Napló*ban többször előfordul.

Szedő Dénes hazaszeretete igen rokon azokéval, akik őt kitaszíttóságában „részvételt” tudták szeretni. Amikor 1950-ben egyik napról a másikra a kolostorból az utcára kerül, Borsos Miklósék fogadják be, Illyésék és Németh Lászlóék segítik, a civil ruháit is e jó barátok hordják össze. A Kodálytól kapott fekete inget úgy viseli, mint prófétafi a mester palástját. E barátaira úgy tekintett e „*csillagoló sötétségben*” (Vajda János), mint akik maguk a csillagok. Minden felfénylésükre azonnal felfigyelt.

Elsőként került a kezébe, magától a szerzőtől kapta ajándékul, Illyés Gyula 1950-ben vagy 51-ben írt „életveszélyesen” nagy verse, az *Egy mondat a zsarnokságról*. Kincsként őrizte és küldetésesen terjesztette. Én is nála olvashattam.

1955. december 16-án hangzik el a rádióban Kodály hatalmas kórusműve, a *Zrínyi szózata*, rá két napra pedig a Zeneakadémián, zendülésnek felfogható fogadtatással. Fótról, 1955. december 29-én keltezett levelében már ezt írja Szedő Dénes Kerényi Györgynek:

„*Fót hátán fót lettem magam is időközben [...] dúdolom a Zrínyi szózatát. Végre egy nagy tett, száz év óta a legnagyobb.*” (SZEDŐ 1955)

És e „nagy tett” nagy tettet ihletett, az 1956 januárjában írt nagy verset, *Az őrszem* címűt, mely félreérthetetlenül Kodályról szól. Ez még nyilvánvalóbb a vers első változatában:

„*Felkiált mégis egy
agg őrszem, s zeng a hegy!*”

– s rá zendült a nép. „Rázendült”, így látta ezt Révai József elvtárs, az Elnöki Tanács helyettes elnöke is, aki egy, 1957 nyarán tartott pártértekezleten, kiborulva Kodály új Kossuth-díján, majdnem (az „ellen”-t leszámítva) igazat mondott:

„A Ne bántsd a magyart [...] az ellenforradalom szellemi előkészítésének fejezetéhez tartozik.”

Ugyanebben a hónapban készül el a Bartókról szóló, nem kevésbé nagy vers, a *Dallam ködgomolyagban* francia változata. E versében a haza fogalma, valósága szellemibbé, lelkipbő is válik, szívben élő valósággá. A haza ott van az érte viselt hazátlanságban és az érte szenvedett otthontalanságban is:

*„Füfel egy belső dalra,
a tengeren át hallja,
ahogy zengeti tisztán
egy ürögi parasztlány.”*

Ugyancsak egy Kerényi Györgynek 1957. január 7-én írt levélből tudjuk, hogy az ’56-os forradalmat verssel köszöntötte:

„Sokat gondoltam rád a lezajlott hősi s e gyászos máj napokban. E kis vers tanúskodjék róla.”

Ez az október 25-én írt vers az egyetlen hely Szedő Dénes költészetében, ahol a hazaszeretete, a „részvét” vallomásosan nyilvánul meg:

*„Kattog, robban ismét
minden körülöm.
Kattog, ráng és reszket
belé a szívem.
Mely ott zúg, az ólom,
gyilkolva Budán,
csépel, szab engem is
vadul-ostobán.
Csüggők lobogódnak
csupasz árbocán
maradék szívemmel,
vértanú hazám!”*

Az idézett levél ezzel zárul:

*„Babits szavaival vigasztalom magam: Zsibbad a szabadság, de titkon bizsereg,
és jön az igazság közelebb, közelebb” (SZEDŐ 1957),*

és e két sorba beleértette az egész *Áldás a magyarra* c. verset, benne e három sorral:

*„Erős igazsággal az erőszak ellen:
így élj, s nem kell félned, veled már az Isten.
Kelnek a zsarnokok, tűnnek a zsarnokok.”*

Ekkor fordította le Alphonse Métérie a *Les Nouvelles Litteraires* 1956. dec. 20-i számában megjelent, a magyar szabadságharcot sirató *Karácsony* c. versét, melynek nyitó versszaka így hangzik:

*„Glóriát zengni ma
jó szívvel ki akad?
Fát díszítsen? A fa
holtakkal roskatag!”*

Sajnos még nem vesztették aktualitásukat ezek a sorok:

„Sötét ál-mágusok!
az arany, tömjén, mirrha,
mit eloroztatok:
zsarátnok, könny és vér ma!”

Németh László 1964-ben írt *Négy próféta* című verses drámáját méltató esszével köszöntötte. Az esszé rávilágít e dráma egyenesen nekünk szóló üzenetére, arra, hogy miképp lehetséges „*a kis nép nagy sors csodája*”. Arra,

„*hogyan válik országa pusztulása révén, bűnhődés és megtisztulás által e nyakas és 'körülmetéletlen szívű' nép nemzetek fölötti nemzetté, a Messiás szálláscsinálójává. A külső hanyatlás és pusztulás görbétével szemben a belső fölemelkedés és átszellemülés fordított görbétére mutatnak rá e próféták*”.

5. „Boldog vándor”

Assisi Szent Ferencet, aki otthonának, hazájának, Umbriának a „szerelmese”, életrajzírója, a kortárs ferences, Celanói Tamás „*felix viatornak*”, boldog vándornak nevezi. Ugyanez és ugyanígy mondható el Szedő Dénesről is. Úgy van itthon ezen a földön, úgy hazája ez a haza, hogy közben állandóan búcsúzik is tőle, búcsúzóban van. De ettől nem kevésbé van itt itthon, és nem kevésbé hazája ez a haza. E kettősség gyönyörű egységét jól érzékelteti a Szent Ferenc *Naphimnusa* ihlette, magyar népdalra írt gyermekverse, melyben e teremtett világ, mint Isten dicséretére méltó otthon tárul elénk, szép és vonzó, de ennek a szépségnek és vonzásnak épp az a titka, hogy arra mutat, ahonnan a szépsége és vonzó-volta fakad. A *Csillagoknak teremtője* c. ugyancsak magyar népdalra írt gyermek-remek második versszakában énekl:

„Földjeinkbe belézántott
Szépségéből egy szilánkot.”

A már említett *Naphimnusz*-parafrázisban épp a legbeleválőbb, legidevalóbb, legszilajabb teremtmény a leghazahúzóbb, a leg-el-fölfelé-húzóbb:

„Dicsérjen vad öcskösünk, a daloló Tűz:
Jókedvében messze fénylik, éjet száműz;
Hatalmas és fiatal, lobogó lángjaival
égfelé húz”,

oda, ahol a Hold és a csillagok „világolnak”, és a Nap tündököl, melyről zengi:

„Hintve arany sugarat,
jelenti szent Magadat,
szerelmében.”

E szerelem vonzásában énekl, mintegy a tűz lobogó vágyával, hogy

„oda való vagyok én,
ahol ragyog az a fény,
bízattólag”.

Lényének ezt a búcsúzó varázsát ragadta meg Szerb Antal az *Utas és holdvilág* c. regényében, melyben Ervinről – aki később a regényben Szeverin néven ferences lesz – írja, hogy „*mindig mintha búcsúzott volna [...], mintha [...] utoljára csinált volna mindent ezen a világon*” (SZERB 1959, p. 45). Zárójel nélküli zárójelben jegyzem meg, hogy az *Utas és holdvilág*ra azért érdemes odafigyelni, mert a

legautentikusabb, maga Szerb Antal vallotta, hogy Ervin-Szeverin mintája a Szedő testvérek voltak, különösen is Mihály, aki később Dénes néven lett ferences (lásd NAGY in SZERB 2001).

Épp e búcsúzó létállapot az, ami sokszorosra tágítja a szív meglátó képességét, az átélés, az itt-lét intenzitását. Ahogyan Illyés Gyula fejezi ki *Kháron ladikja* egyik – amúgy Szedő Dénestől igen-igen szeretett – négyoroszában:

*„Minden oly gyönyörű, sőt – titkosan – ahogy
elleng, még gyönyörűbb!
Olyformán, mint a dallam attól, hogy ott
hagyja a hegedűt.”*

Vagy ahogy Tarkovskij *Rubljov* c. filmjében a Szentháromságot (a kolostort) elhagyó szerzetesek közül Danyiil megjegyzi:

*„Így van ez, itt van például ez a nyírfa. Elmégy mellette majd minden nap, észre
se veszed, de ha tudod, hogy nem látod többé – szépséges szépnek látod.”*

Ez a búcsúzó-lét, ez a megragadva elengedés, ez a súlytalan súlyosság jellemzője Szedő Dénes költészetének, mint ahogy személyiségének is. Ezt árulta el a járása is: Úgy ment, mint

*„aki egy kicsit a saját élete fölött jár. Nem túl magasan, ó, dehogyis a fellegekben,
hanem csak éppen hogy, egy-két pihényi magassággal halad a nyomorult
mindenség fölött, mintha úgy lenne ura az egésznek, hogy közben szolgálja is.”*
(DARVASI László: *Csak menni, menni*)

A „Vándorok törvénye” szerint jár-kél:

*„Idegen földél alatt
húzd meg úgy-ahogy magad,
de még virradat előtt
titkon kelj föl, cihelődj
s indulj! Tied út és táj.
Csak hazáig meg ne állj.”*
(*Vándorok törvénye*)

6. „Befogad s kitaszít a világ”

Szerb Antal az *Utas és holdvilág* c. regényéhez Villon *Ellentétek* c. verséből veszi a mottót, melynek minden versszakban ismétlődő utolsó sora: „befogad s kitaszít a világ” (ford. Szabó Lőrinc). A kitaszítottságot Szedő Dénes hogy éli meg? Van egy verse, melynek nem engedett nyilvánosságot, kéziratát sose láttam, ritkán elmondta, csöndes beszélgetésekben, szinte szégyellősen. Barátai között közkézen forgott egy olyan változata, melynek befejezése ez volt: „bő kámzsámba temetem orcámat”. Én így hallottam a verset Szedő Dénestől:

*„Zsidó voltam, sem ember, sem állat,
Nyomon kísért számalom, utálat,
Papnak álltam, lehúzták csuhámat,
Nem találtam, e földön hazámat.”*

Miért nem találta érettnek, közlésre érdemesnek ezt a verset? Arany János – aki Szedő Dénesnek mindvégig poétikai tankönyve, gyönyörűsége, olvasmánya – hagyja abba úgy a lánya halálakor írt *Juliska emlékezete* c. versét, hogy alájegyzi:

„Nagyon fáj! nem megy!”

A nyers fájdalom, a keserűség, a disszonancia önmagában még nem elégséges feltétele annak a harmóniának, melyben költészetté, költeménnyé érik az érzés, a *coincidentia oppositorum* gyümölcsként. A *Lapszéli jegyzet Jób könyvéhez* c. esszéjében írja, hogy „*a harmónia lényege épp a disszonáns feszültségek kiegyenlítése*”. Ameddig csak arra a megállapításra tud jutni, hogy „*itt a földön nem lelem hazámat*”, addig az érzés, a gondolat – Szedő Dénes ítéletében – nem vers-érett. Meg kell találni a választ arra, hogy ha itt nem, hát hol igen. Merre? Innen el? Megkísérelte.

1935. december végén levelet fogalmaz tartományfőnökének, melyben Bolíviába kéri magát misszióba. A megokolásban nincs benne, hogy nehezen viselné itthon a zsidó-volta miatti idegenkedést, nem hivatkozik arra, amiről az *Utas és holdvilág* pater Szeverinje beszél, hogy „*akadtak rendtársaim, akik éreztették velem, hogy mennyire idegenkednek a fajtámtól*” (SZERB 1959, p. 130). Akadhettek. Másra hivatkozik. Arra, hogy ő „gyenge legény”, és ha továbbra is a ferenceség ezen elpuhult, fellazult magyarországi változatában marad, ő ebben elzúllik, ezért kéri magát a szegényebben, szigorúbban élő, s jobban a legszegényebbeket szolgáló dél-amerikai ferencesek közé. Kérése oly finom, hogy tálcán kínálja az elutasítást, ami meg is érkezik, a tartományfőnök, bölcsen a hazai misszió lehetőségeire hívja föl a figyelmét. Népmiszionárius lesz, többfelé tart lelki gyakorlatokat, kórházi lelkészként a legelesettebbeket istápolja:

„*Mindezek során közvetlen kapcsolatba kerültem a nép minden rétegével. Megismertem s megszerettem őket közös emberi sorsukban, a szenvedésben. Ők tanítottak meg igazán papnak lenni, vagyis a 'megalázottak és megszorítottak' sorsát viselni, sorsán könnyíteni a puszta jóság és szépség fegyvereivel.*” (SZEDŐ 1948 in BOROVI 2002, p. 264)

Ezek a sorok abból az életrajzból valók, melyet a külügyminiszternek fogalmazott 1948. május 19-én, kérve, hogy bízta meg a „*párizsi magyarok lelki gondozásával*”. A kinevezés 1948. augusztus 2-án meg is érkezik, de kiutazni már nem tud, az új hatalom már nem járul hozzá.

E gyengéd menekülési kísérletek kudarcot vallanak.

„*Futsz az Úrtól hasztalan*”

– kezdi az útra találás, a hazatalálás énekében, a *Keresztútban*.

„*Mit futsz,
merre nincs út?*”

– kérdi, a *Soliloquium* c. versében. S látja, a menekülés tévút:

„*Rézsút tértem, Jézus*”

– írja ugyanott. De épp e tévutak járulnak hozzá ahhoz, hogy a *Merre?* kérdésre ne „kifelé”, hanem „befelé” keressen, otthonosságot ne valahol, hanem Valakiben keressen, abban, aki az „út”. *Hogyan hagytam el a világot?* c. esszéjében olvashatunk arról, hogy gyermekkorra döbbenete Jézusnak ez a mondása:

„*Én vagyok az út, az igazság és az élet.*” (Jn 14,6)

Szentírása glosszájában így rendezi e három szót:

„*Én vagyok az út, mely az igazsághoz és az élethez vezet.*”

Jézus az Út:

„*Hegytetőn, hol nincsen út,
elnyúlt testem ingyen Út.*”

(*Futsz az Úrtól hasztalan – Keresztút*)

A velünk sorsközösséget vállalva poklainkra alászálló, megdicsőülő Jézusban, a jézusi sorsközösségben talál otthonra.

Benne, a vele történetek értelmet kapnak. A „*zsidó voltam, sem ember sem állat, nyomon kísért számalom, utálat*” abban a Szenvedő Szolgában, akinek „*láttán sokan megborzadtak*”, mert „*nem volt emberi ábrázata, megvetett volt, [...] aki elől iszonyattal eltakarjuk arcunkat*” (Iz 52,14; 53,3); a „*papnak álltam, lehúzták csuhámat*” abban, aki így inti s vigasztalja a *Keresztút* tizedik, a Jézust megfosztják ruháitól állomásában:

„*Mért csupán az ingem kell?
Ölts magadra Engem fel.*”

A megérkezés, a hazaérkezés éneke a 27. zsoltár parafrázisa:

„*Apám, anyám elhagy:
oltalmamra itt vagy.
Véled engedj laknom,
nálad vagyok otthon.*”

Az utolsó *Naplófüzet* pedig ezzel a „táncdallal” kezdődik:

„*Egyiptomból szabadulva
Hazatalál immár Juda,
Ösvény támad tenger árján.
Táncol a domb, mint a bárány.
Nincs hatalom Isten előtt
Mégfut a víz, reszket a föld,
Sziklatető válik tóvá,
kopár kőszirt csobogóvá.*”

(Zsolt 114, parafrázis)

Az „*itt e földön nem lelém hazámat*” és a „*hazatalál immár Juda*” harmóniájában már meg tud születni a nagy vers, a *Hátán háza*, és sorra a többi.

Ha nincs a rosszhír: „*kidaszít a világ*”, vajon felfogható-e a *Jóhír*. Izaiás próféta könyvének 56., 66. és 43. fejezetének ihletében születik 1976 márciusában a *Jóhír* c. verse:

„*Idegen vagy bár,
s üres kézzel állsz,
kiaszott fa mégse vagy.
Hozzám szegődtél:
szent hegyemre viszlek,
házamba helyezlek,
térdemen ringatlak.
Ne félj!*”

Haláláig tanulja Kempis Tamásnak a *Krisztus követéséről* című, „*együgyű szókkal, de csuda nagy lelki bölcsességgel*” (ford. Pázmány Péter) megírt könyvecskéjét. Az 1943-as kiadású, kétnyelvű (latin – Pázmány-magyar) Franklin-kiadást olvassa. Az 1970-es *Naplófüzet*ben található ez a kiemelt, felkiáltójeles összetett szó:

„*Nulla-pont!*”

Utána latinul is, magyarul is kijegyzetelve Kempisből a következő:

„*Mert leginkább akkor folyamodunk a mi belső bizonyosságunkhoz, az élő Istenhez, mikor külsőképp semminek tartatunk az emberektől, és előttük hitelt nem nyerhetünk.*”

Az utolsó hetekben gyakran énekelgette, dúdolta azt a magyar népdalt, amelyre ráírta *Dávid dalát*:

„Az Úristen
az én fészke:
vihar rázza a fát,
tartja ő madarát
tenyerében.”

Aki a kizártságból megérkezik a befogadottságnak ebbe a békéjébe, az maga is tárt-ölelésű befogadóvá válik, olyan világot teremtve magában és maga körül, mely befogad. A „*Nálad vagyok otthon*” valóságából következett az, hogy mi pedig nálad „Déneske” – egyszer hadd írhattam le így is – voltunk otthon. Hadd folytassam vallomásszerűen. Miért volt jó a te lény-eged alatt élnünk? A leglényeged miatt, mert a te leglényeged, ahogyan Vasadi Péter írja a *Közelítő szavak Szedő Dénesről* c. emlékezésében:

„Leglényeged [...] Jézus Krisztus. [...] őerte soroltál minket is testvéreid közé,
[...] őt szeretted az emberben, őt kerested bonyolultságainkban, mint az egyetlen
Egyszerűséget, és mégis mindent önmagáért szerettél, a ceruzát, mert ceruza, a
madarat, mert madár [...]. Mindent és mindenkit Uradban vettél észre, benne
szerettél. Érte éltél velünk, neki éltél közöttünk.”

(VASADI 1985, pp. 54-55)

7. Magára találás

Ez az otthonra találás, ez egyszersmind a magára találás is. Ez érik be. Az 1970-es *Naplófűzetben* találjuk Giuseppe Ungaretti *Mattina* (Reggel) c. kétsorosát:

„Mi illumino
d’immenso.”

Fordításának négy változatát találjuk az oldalon, s végül bekeretezve, és Rónay György fordítását („Végtelenséggel / hajnalodom”) is közölve az ötödiket, a végső változatot:

„Átderengek
végtelennel.”

Ez ő. És mert ez ő, képes másban is fölfedezni, s megénekelni ezt az átderengést:

„Átüt brokátton, selymeken
a nyílt, paraszti jóság;
át a halandó emberen
az örökkévalóság”

– írja XXIII. János c. versében. S akik látták haláltusájában, azok a Szenvedő Szolgáról, Jézusról írt versében őrá ismertek:

„Nincs színe, bája: önnön árnya csak [...] mint ragyog mégis?”
(Nincs színe)

Szedő Dénes úgy érik be, úgy formálódik át, hogy régi énjéből semmit sem tagad meg, így abból semmi sem vész el, csak átalakul, megneemesül. Az utolsó *Naplófűzetben* többször idéz egy-egy Shakespeare-drámából. Ezek a részletek többnyire arról szólnak, hogy a rossz hogyan épül be a jóba. A disszonancia hogyan szolgálja a harmónia, a béke beérését, a *coincidentia oppositorum* törvénye szerint. Egy helyütt a *Romeo és Júliából* a barát monológját idézi:

„Ó – nincs a földön oly silány anyag,
mely így vagy úgy ne szolgálná javad;
De nincs oly jó, melyben ne volna vész,

*Ha balga módra véle visszaélsz!
A virtus bűn, ha jó irányt feled,
S a bűn – jó úton – virtussá lehet.”*

Akik ismerték az ifjú Szedő Mihályt, és ismerték a ferencessé lett Dénest is, ők tudnak erről az összeegyeztethetetlennek tűnő, és mégis egybeérő két világról hiteles képet festeni. A jól ismerők közé tartozik Szerb Antal. Amit regényében Ervin-Szeverinről leír, az hiteles kép:

„Ő volt a legintelligensebb az intelligens és beképzelt fiúk közt. [...] Ervin nagyon szép volt, elefántcsontszínű arcával, magas homlokával, izzó szemével. És áradt belőle a különösség, a dac, a lázadás. És amelletted kedves és finom [...] kedvenc szerepe a vadállat volt [...], az ivásba épp oly szenvedélyesen vetette bele magát, mint a dohányzásba. [...] Ervin volt a hegemon, őt tartottuk magunk közül a legkülönbnek.” (SZERB 1959, pp. 41, 43-44, 53)

Az *Utas és holdvilág* végén Ervin már Szeverin néven ferences szerzetesként jelenik meg. A regénybeli Mihály, akit Szerb Antal magáról mintázott, nagy válságában elmegy Gubbióba, hogy felkeresse Szeverint. Poszler György Szerb Antalról írt monográfiájában mondja el azt, amiről Szedő Dénestől magam is hallottam, hogy *„Szerb magányra szomjazó korszakaiban hozzá és testvéréhez, Szedő Lászlóhoz kerül a legközelebb”* (POSZLER 1962, p. 385). A regénybeli gubbiói beszélgetés elárul valamit ebből a közelségből. Mihály feltárja benne, mennyire *„elhibázottnak érzi felnőtt vagy ál-felnőtt életét, házasságát, mennyire nem tudja [...], hogyan térhetne vissza igazi önmagához”* (SZERB 1959, pp. 132-133). Ezek a szavak emlékeztetnek Szerb Antal naplójának azon részleteire, amelyeket akkor ír, amikor huszonhárom évesen beleszalad egy – szerencsétlen házassággal, válással végződő – olyan kapcsolatba, melyet összeegyeztethetetlennek tart katolikus hitével:

„Átalláttam azt a szörnyű igazságot, hogy többé már nem vagyok kisfiú [...] és itt állok Isten-elhagyatva egy érthetetlen mindenségben. De ezen nem lehet segíteni. Élni kell az ópiumokkal.”

De az ópiumok sem segítenek, ezért keresi fel az *Utas és holdvilágban* Mihály a régi jó barátot, Ervint:

„Ervin mindenre fog írt tudni.” (SZERB 1959, p. 124)

Mihályt megdöbbeníti az a változás, ahogyan Ervin Szeverinné alakult:

„Pár perc múlva megérkezett Ervin [...] a ferencesek barna csuhájában. Mihályt csak most ütötte meg, hogy Ervin mennyire ferencrendi. A tonzúra egészen más jelleget adott az arcnak, magában is kiölt belőle minden világiasságot, minden e világiasságot, és a Giotto és Fra Angelicók levegőjébe emelte fel, és mégis. Mihály úgy érezte, hogy ez Ervin igazi arca, kezdettől fogva erre az arcra készült, a tonzúra mindig is ott volt a fején, csak akkor még eltakarta Ervin kondor, fekete haja. [...] Nem volt kétséges, hogy Ervin megtalálta önmagát.” (SZERB 1959, p. 127)

Szedő Dénes bátyja, Szedő László Szeverin, aki kármelita szerzetes lett, szóban és írásban is megerősítette azt, hogy az *Utas és holdvilágban* hitelesek Szerb Antal leírásai az öccséről, Dénesről. Az öccse nekrológiájának készült *A kisebb testvér* c. írása. Benne olvassuk:

„A serdülő fiú, majd a fiatalember hirtelen nőni kezd, az esze megnyílik [...], önállósítja magát, mászkál a barátaival; van úgy, hogy el is költözik hazulról. Nem bírja a kötöttségeket. Verseit leközli a Nyugat; az elnyomottság alól felszabadult temperamentum forrni kezd.” (SZEDŐ 2005)

Később a két testvér László, a „bátyó” újmiséjén találkozik. Erről így ír a nekrológiában:

„Mikor újmisémen egy fiatal franciskánus barát jelent meg a szószéken – aszkéta arc, nyúlánk termet – teljesen megzavarodtam. Az öcsém volt az, a kisebb testvér. Egy más, kicserélt ember [...], egy kiegyensúlyozott, kissé szomorú, végtelenül szelíd és bölcs ember állott előttem. Megszerette a szelidséget, a szépséget és a jóságot életvitelében, eljárásaiban, holott alaptermészete inkább hirtelen fellobbanó, erélyes embernek ígérte. [...] Végre láttam olyan embert, aki nem csak ígérgette, hanem meg is valósította megtérését, 'megfordulását'.” (Uo.)

8. Erő a szelidségben, erő az egyszerűségben

A tűz azzal, hogy nem felperzsel, hanem „ég felé húz”, semmit nem veszít erélyességéből, szenvedélyéből, lobogásából, sőt! Ott van az erő a szeretetében. Nemeskürty István mondta el, hogy az ötvenes évek elején Szedő Dénessel, Pilinszky Jánossal együtt nevelősködött György Júlia intézetében, mely a háborúban, a megtorlások következtében árván maradt, és elhagyatottságukban többnyire vadóccá vált fiúknak adott otthont. Kérdéses volt, hogy képes lesz-e ez a szelíd, törékeny ferences úrrá lenni e vad csapaton. Képes volt. Segített ebben múltja is. Nem kellett lexikonokhoz nyúlnia ahhoz, hogy megtudja, mi ez a lázadó, kötöttségeket nem tűrő szertelenség. Magából kiindulva tudta megérteni a fiúkat, s e megértéssel, a minden egyes gyereket külön-külön fogadó, elfogadó megértő szeretettel ő győzött. Nem a vadak vadították el, hogy köztük csak így lehet, hanem a bárány győzött. Szelidsége bölcsességével és erejével ő lett úrrá a vadságon.

Az erő megnyilvánulása a türelem, az ahogyan „szerelmében béketűrő” (*Nap testvér éneke*). A szenvedései valóban magot érlelők voltak, akár a nagy versek értelmében is. Ezt ő *Naplófűzetében* így nyugtázza:

„Tűrvén sokat, terem a mag.”

Az erő, erélyesség, szenvedélyesség ott van a megalkuvást nem ismerő igényességében. Kérlelhetetlen, ha a minőségről van szó. A Kodálytól kapott héber dallamra írt *Naphimnusz*t énekeltük úgy, hogy megtördeltük levegővétellel a sorok közepét.

„Megtörni e dallamfolyamot?”

– lelki, testi fájdalmat árult el a tekintete, miközben kijelentette:

„Ha csak így tudjátok énekelni, ne énekeljétek!”

Aki az emberi gyengeség, botlás isteni irgalmú megértője volt, egy prozódiai vétséget, ritmikái botlást megbocsáthatatlannak tartott. Önmagához is könyörtelen volt. Haláláig javított, tisztázott.

Az erő ott van írásai magszerű tömörségében, rövidségében. Minél rejtőzőbbben, annál robbanékonyabban:

„Fényre jó, mi lappang,
s a titok kipattan”

– olvasom a *Viruló igék* egyikében.

Szedő Dénes egyszerű. Milyen értelemben? A szónak szó szerinti értelmében: Egy-szerű. Mi ennek az egyszerűségnek a forrása?

„Söma Jiszrael! Adenój eloheinu adenój echod.
Halljad Izrael! Az Örökkévaló, a te Istened, az Örökkévaló egyetlenegy.”

(MTörv 6,4)

És mindez, mint legdrágább, felejthetetlen, legszemélyesebb kincs, bejegyezve az utolsó *Naplófűzet* utolsó lapjára, reszkető kezekkel leírva héberül is, magyarul is, mindkét anyanyelvén. És így ez a hat szó azt a jelentést kapja, hogy az Örökkévaló, az Isten az ő Istene, az Örökkévaló az ő Egyetlene. Ő pedig az Örökkévaló egyetlenegy, szemefénye. Lásd: *Jóhír*. Ebből a szeretetből fogan Szedő Dénes

egyszerűsége. Ebben az egyszerűségben nincs semmi együgyűség, egyszínűség, egyhangúság, hanem a pattanásig feszülő ellentéteknek teremtő békéje, színek és hangok szivárvány harmóniája, egysége. Az utolsó versek egyike a magyar népdalra írt talányos vers, a *Merre?*:

„La'la'mi / re mi / re re la / szo la / do do re la.

„Lefelé / Hátra / Befelé / Balra / Al-le-lu-ja.”

Mi a megfejtése? Ha fölemelkedni akarsz, indulj „lefelé”, a szeretet mindig alászáll. Ha az elsők közt akarsz lenni, akkor menj „hátra” az utolsók közé, mert az üdvösség törvénye, hogy az utolsók lesznek elsők. Ha kitűnő akarsz lenni, akkor válj belső emberré, vagyis az irány „befelé”. A jobb sors titka pedig, hogy vállalj sorsközösséget a balsorsúakkal, mint Jézus, ezért fordulj „balra”.

III. Joculator Domini

Hová soroljuk Szedő Dénest, a költőt? Ha valaki pap és költő, rámondjuk, hogy papköltő, és máris szimatolunk írásaiban valami papos-lapost. Szedő Dénesnél ennek nyoma sincs. Ha valaki katolikus és költő, rámondjuk, hogy katolikusköltő, és máris szimatolunk írásaiban valami jámbor oktató igyekezetet. Szedő Dénesnél ennek nyoma sincs. Mit mondjunk arról, aki katolikus is, pap is, mindez ferences szerzetesként és költő? Szedő Dénes a válogatott írásainak, a *Facimbalom*nak a fűszövegében írja:

„Életem egyik nagy – ha nem a legnagyobb – ajándéka az volt, hogy szent Ferenc a családjába fogadott.”

Szedő Dénes tehát ferences költő.

Assisi Szent Ferenc élete utolsó évének egyik éjszakáján, testi-lelki szenvedéseinek a mélypontján, azon a bizonyos null-ponton, váratlanul, meglepetésszerűen ígéretet kap, s vele együtt kibeszélhetetlen örömet, az üdvösség ígéretét, az üdvösség örömét. S ebből az örömből pattan ki a *Teremtmények dicsérete*, a *Naphimnusz*, Ferenc „beöltözött a mindenség örömébe” (vö. Pilinszky János: *Az okos utazókról*). Hajnalban „költő óriás” (uo.) születik. Ferenc diktál, s nyomban küldi is a testvéreket, hogy ahol csak tudják, énekeljék az Úr dicséretét, mint az Úr énekmondói, *joculatores Domini*:

„Mert hát mi mások a kisebb testvérek, mint az Úr jokulátorai.”

(*Assisi Szent Ferenc perugiai legendája*, XLIII.)

A 13. századi jokulátorok komédiások, bohókás, tréfás és többnyire szerelmes dalok szerzői és előadói. E dalok nem álltak messze Ferentől. Megtérése előtt, társaival beharsogja velük Assisi éjszakáját. A *Carmina Burana* énekei⁷ ízelítőt adnak a jokulátorok repertoárjából. Később, éppen Szent Ferenc nyomán a jokulátoroknak két tábora alakult ki, a világi és a misztikus énekmondóké.

Szedő Dénes ez utóbbiakhoz tartozik, *joculator Domini*, az Úr énekmondója, az Úr 20. századi énekmondója. Ez több szempontból is megállja a helyét.

1. Énekmondó

Versei énekelnek. Teljes bennük a kép és a zene összhangja. Legtöbb verse ének is. Vagy úgy keletkezett, hogy először a dallamot kapta, és arra készítette a verset, mint a Napéneket. Kodályról szóló megemlékezésében írja:

„'46-ban, Pesten egy szövegtelen kis vegyeskart adott a kezembe; akkoriban írta egy ötfokú héber dallamból. 'Próbáljak – mondotta – valami zsolttárszerű magyar

⁷ Többet éppen Szedő Dénes fordít magyarra (lásd SZEDŐ 2011, pp. 115-127).

szöveget írni a hangjegyek alá.’ Szent Ferenc Napénekéből formáltam hozzá verset: ‘Nagy jó Úristen’.” (SZEDŐ in BÓNIS 1994, p. 217-220)

Van úgy, hogy a versek vonzották a dallamot. Mély barátság fűzte zeneszerzőkhöz. Az említett Kodályon kívül Kerényi Györgyhöz, Bárdos Lajoshoz, Ádám Jenőhöz. Több verséhez ő keresett dalt, többnyire a magyar népdalkincsből, de találunk versei alatt görög, finn, csuvas, lapp, cseremiszi, indián, ókalfiforniai, erdélyi román, szlovák népdalokat; a gregorián dallamok sem ritkák.

Költészete igazi líra. Abban az értelemben is, hogy a líra szó, a görög zeneszerszám, a lantszerű *lyra* megnevezéséből ered. Szedő Dénes dalait maga kísérte, egy kétsoros, fa hangzórudakból álló xylofonon. Ezt nevezte facimbalomnak, és innen az 1981-ben megjelent válogatott írásainak címe is, a *Facimbalom*. Több verse készült képek ihletében.⁸ Ezekben tovább festi a képet, ahogyan benne a kép képet fakaszt, egyesülve egy belső dallal. Amit Bartókról ír a *Dallam ködgomolyagban* c. versében, az rá is áll: „*Fülel egy belső dalra*”. Van, hogy megnevezi e folyamatot, mint a *Lány kalitkával* c. vers Rippl-Rónai kép ihlette misztikájában. Több verséhez rajz is társul. Egy részüket neves képzőművészek készítették. A *Királyocskám* 1944-ben megjelent énekfüzethez a rajzokat Kákonyi Konstantina készítette, az 1947-ben megjelent *Kirelejszomhoz* pedig Borsos Miklós. Nem ritka, hogy írásaihoz maga készíti a rajzokat.⁹

Az abszolút hallás, a szöveg és zene együtthallásának remekei a dallamokkal vagy dallamokra írt versei mellett a himnusz, antifóna, szekvencia fordításai. Ezekben dallam és szöveg – sajnos – ritka összhangjával ajándékozik meg. Szedő Dénes Bárdos Lajostól prozódia tankönyvet kért. A tankönyvet Bárdos megküldte egy levél kíséretében, melyben ez állt:

„*Igazán nem tudom, hogy egy Szedő Dénesnek miért kellene prozódia-tankönyv, amikor neki ösztönösen, égből adottan, a kisujjában, a szívében és a tolla hegyén van minden tudnivaló.*”

Van olyan antifóna fordítása, melyről – bármilyen meghökkentő – túlzás nélkül állítható, hogy jobban simul a gregorián dallamhoz, mint a latin eredeti. Ilyen pl. a *Szeplőtlen anyánk*, a *Salve Regina* fordítása, a *Jöjj el, jöjj el, Emmánuel*.

2. Isten bolondja

Szedő Dénes egész habitusában volt valami az énekmondók hol könny-, hol mosolyfakasztó bolondságából, mely játék is, üzenet is, mindenképpen egy szerep, olyan szerep, amellyel egyre elmélyültebben azonosult, ahogy az *Utas és holdvilág* Ervinjéről olvassuk:

„*Egész életével meg akart játszani egy szerepet, [...] és a szerep befelé egyre mélyült.*” (SZERB 1959, p. 42)

De nála a mosoly és a könny nem váltakoznak, hanem együtt vannak jelen. Utolsó *Naplófüzeteiben* vissza-visszatér Weöres Sándor egysorosra:

„*Isten rajtad: végtelen könny; Isten benned: végtelen mosoly.*”

(Weöres Sándor: *Egysoros versek*, IV.)

Szomorúság és mosoly együtt voltak benne jelen a „*Boldogok, akik sírnak*” (Mt 5,4) megelékeképp. Ez sugárzik műveiből is. A mosoly és könny együttese hol rejtettebben, hol nyilvánvalóbban jelenik meg, mint például itt:

„*Nincs színe, bája
önnön árnya csak.
Mint ragyog mégis!*”

⁸ Az *Ismeretlen, Lány kalitkával, Ház*.

⁹ *Napének, Futsz az Úrtól hasztalan, vagy a Hogyan menjünk át a tű fokán* elmékedései.

(Nincs színe)

Vagy az *Ubi caritas* c. versében:

„Valahol könny perdül
megriadt őz szembül,
ott az Isten.”

Tudjuk, hogy a Barabások világában Szent Ferencnek előkelő hely jutott. Az *Utas és holdvilágban* olvassuk: Mihály

„Assisibe jövet abban reménykedett, hogy itt talán megtalálja Ervint. Hiszen ifjúkorukban, amikor Ervin volt a hegemon, elolvastak mindent, amit Assisi nagy szentjéről el lehetett olvasni. Ervin bizonyára ferencrendi szerzetes lett.”

(SZERB 1959, p. 82-83)

Szerb Antal írásaiból azt is tudjuk, hogy mi ragadta meg e lázadó fiatalokat Szent Ferencből. A lázadó volta, de az, amely nem kívülről szított, nem a külső viszonyok miatti elégedetlenségtől hergelt, és nem is forradalmi megsemmisítésekre bűjtató. Idegenné válik tőle (tudjuk nála sem egy csapásra) mindenféle pusztító harag, fölháborodás. Az ő lázadása belülről fakadó, belső szabadságot teremtő lázadás. Megismerte Jézust, és ezentúl csak, és csakis neki akart megfelelni, az ő normája szerint akart normális lenni, az ő ítélete, bölcsessége szerint akart bölcs lenni, ebből következett, hogy az ennek ellentmondó norma, a pénzben, piacban, rangban, hatalomban és dicsőségben gondolkodó világ normája szerint neki abnormálisnak, e világ bölcsessége szerint pedig bolondnak kellett lennie. És ez az, amit Ferenc dalolva vállal.

Szerb Antal, Chesterton Szent Ferencről írt könyvéről szólva – és azonosulva is e könyv szellemiségével – írja, hogy a „*régi ferencesek Isten nagyobb dicsőségére és polgártársaik örömeire bolondnak tették magukat*” (SZERB 1935, p. 130). Leírja e bolondság mibenlétét is:

„Az embernek a feje tetejére kell állnia, és örült költőnek kell lennie, ha úgy akarja látni a dolgokat, amint csakugyan vannak: mert aki a lábán áll, és nem örült költő, az csak a konvencionális vonalakat látja, és nem azt a bohókás és egyben minden emberi mérték fölött monumentális valamit, ami a valóság.”

(SZERB 1935, pp. 129-130)

És hogy mi ez a „*minden emberi mérték fölött monumentális valami, ami a valóság*”, arra abban az írásában ad Szerb Antal feleletet, melyben emlékezik ifjúságuk világára, a Barabások világára:

„Assisi Szent Ferenc, amikor a börtönből kiengedték, elvből bolondosan viselkedett és szeretett a feje tetejére állni [...] a tótágastól egyenes út vezet az Alverna hegyére, a stigmákhoz.” (SZERB 2002, pp. 164-165)

Szedő Dénes egyszer arról beszélt, hogy látta a „bolondok házában”, hogy a lakók közül többen, egyszer csak váratlanul terpeszbe vágta magukat, lehajoltak és terpesztett lábuk között néztek ki, fölfelé. Ő is kipróbálta, próbáljam ki én is. Másként látni a világot, nem fönről lefele, nem lenézé, hanem letről fölfelé, fölnézni rá. Ez a „bolond” perspektíva, a letről fölnéző, ámuló tisztelet ott van Szedő Dénes minden sorában, rajzainak játékos-remegő áhítatában. De ez a „letről”, ez a lent, a „hegytetőt” is jelenti, a szeretet csúcát, a szeretetből elviselt, vállalt pokol-jarást, a szeretetből bolondulást, a kereszt bolondságát, „*Isten bolondságát, amely bölcsőbb az emberek bölcsességénél*” (1Kor 1,25).

Aki az „Isten bolondságának” e vonzásában él, az az „Isten bolondja, a szeretet bolondja”, miként a 13. századi katalán ferences költő, Ramon Lull (1233/1234-1315) neveztetik, akinek az *Imádónak és Imádottnak könyve* c. elmélkedés gyűjteményét Szedő Dénes le is fordítja. Mondhatni „*családi vállalkozásban*” jelenik meg 1943-ban, a ferences Kapisztrán-nyomda betűivel, Szedő Dénes

fordításában és bátyjának, László-Szeverinnek a lényegét láttató szép bevezetőjével; a rajzokat a jó barát, Martyn Ferenc készítette.

A „bolondságnak” ebben a világában minden másképp van, mint a „normális” világban. Erre a „másvilágra” csodálkozik rá a felsős gimnazista, erről a csodálkozásról vall *Szerelem* címszó alatt a *Hogyan hagytam el a világot* c. visszaemlékezésében. Nála ez a csodálkozás nem múló életkori sajátosság. Szüntelenül az ellentétek, a „*Viruló igék – az Igen és a Nem*” világában él.

„*Bolond! Valld meg, mi a szeretet? – Olyan dolog a szeretet, ami szabadokat rabul ejt, rabokat pedig felszabadít.*” (LULL 1943, n. 295)

„*Mik a te kincseid? Felelé: A szegénység, melyben Imádoztam kedvéért élek. – És mi a te nyugovásod? – A nyugtalanság, melybe a szerelem sodor*”

(LULL 1943, n. 57)

– olvassuk az *Imádónak és Imádottnak* könyvében.

Szedő Dénes öltözéke is elég bolondos volt: lobogó farmer, bő kapucnis kázmza és valami fura „sipka” a fején. Egyszer azzal fogad, hogy „*az az érzésem, hogy engem mindenki bolondnak néz. Hazajövet belenéztem a tükörbe, s láttam, hogy igazuk van*”. Nagyon örült e fölfedezésnek. Számítlan változatban készítette el az *Isten szegénykéje* című, Pálóczi Horváth Ádám dallamára írt Szent Ferenc himnuszt, melyben ezt énekeljük: „*társai nézték Isten bolondjának*”. Szedő Dénesre is tökéletesen áll ez a sor.

3. Szerelem, gyermeki csodálkozással

A jokulátor a szerelem énekese. A Barabások egy korabeli szerelmes dal egyik soráról nevezték el magukat. A szerelem álma-vágya tölti be őket, ez kiváltképp igaz Szedő Mihályra, a későbbi Dénes atyára. Róla olvashatjuk az *Utas és holdvilág*ban:

„*Ervin rendkívül szerette a nőket. Ő volt a szerelmes az osztályban [...]. Szerelmeiről az egész osztály tudott, mert hiszen egész délután az illető kislánnyal sétált a Gellérthegyen, és verseket is írt hozzá. [...] Ervinnek egészen különös diszpozíciója volt arra, hogy szerelmes legyen.*”

(SZERB 1959, pp. 43, 53)

„*A lányok is öcsémre vetnek szemet, és fölfütyülnek neki az ablak alatt*” – olvashatjuk a „bátyónak”, Szedő László Szeverinnek *A kisebb testvér* c. visszaemlékezésében, mintegy megerősítve az *Utas és holdvilág* leírásait.

Azonban a szerelemre diszponált Ervin egy még különösebb szerelemre kap diszpozíciót:

„*Ervin egy szép napon eltűnt [...], szerzetes lett [...], megtette, amiről annyit ábrándoztunk akkoriban: ifjúságát töretlen áldozatként ajánlotta fel Istennek. [...] Hogyha annyira diszponálva volt a szerelemre, miért hozta meg ezt az áldozatot?*” (SZERB 1959, p. 54)

– merül fel a kérdés a regényben, s a válasz is érkezik:

„*A lélekben az ellentétek egymás mellett vannak. Nagy aszkéták nem hideg és szenttelen emberekből lesznek, hanem a legtüzesebbekből, azokból, akiknek van miről lemondaniuk.*” (Uo.)

A regény szereplői kusza szerelmeikben inkább elvesznek, mint megtalálják magukat. Ez egyedül a különös „szerelemre diszponált” Ervinről volt állítható:

„*Nem volt kétséges, hogy Ervin megtalálta önmagát.*” (SZERB 1959, p. 127)

Egyedül ő tudta elmondani magáról:

„Amint az évek múlnak, egyre nő bennem a béke.” (Uo. p. 130)

Ez a béke, a „tisztult” szerelem békéje, amelyről Angelus Silesius V. 210. párversében Szedő Dénes fordításában ezt olvashatjuk:

„Az ifjú szerelem újborként zúg s hevül;
tisztulva s tisztesen: mindinkább csöndesül.”

Ez, az egyre növekvő békében mindinkább csöndesülő szerelem sohasem szűnt meg énekelni. Utolsó hónapjaiban, sokszor kórházi vaságyakon, felhúzott térde „pulpitusán” is születnek énekek, egy kis spirál kottás füzetbe lejegyezve. Két változatban is megéneklie Kempis Tamás *Krisztus követése* c. könyvéből ezt a sort:

„Sine dolore non vivitur in amore.”

Pázmány Péter fordításában ez így hangzik:

„A szerelemben nem élhetni fájdalom-nélkül.”

Az egyik változat:

„Hol könny sē gyűlik;
szerelem sē nyílik.
Sohasēm.”

A másik:

„Kín nélkül, úgy lehet, nincs igaz szeretet.”

Az alsó szólamában:

„Kín nélkül nem nyílik szeretet.”

Leromlott állapotát, ereje fogyatkozását ezzel a népdallal tudatja e kottás füzetben:

„Nád a házam teteje,
Rászállott a cinege,
Rászállott a cinege:
Leszakadt a teteje.”

De ezért „nem veszítjük el kedvünket, bár a külső ember romlásnak indult bennünk, a belső napról napra megújul” (2Kor 4,16) – olvassuk az utolsó *Naplófüzetben*. Az énekes füzetben e páli idézet párja a János-evangélium soraiból szőtt ének:

„Míg a búzaszem el nem hal a földben,
termést sose hoz, maga marad árván;
Ám ha elenyész, élni fog és éltet.
Tanítja Krisztus.”

Az *Itt jelen vagyon* (Éneklő Egyház n. 163) dallamára énekelhető. Alsó szólamot is komponál hozzá.

Készül a nagy találkozásra. A találkozásra azzal, akinek szerelmes levelét egy életen át, a gyermek nyitottságával, bizalmával, hitével olvasta:

„Lelkemet csöndre fogtam,
békére bírtam,
s olyan már, mint a gyermek,
elválasztott gyermek az anyja mellén,
olyan immár a lelkem.” (Zsolt 131,2 – ford. Szedő Dénes)

Ezt ajánlotta az *Énekek Éneke* fordításának előszavában másoknak is: A Szentírást

„*Úgy olvasd, mintha szerelmes levelet tartanál a kezében. Úgy fogadd be, ahogy a gyermek fogadja be, amit lát és hall!*” (SZEDŐ 2018, p. 190)

Egyetlen asztalka a szobájában. Pontosan akkora, amekkora kinyitva a Szentírása: betölti az életét. egészen megnyílt ennek az egy Írásnak, s általa az Egyetlennek, tudott megnyílni minden igaz szívből jövő, s a szívnek megfelelő írásnak. E nyitottság tanúi a műfordításai.

Szedő Dénes szorgalmas képtár látogató volt. Nem száguldó képfaló. Ha egy alkotás megragadta, aznap nála időzött, *Naplófüzetébe* le is rajzolta, s többnyire vers lett belőle. Féltve őrizte, de szívesen mutatta az innen-onnan kivágott műalkotásokat. A gyűjteményét *Szívbéli képtárnak* nevezte el. Kicsi könyvtára volt, benne volt található S. Nagy Katalin *Chagallról* szóló monográfiája, benne néhány részlet Chagall imádságaiból. Szedő Dénes ezeket a sorokat keretezte be:

„*Istenem, az éjszaka elérkezett
Még napnyugta előtt becsukod szemem
És én újra fogok festeni
Képeket neked
A földön és az égen.*”

Pilinszky naplójában olvashatjuk:

„*Bárkinek írunk: hiedelem. Egyedül Istennek írunk!*”
(PILINSZKY 1955)

Ezekkel a sorokkal Szedő Dénes tökéletesen azonosult. Valamennyi írása válasz az Írásra, a „szerelmes levélre”. Utolsó hónapjai készülődés arra, hogy szemtől-szembe láthatja azt, akinek eddig írásait írta, „leveleit” küldte. Amikor tudta, hogy már elkészült a „szép pallut – gyalult – deszka”, a halála közel, kíséretet is írva hozzá, lekottázta ezt a népdalt:

„*Hopp ide tisztán
Szép pallut deszkán,
nem leszek többé nyoszolyó lány,
ha leszek, leszek, menyasszony leszek,
annak is pedig, legszebbje leszek.*”

S e lap alján újra leírja kottástul:

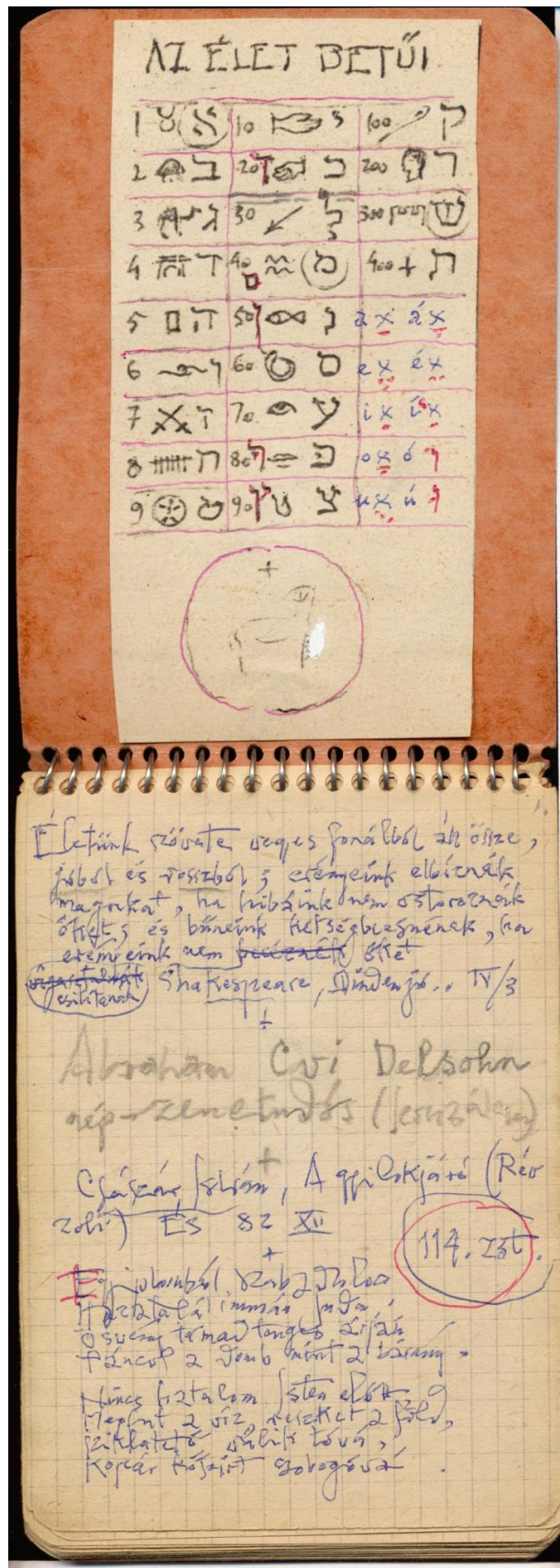
„*Kín nélkül,
úgy lehet, nincs igaz szeretet.*”

Ebben az utolsó *Naplófüzetben* több gyönyörű álom-leírást is találunk. Ezek közül az egyik:

„*Álom.– Költözés. Barna kézitáskámnak – összes írással – hűlt helye.*”
(83. V. 3.)

Szedő Dénes írásainak kiadásával azon fáradozunk, hogy ezen írásoknak ne *hűlt helye* legyen, hanem fogadjuk őket forró szeretettel!

„*Azt hiszem, ezt az embert régiebb századokban SZENTKÉNT tisztelték volna.*”
(SZERB 1959, p. 230)

1. kép. Részlet Szedő Dénes naplójából

IV. Irodalom – References

- BARTÓK, B.: 1943. dec. 17-i Amerikából írt levele.
- BARTÓK, B.: 1945. júl. 1-i Amerikából írt levele.
- BIELICZKYNÉ BÚZÁS, É. (összeáll.) [s. a.]: *Rádiófónia. 75 esztendő a magyar zene hullámhosszán (1925-2000)*. 4. kötet, *Bartók Béla*. Budapest, pp. 60-112.
- CSEOÓRI, S.: *Naplók – háttérben Máriával*. In: uő (2007): *Tizenhét kő a parton*. Nap Kiadó, Budapest, pp. 125-134.
- FERENC, Assisi Szent & SZEDŐ D. (1981): *Az egyszerűség útja /Facimbalom*. Szent István Társulat, Budapest.
- KEMPIS, T. (1943): *Krisztus követéséről*. Franklin-Társulat, Budapest. (ford. Pázmány P.)
- LULL, R. OFM (1943): *Imádónak és imádottnak könyve. Szemlélődések a hét minden napjára*. A Lelki Élet Ferences Mesterei 11., Kapisztrán-nyomda, Budapest. (ford. Szedő Dénes OFM & Szedő Szeverin OCD)
- MOLNÁR, A. (1948): *Bartók művészete. Emlékezésekkel a művész életére. Előszó*. Rózsavölgyi és Társa, Budapest.
- NAGY, Cs. (2001): *Ki ölte meg Ulpius Tamást? Avagy töredékek egy irodalmi nyomozás jegyzőkönyvéből*. In: SZERB, A. (2001): *Naplójegyzetek*. Magvető Kiadó, Budapest, 301-305.
- PASCAL, B. (1978): *Gondolatok*. Gondolat Kiadó, Budapest. (ford. Pődör, L.)
- POSZLER, Gy. (1962): *Intellektualitás és élmény Szerb Antal pályakezdésében*. *Irodalomtörténet*, **5**(3-4): 382-397.
- PILINSZKY, J. (1977): *Egy lírikus naplójából*. *Élet és Irodalom*, **21**(ápr. 9).
- PILINSZKY, J. (1995): *Naplók, töredékek*. Osiris, Budapest.
- SÁRKÖZI, Gy. (1921): *Fiataloknak*. *Nyugat*, **14**(5): 371.
- SZEDŐ, D. OFM (1955): *1955. december 29-i levele Kerényi Györgynek*.
- SZEDŐ, D. OFM (1957): *1957. január 7-i levele Kerényi Györgynek*.
- SZEDŐ, D. OFM (1983a): *24. Naplófüzet*. Kézirat.
- SZEDŐ, D. OFM (1922a): *Ananké*. *Nyugat*, **15**(7): 484.
- SZEDŐ, D. OFM (1922b): *Bartók Béla zenéjéről*. *Nyugat*, **15**(3): 226-227.
- SZEDŐ, D. OFM (1983b): *Bónis Ferencnek írt levél*.
- SZEDŐ, D. OFM (1948): *Curriculum vitae az 1948. május 19-i külügyminiszternek benyújtott kérelemhez*. Az írás facsimilében megjelent. In: BORÓVI, J. (2001): *A franciaországi magyar katolikus lelkészségek története II., 1945-2000. Párizs, Lille-Strasbourg-Metz-Lyon*. Szent István Társulat, Budapest, p. 264.
- SZEDŐ, D. OFM (1983c): *Hogyan hagytam el a világot*. *Új Ember*, **39**(43/1947).
- SZEDŐ, D. OFM (1994): *Így láttam Kodályt*. In: BÓNIS, F. (szerk.) (1994³): *Így láttuk Kodályt*. Püski Kiadó, Budapest, pp. 217-220.
- SZEDŐ, D. OFM (1972): *Kép és hasonlatosság*. *Új Ember*, **28**(4/1333).
- SZEDŐ, D. OFM (2011): *Szedő Dénes összes művei*. 1. köt., *Műfordítások*. Szent István Társulat, Budapest.
- SZEDŐ, D. OFM (2018): *Szedő Dénes összes művei*. 2. köt., *Versek, énekek, prózai írások, levelek, róla szóló visszaemlékezések*. Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Budapest.
- SZEDŐ, Sz. OCD (2005): *A kisebb testvér*. *Új Ember*, **60**(9/2950).

- SZERB, A. (1935): *Hétköznapi és csodák*. Révai Kiadás, Budapest.
- SZERB, A. (1938): Könyvek és ifjúság elégiája. *Nyugat*, **31**(10) 273-281.
- SZERB, A. (2002): *Könyvek és ifjúság elégiája. A kétarcú hallgatás. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák*. III. kötet, *Vegyes tárgyú írások*. Magvető Kiadó, Budapest.
- SZERB, A. (1959): *Utas és holdvilág*. Magvető Kiadó, Budapest. (Eredeti megjelenés: Puskin Press, 1937.)
- VASADI, P. (1985): Közelítő szavak Szedő Dénesről. *Vigilia*, **50**(1): 54-55.
- A Budapest VI. kerületi Lovag utcai polgári leányiskola értesítője*. 1934-1935.
- Assisi Szent Ferenc perugiai legendája* (1997). Ferences Források 5., Agapé, Szeged – Újvidék – Csíksomlyó. (ford., bev., jegyz. Varga I.)

doi:[10.29285/actapinteriana.2020.6.73](https://doi.org/10.29285/actapinteriana.2020.6.73)

Assisi Szent Ferenc Eucharisztia-tisztelete

Berhidai Lajos Piusz OFM

Szécsényi Ferences Rendház, 3170 Szécsény, Haynald u. 9.
piuszofm@gmail.com

Berhidai L. P. (2020): Assisi Szent Ferenc Eucharisztia-tisztelete. La venerazione eucaristica di San Francesco d'Assisi. Acta Pintériana, 6: 73-87.

Abstract: La ricerca mira ad indagare l'importanza della relazione di San Francesco d'Assisi nella sua esperienza di fede con il sacramento dell'Eucaristia. Dopo una disamina dell'argomento nel contesto della storia della Chiesa trecentesca vengono analizzati, nel prosieguo dell'articolo le parti pertinenti degli scritti di San Francesco. Dalle analisi condotte emerge una devozione eucaristica con le seguenti particolarità: il comportamento interno del fedele e l'unione mistica per mezzo del Sacramento, una considerazione d'insieme dei misteri dell'Incarnazione, della Salvezza e dell'Eucaristia; una particolare cura della liturgia; e una promozione della devozione eucaristica. L'ultima parte della ricerca delucida, in un contesto più ampio, la relazione tra l'Eucaristia e la vita da frate minore.

I. Bevezetés

A keresztény hit legjelentősebb állítása, hogy az az ember, akit Názáreti Jézusként tart számon a történelem, meghalt és feltámadt, és személyében, mint második isteni személyben, az egyetlen Isten nyilatkozta ki magát. Jézus feltámadott jelenléte ezért minden krisztushívő számára szüntelen és kimeríthetetlen misztérium. A szentek éppen azért válnak példaképpé a hívő emberek számára, mert életükkel, magatartásukkal, erényességükkel ennek a feltámadott létnek a tanúi. Ennek a hívő magatartásnak és szemléletmódnak egy kiemelkedő eleme az eucharisztikus jelenlét belátása: az utolsó vacsora során Jézus a kenyérben és borban önmagát nyújtja azzal a rendelkezéssel, hogy benne hívő tanítványai az ő emlékezetére cselekedjék majd ugyanezt újra és újra. Az Evangéliumban felkínált életforma az önátadás életformája, s ennek forrása a tanítványi közösség számára az *eucharisztia*, mint a feltámadást ünneplő Egyház megjelenítő emlékezése, és az *Eucharisztia*, mint az a szent táplálék, amit magához véve a hívő megéli a feltámadt Jézus Krisztussal való egységét.¹

Assisi Szent Ferenc írásaiban feltűnő módon jelen van ez a hit (kis- és nagybetűs értelemben egyaránt). Ez annál szembetűnőbb, minél kevésbé jelenik meg ez a téma a különféle ábrázolásokban, valamint a rá hivatkozó közbeszédben, ahol gyakran meg kell elégednünk az olyan sablonos elemekkel és sztereotípiákkal, mint pl. világias életet élő fiatal, aki megtér; az intézményes egyházi kereteket feszegető szabad szellem; az első környezetvédő, illetve az állatok védőszentje. Ezek valóban kiemelik

¹ Az eucharisztia és az egyház szavak kis vagy nagy kezdőbetűvel való írásában azt az elvet követem, amelyet Paul McPartlan is megfogalmaz: „Az 'egyház' szót általában kisbetűvel írjuk, amikor világosan helyi egyházzal (részegyház, egyházmegye) van szó. A nagybetű ezeken az oldalakon hangsúlyosan a világegyház misztikus valóságára utal. Hasonlóan, az 'eucharisztia' szót kisbetűvel írjuk, amikor az eucharisztia egész liturgikus ünneplésére vonatkozik, és nagybetűvel, amikor szoros értelemben a Szent Testet és Vért jelzi” (MCPARTLAN 2015, p. 16).

Ferenc életének egy-egy mozzanatát, de egy pusztán horizontális (hit nélküli) síkon szemlélve elveszítik eredeti értelmüket, és csak az éppen aktuális modern kulturális divat, ideológia vagy mozgalom kisajátításának eszközeivé válnak. Ha nemcsak magunkat akarjuk viszontlátni vagy -hallani erről az assisi emberről alkotott képünkben, akkor rá kell kérdeznünk: Vajon milyen hit és istenkeresés, milyen vallásos tapasztalat és megismerés képezi a háttérét vagy mozgatórugóját egy olyan döntésnek, hogy odahagyja induló karrierjét, és kivonuljon Assisiből, hogy tehetős városi polgár létére a városon kívüli életformába kezdjen leprásokat ápolva és elhanyagolt templomokat rendbe téve?

Ha Ferencet a saját írásain keresztül közelítjük meg, egy mélyen hívő keresztény gondolkodásmód tárul fel előttünk, amely a keresztény hit igazságairól, mint saját belátásairól tanúskodik, s amely eredője lesz egy új szerzetesközösségnek, de egy egész lelkeségi mozgalomnak (családnak) is mind a mai napig. Ennek a mély – egyszerre katolikus és személyes – hittapasztalatnak hangsúlyos eleme az Eucharisztia-tisztelet.²

II. Az Eucharisztia a 13. századi Európában

A téma történeti háttérét megvilágítja, ha felidézzük egyrészt a korabeli eretnekmozgalmakat, valamint az azokra is válaszoló IV. Lateráni Zsinatot (1215. november), amelyet III. Ince pápa (†1216) hívott össze és vezetett, és amely a középkor legfontosabb egyetemes zsinata volt (vö. PIERRARD 1994, pp. 107-108). Nem bizonyított, hogy maga Ferenc jelen volt rajta, de jelentőségét mutatja a kb. 1200 küldött és résztvevő – keleti és nyugati püspökök, szerzetesi előljárók, királyok és fejedelmek –, és a három ülés alatt megfogalmazott 70 (vagy 71) kánon vagy konstitúció (lásd CONCILIUM LATERANENSE IV 1215).³

E rendelkezések élén egy olyan hitvallás áll, amely az albiak és katharok felfogására reagálva többek között az átlényegülés tanát is kimondja (1. kánon). A zsinat továbbá előírja az Oltáriszentség gondos őrzését (20. kánon). A hívek szentségi életének megújítása érdekében elrendeli az évenként legalább egyszeri gyónást és húsvéti szentáldozást (21. kánon). Ezeken túl a zsinati atyák felléptek az eretnekmozgalmak ellen, rendelkeztek a mohamedánok és zsidók keresztényektől való fokozottabb elkülönítéséről, az inkvizíciókról, valamint az új keresztes hadjárat (1217) indításáról is. Ha Szent Ferenc lelkeségének háttérében olvassuk a zsinat döntéseit, akkor külön említést érdemel az a rendelkezés, amely a hívő élet tudatosabbá válását célozta az anyanyelvű prédikációk előírásával (10. kánon).

Az eucharisztikus jelenlét tudatosítására irányuló zsinati megfogalmazások háttérében nyilván e tudatosság hiánya állt ennek gyakorlati vonatkozásaival együtt. Koszos, elhanyagolt templomok és tabernákulumok, néhol romlott Szentostya. Jelzésértékű, hogy III. Ince pápa maga is írt egy külön értekezést, amelyben a szentmise rendjének bemutatása után részletesen magyarázza a liturgikus cselekmények értelmét, és kitér olyan részletkérdésre, hogy vajon mit kell gondolnunk akkor, amikor a szentséget megrágja az egér, vagy tűz égeti meg. (A válasz szerint ilyenkor a szentségi jelenlét addig őrződik meg, amíg a színek, azaz a kenyér vagy a bor mivolta megmarad.)⁴ A korabeli állapotokról tanúskodik Ferenc megtérésének egyik fontos mozzanata is. Amint ráeszmél az isteni jelenletre a templomokban, legfőbb törekvése azok kitakarítása, sőt a papok erre való tanítása:

„időnként bejárta az Assisi környékbéli falvakat és templomokat [...], és magával vitt egy seprűt, hogy a templomokat kitakarítsa. Ha ugyanis bement egy

² Ezt a véleményt támasztja alá Cesare Vaiani, amikor a Szent Ferenc lelkeségét alkotó főbb témák között beszél egyrészt a „hit és látás”, valamint az „ige és Eucharisztia” összefüggéséről (vö. VAIANI 2015, pp. 435-475).

³ Magyarul olvasható részletek: FILA & JUG 1997, pp. 226-233.

⁴ Lásd INNOCENTIUS III (PL 217,763-915). Az említett téma a negyedik könyv 11. fejezetében kerül kifejtésre (vö. PL 217,863).

templomba, nagyon fájlalta, ha azt nem találta tisztán. Ezért mindig, miután a népnek prédikált, a beszéd végeztével összehívta az ott lévő papokat egy félreeső helyre, hogy a világiak ne hallják, és prédikált nekik a lelkek üdvéről, különösen pedig arról, hogy viseljenek gondot és fordítsanak figyelmet a templomok, az oltárok és minden olyan dolog tisztán tartására, ami az isteni titkok ünneplésére szolgál.” (PL 18)

III. Ince pápa Eucharisztia-hitet erősítő törekvései utódánál, III. Honoriusznál (†1227) is megjelennek a spanyol püspököknek küldött *Sane cum olim* bullában (1219), melynek megfogalmazása Ferenc írásaiban is visszhangzik:

„A papok az Eucharisziát mindig egy különálló, tiszta és tisztelettel felékesített helyen tartva őrizték, hívő áhítattal.”⁵

Az Eucharisziával kapcsolatos visszaélések, tudatlanság (vagy nem eléggé tudatos vallásosság) és a különféle eretnekmozgalmak szentségekre vonatkozó kijelentései egymást is erősítve kerültek szembe azzal a hittel, amelyet a IV. Lateráni Zsinat a megelőző évszázadok hagyományára, teológiájára és liturgikus gyakorlatára támaszkodva kimondott. A középkor során olyan szegénységi mozgalmak jelennek meg és terjednek el rövid idő alatt Európában, amelyek elégedetlenségüknek adnak hangot a feudális rendszerbe teljesen beágyazódó és földi javakat halmozó Egyházzal szemben (vö. PIERRARD 1994, pp. 91-95). Esményük az apostolok evangéliumi szegénysége és az ősegyház vagyonszövetsége. A 12. század elején ilyen volt Bresciai Arnold mozgalma, majd a szintén lombardiai eredetű humiliánusoké, akiknek nagy része azonban egy évszázados történet során visszatért az Egyházba. Önmegtartóztató, szigorú élet és az ősegyház eszményítése jellemezte őket, amelyhez antiklerikalizmus társult, száműzve a szentmisét és a szentségeket. A lyoni Pierre Valdontól eredő valdiak (vagy valdenses) hasonló eszméket vallottak, már 1184-ben kiközösítés sújtotta őket, majd végül Piemontban telepedtek le a 13. században. Szintén jelentős volt a katharok vagy albigensek csoportosulása, akiknek gyökerei a 10. századi bizánci birodalom bogumiljeire nyúlnak vissza, s akiknek a tanítása Bosznián, Albánián és Lombardián át jutott el és erősödött meg Dél-Franciaországban.⁶ Fő vonásuk – a manicheizmust újraélesztő dualista istenfogáson túl – a „konstantini adomány” óta hiteltelen Egyházzal való szembenállás volt, ám ez együtt járt az adott feudális társadalom és hierarchia elleni fellépéssel. A szentségekről, és különösen az Eucharisziáról vallott felfogás tehát messzemenően beágyazódott egy társadalmi és politikai konfliktusba is, illetve szorosan összefonódott azzal.

Az eretnekek ellen vezetett keresztes hadjárat és az inkvizíció intézménye mellett a 12-13. század folyamán békés válaszok is születtek az Egyházban az ugyanazon eretnekek által kimondott problémákra. Ilyen válaszként is felfogható a monasztikus hagyományt reformáló ciszterci megújulás Szent Bernát vezetésével, majd a prédikáció szolgálatát vállaló és közben az evangéliumi szegénység eszményét felmutató koldulórendek Szent Domonkossal és Szent Ferencsel.

Mindezzel együtt járt két fontos változás a nyugati kereszténységet jellemző gondolkodásban. Egyrészt az Evangélium értelmezése és hirdetése ezentúl még kevésbé lehetett csak a klerikusok kiváltsága, hiszen a laikusok tömegei is igényt tartottak rá. Másrészt az Evangélium és az evangéliumi szegénység középpontba állításával a második isteni személy emberi mivolta, Jézus embersége sokkal inkább felértékelődött a korábbi teológiai elképzelésekhez képest. Többek között ez a szemlélet erősítette a Szentföld felszabadítására való mozgósítást, hiszen Jeruzsálemet a zarándokok érdekében

⁵ „*Quatenus a sacerdotibus Eucharistia in loco singuli, mundo etiam et signato semper honorifice collocata, devote ac fideliter conservetur.*” (vö. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* 1778, 754 CD. Idézi: MARANESI, 2009, p. 178)

⁶ Jelenlétük leginkább Albi városa környékén erősödött meg, innen származott az albigens elnevezés (vö. PIERRARD 1994, pp. 92).

kellett felszabadítani, akik üdvösségük eszközének tartották, ha a Megváltó földi útjának nyomait felkereshetik.

Ebben az egyház- és lelkiségtörténeti összefüggésben tekintünk rá Assisi Szent Ferenc Eucharisztia-tiszteletére.

III. Az Eucharisztia Szent Ferenc írásaiban

A ránk maradt nem túl terjedelmes szövegtörzset műfaji tekintetben – és nem szigorúan elkülönítve egymástól – imádságokat, leveleket és életszabályokat tartalmaz.⁷ Ezekben körülbelül tízszer olvasunk kifejezetten az Eucharisziáról, különböző mélységben és hangsúlyokkal. Ezekon kívül még kétszer idézi föl Ferenc a lábmosás metaforáját a testvérek egymással való kapcsolatát leírva, s ez szintén fontos, „eucharisztikus” utalás a János-evangélium és Ferenc írásainak összefüggésében.⁸ Ez a gyakoriság már pusztán mennyiségi szempontból is jelentős témának mutatja az Eucharisztia-tiszteletet Szent Ferenc lelkiségén belül.

Mivel Ferenc nem skolasztikus teológusként értekeznek, ezért az egyes idézetekben összefonódik az Eucharisztia teológiája a hozzá kapcsolódó hívő gyakorlattal, valamint a keresztény hit más misztériumaival. Vegyük sorra ezeket a szövegeket a bennük megjelenő főbb témák mentén!

1. Imádás és kontempláció (*Imádunk téged; A Miatyánk kifejtése*)

Assisi Szent Ferenc írásainak többsége évekkal a megtérése után íródott. Imádságainak jó része is egy olyan emberre utal, aki a belső úton már előrehaladt, tapasztalatokat szerzett, és így integrált és koherens hitre jutott: az általános érvényű hitigazságok személyes belátásaiként jelennek meg, különböző megnyilatkozásai szerves egységet alkotnak. Mégis a mélyebb hitre jutás kezdeti korszakára tehető az *Ima a Keresztrefeszített előtt (Fölséges és dicsőséges...)*, valamint saját visszaemlékezése szerint az *Imádunk téged... (Adoramus te...)* kezdetű fohász (Végr 5). Az istenkeresés helye és közege Ferenc számára a természet vagy a templom volt, ahol hosszan időzött egyedül. Ugyanakkor a templom a liturgia helye is volt, amely a megtérő istenkapcsolatának egyik fő forrása lett. A Keresztrefeszített előtti imát a hagyomány a San Damiano-templomban történt élményhez kapcsolja, amikor Ferenc a festett keresztről hallja Jézus szavát (CÉ2 10). A templomban való csendes imádkozás fontos része lett új életének: „igen-igen szívesen időztünk templomokban” – írja *Végrendeletében* (Végr 18). Az ilyen időzések alkalmával a kereszt szemlélése mellett kötött szövegű imák segíthették az egyéni elmélkedést, elsősorban a Miatyánk és a liturgia szavai. E két tényező – a kereszt szemlélése és a liturgia – egyszerre lesz forrása az *Imádunk téged* kezdetű fohásznak, amely eredetileg egy, a Szent Kereszt ünnepén felhangzó antifóna. Ahogy a kereszt a legfontosabb emlékeztető volt Ferenc számára, vagyis az a szimbólum, amely által bárhol és bármikor Krisztus jelenlétébe tudott helyezkedni, úgy az Úr imádsága a legfontosabb szóbeli ima. Korai életrajzi források is megerősítik, hogy a *Végrendeletben* fennmaradt *Adoramus te...* az első testvéri közösség gyakori imádságává vált (CÉ 1,45; PN 19). A Miatyánk szintén fontos szerepet töltött be Ferenc és az első testvérek imaéletében, főképp ha meggondoljuk, hogy a

⁷ Lásd ASSISI SZENT FERENC (2018): *Assisi Szent Ferenc írásai* (Ferences Források Magyarul 3.), Magyarok Nagybenedek Ferences Rendtartomány, Budapest. Az egyes szövegeket e kiadás szerint idézem, és az e kötetben alkalmazott rövidítésekkel jelölöm. (B. P.)

⁸ E szöveghelyek Szent Ferenc írásaiban: MKif 6; LKler; LŐr; LNVez 6; 2LHív 6-14, 22-24, 33-35, 63; LRend; Int 1,8-22; 4; 26; RnB 6,4; Végr 5,10-11.

kezdeti időben még nem tudtak zsolozsmázni, így csak alapimádságokra szorítkozhattak, illetve arra, amit a szentmisén hallottak.⁹

Ezek fényében válik jelentőssé, hogy Ferenc úgy bővíti ki ezt a két legfontosabb – napi – imádságát, hogy megvallja bennük az eucharisztikus jelenléthez való ragaszkodását:

„*Imádunk téged, Úr Jézus Krisztus,
minden templomodban az egész világon,
és áldunk téged, mert szent kereszted által megváltottad a világot.*” (Végr 5)¹⁰

Jézus Krisztus templomi jelenléte az Eucharisztia mellett Isten igéjéhez és a templomban összegyűlt hívő közösséghez, sőt – ahogy *A hívőkhöz írt levél*ben látni fogjuk – az egyes krisztushívőhöz is köthető. Szembetűnő azonban, ahogy a rövid imádságban egymás mellé kerül az Eucharisztia és a megváltás misztériuma. Ha az imához tartozó helyzetet is felidézünk, ti. hogy Ferenc és társai ezt mindig egy templomban vagy egy út menti kereszt előtt mondták leborulva, akkor világossá válik, hogy a szövegben egyértelműen azt az Urat szólítják meg, aki a Golgotán Poncius Pilátus idején kereszthalált halt, de ott és a világ összes templomában jelenvalóvá válik, és mindig aktuálisan jelen van.

A Miatyánk kifejtése valójában nem kifejtés vagy magyarázat, hanem egy kibővített imádság, ahol minden sor az egyéni elmélkedés révén folytatódik. A középső kéréshez a következő betoldás kapcsolódik:

„*Mindennapi kenyерünket, a te szeretett Fiadat, a mi Urunk Jézus Krisztust,
add meg nekünk ma:
annak a szerelemnek az emlékezetére, megértésére és tiszteletére,
mellyel irántunk viseltetett, és azokéra,
amiket értünk mondott, tett és szenvedett.*”

A mindennapi kenyérnek Jézus Krisztussal való azonosítása a patrisztikus írásokban is jelen van, és végigkövethető az Egyház hagyományában.¹¹ A Ferencnél ezzel együtt megjelenő téma – vagy inkább látásmód – az, ahogy ő az Isten irántunk való szeretetét szemléli Jézus Krisztusban. Ennek a „szerelemnek az emlékezte, megértése és tisztelete” nem más, mint a szentmise, ahol a hívő (közösség) Jézus értünk kimondott szavait, értünk véghezvitt cselekedeteit és kereszthalátát szemléli és ünnepli. Ahogy a további idézetek is megvilágítják, Ferenc istenkeresésének meghatározó eleme volt az Eucharisztia misztériumára való rácsodálkozás, s ennek előfeltétele vagy közege a liturgikus környezet volt. A liturgia rendszeres megélése egyéni kontemplációra vezette, s így az Eucharisztia-tiszteletét meghatározó két magatartás az imádság és a szemlélés lett: észrevenni, hittel látni azt, Aki feltámadása által örökké jelen van, és a liturgiában szemlélni és imádni Őt.

2. A megtestesülés alázata az eucharishtiában (*Int 1*)

A fenti gondolat – hittel látni – nyer bővebb kifejtést az első intelemben. Az *Intelmek* egy 28 rövid lelki tanításból álló szövegfűzér, amely stílusában leginkább a sivatagi atyák apoftegmaival rokonítható (vö. BRUNETTE 2016, p. 13), jóllehet létrejöttük a testvérek nagykáptalanjaihoz köthető. Az ilyen összejövetelek alkalmával a testvérek saját hivatásuk megélésének különböző problémás helyzeteket vitatták meg, és Ferenc, aki haláláig a közösség karizmatikus vezetője maradt, az ilyenkor felmerülő

⁹ Vö. RnB 22,28, valamint RnB 3 és RB 3; 2LHív 21; továbbá az Úr imája Ferenc személyes történetében: 3Társ 20; CÉ2 12. Az Úr misztériumainak zsolozsmájához tartozó meghagyásaiban ugyancsak arról olvasunk, hogy a Ferenc által szerkesztett „kis zsolozsmának” szintén része volt a Miatyánk mondása (vö. DMI és Zs, rubrika).

¹⁰ Az eredeti antifóna dölten szedve a szövegben.

¹¹ Vö. AUGUSTINUS: *Sermo 57, 7,7* (PL 38,389-390); P. CHRYSOLOGUS: *Sermo 67, 7* (PL 52,392b); CYPRIANUS: *De Oratione Dominica*, 18 (PL 4,531).

kérdésekre reagált. Válaszai valódi lelki atyai tanácsok voltak, amelyek lejegyezve általános érvényű tanításokként maradtak az utókorra (vö. CAROLI 2004, pp. 57-58; FRANCESCO, D'ASSISI 2009, p. 346).

Az *Intelmek* első darabja formailag és tartalmilag is eltér a következő 27-től. Egyrészt ez a leghosszabb, másrészt tartalmában mintha teológiai és lelkeségi alapját adná az összes többinek. Az *Intelmek* jó része egy-egy hívő vagy szerzetesi élethelyzettel kapcsolatban írja le a helyes, illetve helytelen hozzáállást, mindvégig szem előtt tartva, hogy milyen az igazi kisebb testvér. (E logika alól csak a 27. kivétel, amelyben erények és vétkek páros szembeállítására képez egy már költői szöveget.) Az első tanítás azonban – ha rövid tartalmi összefoglalását akarjuk adni – nem az ember, hanem Isten alázatáról szól, valójában mély teológia, amelyben összekapcsolódik a megtestesülés és az Eucharisztia misztériuma, s amely jól szemlélteti Ferenc szentháromságos krisztusközpontúságát (vö. VAIANI 2013, pp. 20-25).

A felvezetést Jézusnak az utolsó vacsorán elhangzó szavai adják Szent János evangéliuma szerint, s a kiindulópont az elérhetetlen és láthatatlan Atya elérése, látása:

„Uram, mutasd meg nekünk az Atyát [...]. Fülöp, aki engem lát, Atyámat is látja.”

(Jn 14,9)

Ferenc hittapasztalatának mozgatórugója a látás: egzisztenciális szükségletként tör fel belőle, hogy látni és hinni akar (vö. VAIANI, C. (2015, pp. 453-457).

„Az Atya megközelíthetetlen fényességben lakozik, és lélek az Isten, és Istent soha senki sem látta. Ezért csak lélekben látható” (Int 1,5)

– folytatja a Biblia szavaival átszöve és kifejezve belső tapasztalatát (vö. 1Tim 6,16; Jn 4,24; Jn 1,18). Jézus Krisztus jelenvalósága éppen ezért válik fontossá, nélkülözhetetlenné az Evangéliumban és az Eucharisziában, mert ezekben tapasztalható, érzékszerveinkkel befogadható a jelenlét. Szavait halljuk, a kenyérben és borban látjuk, érintjük, magunkhoz vesszük. Az elérhetetlen elérhetővé teszi magát. A „látni és hinni” tapasztalatának ez a vágya végighúzódik Ferenc életútján: tapasztalni akarja a kolduslétet, ezért ruhát cserél Rómában a koldussal, látni akarja a betlehemi pillanatot, ezért Greccióban barlangistállóban rendez éjfél misét karácsonykor, halála előtt csaknem teljesen vakon éneklő Naptestvér énekét, aki szép és ragyogó világosságával a Legfőbb jelle. A hitben való látás és érzékelés lesz így számára az üdvösség útja.

Az intelem párhuzamba állítja a földi Jézus hittel való látását és az Eucharisztia hittel való szemlélését:

„Mindazok tehát, akik az Úr Jézust az emberség szerint látták, de nem látták és nem hitték a lélek és az istenség szerint, hogy ő az Isten valóságos Fia, kárhozottak. Éppen így mindazok, akik látják ugyan a szentséget, mely az Úr igéi által megszentelődik az oltáron a pap kezei között a kenyér és a bor alakjában, de nem látják s nem hiszik a lélek és az istenség szerint, hogy az valóságosan a mi Urunk Jézus Krisztus legszentebb teste és vére, kárhozottak.” (Int 1,8-9)

Feltűnő, hogy Szent Ferenc soha nem beszélt kifejezetten a szentségi élet gyakorlatát megkérdőjelező eretnekek ellen, holott nehéz elképzelni, hogy ne találkozott volna velük vagy eszméikkel. A *Megerősített regula* 12. fejezetében azokról a testvérekről van szó, „*akik a szaracénok vagy más hitetlenek közé mennek*”. Itt a címben szereplő „más hitetlenek” (*alios infideles*) kifejezés ugyan megengedi, hogy azokra a vallási-etnikai csoportokra is gondoljunk, amelyek a római egyházon kívül álltak (zsidók, eretnekek, keleti keresztények), s a korabeli szóhasználat szerint hitetleneknek hívták őket a keresztény nyugaton (vö. FRANCESCO, D'ASSISI 2012, p. 589). Itt azonban csak a kisebb testvérek missziós magatartásáról és misszióba küldésének módjáról olvasunk, többek között azt, hogy mint kisebbek és alárendelték legyenek jelen, kerülve a vitát és a veszekedést (vö. RnB 16, RB 12,1-2). Ferenc

az eucharisztikus jelenlétbe vetett hitét elsősorban hívő, „katolikus” hívőkkel osztja meg, akár szerzetesek, akár világiak. Éppen azt fedezi fel újra, ami az egyébként vallásos környezetében feledésbe merült, középpontba állítja azt, amit a korabeli hitélet perifériára szorított.

Az első intelem tovább erősíti a szentmise és a megtestesülés egymás mellé állítását, s eszerint a hitben való látás kezdete a szentmise:

„Miért nem ismeritek fel az igazságot, és miért nem hisztek Isten Fiában? Íme, mindennap megalázza magát, mint akkor, amikor a királyi trónról jött a Szűz méhébe; mindennap ő maga jön hozzánk alázatos külsőben; mindennap leszáll az Atya kebléről az oltárra a pap kezében.” (Int 1,15-18)

Amint a megtestesülésben szemlélhetjük Isten alázatát, úgy a mindennapi liturgiában is. Ezzel persze a karácsonyi misztérium is egy örök távlattal együtt ünneplhető, hiszen az eucharishtiában való megújulása és ismétlődése által a feltámadt Úr állandó és örök jelenlétére nyit meg. Ezért fejeződik be az intelem úgy, hogy az eucharisztikus jelenléthez kapcsolja a Máté-evangélium zárószavait:

„És így van az Úr mindenkoron híveivel, amint ő maga mondta: 'Íme, én veletek vagyok egészen a világ végezetéig'.” (Mt 28,20)

Az ebben a szövegben megjelenő misztérium, mely szerint az Atya elküldte és nap nap után küldi a Fiút nekünk, számos alkalommal előfordul máshol is az Írásokban. Amikor a már zsolozsmázni megtanult Ferenc saját maga szerkeszt zsolotárokat – az eredeti sorokat mintegy magába emelve és szabadon újraírva –, szembevető, hogy a bibliai szavakat saját szavaival vagy a liturgiából vett kifejezésekkel egészíti ki. Az *Úr misztériumainak zsolozsmájában* az egyik ilyen ismétlődő fordulat a Fiú hozzánk és értünk való küldése az Atya által (Zs 7,3; 11,6; 15,3). Ferenc ezt a többféle módon megvalósuló igazságot szemléli az eucharishtiában is.

3. A szentmise *(Az egész renndhez írt levél)*

Ferenc ránk maradt levelei közül csak a magánszemélyeknek küldöttek nem szólnak az Eucharishtiáról.¹² E témában a legbővebben rendi testvéreinek címzett levelében ír. A Perugiai legenda 80. fejezete beszámol arról, hogy az itt szereplő gondolatokat a Regulába is be akarta vetetni, de az ekkor már nem volt lehetséges, hiszen a pápai megerősítés után már nem lehetett hozzátenni (vö. PL 80).¹³ Az itt olvasható meglátások és kérések tehát 1224-re tehetőek, Ferenc halála előtt két évvel.

A fennkölt bevezetés (1-11) után a levélnek mintegy felét kitevő eucharisztikus gondolatok következnek az Úr teste és vére iránti tiszteletről (12-13), a szentmise bemutatásáról (14-29) – kifejtve a papok méltóságát –, a közös misehallgatásról (30-33) és a liturgikus eszközök és írások körültekintő őrzéséről (34-37). A továbbiakban Ferenc testvér gyónása következik, valamint buzdítás a regula engedelmes megtartására, különösképpen a zsolozsma imádkozására (38-49).

A mi szempontunkból fontos részt a 11. vers vezet be:

„Mint fiaknak, kínálja magát nektek az Úristen.”

Eszerint az Eucharisztia misztériumában Isten önjándékozása szemlélhető. Ferenc minden testvért felszólít a legszentebb Test és Vér tiszteletére, *„melyben minden, ami a mennyben és a földön van, megbékélt és kiengesztelődött a mindenható Istennel”* (LRend 13). Ez az egyetemes kiengesztelődés, amely Isten megelőző szeretete révén válhatott valóra, indokolja a legnagyobb tiszteletet és körültekintő figyelmet minden hívő részéről, de különösen a szentmisét – amely *„a mi Urunk Jézus Krisztus legszentebb testének és vérének valódi áldozata”* (LRend 14) – bemutató papoktól. A levél elragadtatott

¹² Vagyis a 10-ből csak három.

¹³ Az egész renndhez írt levél datálásával kapcsolatban lásd FRANCESCO, D'ASSISI 2009, p. 204.

hangon szól a misztériumról, ugyanakkor kemény szavakkal és határozott felszólítással fordul a papokhoz:

„megveti, megszentelteleníti és lábbal tiporja az ember Isten Bárányát, amikor; miként az Apostol mondja, nem különbözteti meg, és nem választja külön Krisztus szent kenyerét egyéb eledelektől vagy tevékenységektől.” (LRend 19)

Amikor Ferenc pap rendtársait kérleli, hogy összeszedetten, tisztán mutassák be a szentmisét, szavai egybevágóan a IV. Lateráni Zsinatnak a klerikusok életmódját és szolgálatát reformálni akaró rendelkezéseivel. A levél kifejezése: *„puri pure faciant cum reverentia [...] sancta intentione et munda”*, azaz amikor misét celebrálnak, *„tiszták legyenek, és tisztán, tisztelettel mutassák be [...] szent és feddhetetlen szándékkal”*; a zsinat 14. kánonja pedig így fogalmaz: *„puro corde ac mundo corpore valeant ministrare”*, azaz a klerikusok *„tisztá szívvel és tiszta testtel szolgáljanak”* (LRend 14; *Constitutiones Concilii Lateranensis* 14).

Még nyomatékosabbá válik a buzdítás, amikor a szentmise titkát a Mária-kultusz, valamint – a keresztes hadjáratok korában – a Szent Sír tisztelete elé helyezi:

„Halljátok testvéreim! Ha a Boldogságos Szűzet méltán tisztelettel övezzük, mivel őt legszentebb méhében hordozta; ha a Keresztelő boldogan beléremegett, és nem merte megérinteni Isten szent fejét; ha külön tiszteletben részesítjük a sírt, amelyben egy ideig nyugodott; hát akkor milyen szentnek, igaznak és méltónak kell lennie annak, aki már nem a halandót, hanem az örökké élő és megdicsőültet, kibe az angyalok bepillantani vágnak (vö. 1Pét 1,12), kezével érinti, szívével és ajkával magához veszi és vételre nyújtja másoknak?” (LRend 21-22)

A klerikusok méltósága az Eucharisziában önmagát ajándékozó Isten méltóságából fakad. Ezért fordul – akár bűneik ismeretében is – különös tisztelettel Ferenc a klerikusokhoz, ahogy erről több írásában tanúságot tesz.¹⁴ E tisztelet okát is megfogalmazza *Végrendeletében*:

„És ezt azért teszem, mert Isten legfölségesebb Fiából ezen a világon testileg semmi mást nem látok, mint legszentebb testét és legszentebb véréit, s ezeket ők veszik magukhoz, és egyedül ők szolgáltatják ki másoknak.” (Végr 10)

A papi méltóságról való eszmélődés megrendülten tér vissza Isten méltóságának és alázatának szemlélésébe:

„Ó, fölséges alázatosság! Ó, alázatos fölség, hogy a mindenség Ura, Isten és az Isten Fia így megalázza magát, hogy a mi üdvösségünkért a kenyér szerény színe alá rejtezik!” (LRend 27)

Ferenc számára az Eucharisztia-tan nem pusztán racionális okfejtés, értelemkeresés és meghatározás, hanem az egész embert átjáró belátás, ami egy sajátos belső magatartásra is ösztökél. Ha Isten ilyen alázattal ajándékozza önmagát, akkor a hozzá térő ember sem maradhat meg magának, hanem az önátadás útját kell járnia:

„Semmit se tartsatok tehát vissza magatokból magatoknak, hogy egészen visszafogadjon benneteket az, aki egészen odaadja önmagát nektek.” (LRend 29)

A feltámadott jelenlét mindenkit képes betölteni fogyasztás nélkül, ezért Ferenc a napi egy közös mise hallgatására szólítja fel testvéreit. Az alábbi szavakba talán anakronisztikus volna belelátni a koncelebrálás mai katolikus gyakorlatát (ti. hogy több pap együtt misézik). Mégis figyelemreméltó hozzáállás ez a 13. században, különösen a szentmise történetének további alakulása szempontjából. Egyrészt pont az Eucharisztia-tisztelet középkori megerősödése támogatta, hogy a koncelebráció egyre

¹⁴ Vö. Végr 6-10 és 13 (ahol külön kitér a teológusok megbecsülésére); Int 26.

inkább helyet adott a magánmiséknek, másrészt a Ferenc által kért közös misehallgatás gyakorlata meghaladja a későbbi korokra jellemző halmozását a magánmiséknek (vö. JUNGMANN 1977, pp. 217-219; KOVÁCS 2014). Az Eucharisztia lényegét szem előtt tartva fogalmazódik meg, hogy a pap testvérek

„naponként csak egy misét mondjanak. Ha pedig több pap van azon a helyen, az egyik szeretetből elégedjék meg a másik miséjének hallgatásával; mert a jelenlevőket és a távollevőket is, ha méltók rá, betölti az Úr Jézus Krisztus. Ő, bár látszatra több helyütt van, mégis osztatlan marad, és nem ismer semmi fogyatkozást, hanem egyként munkálkodik mindenütt, amint neki tetszik, az Úristennel, az Atyával és a Vigasztaló Szentlélekkel együtt mindörökkön örökké. Ámen” (LRend 30-33).

Az eucharisztikus jelenlét belátásából következik az a fokozott figyelem, amely mindenre kiterjed, ami a szent áldozatot körülveszi: liturgikus eszközök és könyvek, különös tekintettel „Isten írott igéire” (LRend 35). Ez utóbbiak alatt nemcsak a liturgia során használt könyvekre kell gondolnunk, hanem azokra a táblákra is, amelyekről az oltáron elhelyezve az átváltoztatás szavai voltak olvashatók.

„Mert sok dolog szentté lesz Isten igéi által, és az Oltáriszentség is Krisztus igéinek erejével jön létre.” (LRend 37)

Az itt megfogalmazott törekvés visszhangzik a *Végrendeletben* is (vö. Végr 11-12). A mindennapi liturgikus gyakorlat felidézésekor Ferenc egy ponton saját magára is utal a szövegben, mint aki diakónusként maga is a klerikusok felelősségét viseli: „*nekünk, akik különösképpen az isteni szolgálatra vagyunk rendelve*” (LRend 34).

4. Misztikus egység *(Levél a hívőkhöz)*

A két változatban fennmaradt levél nagyszerű újdonsága, hogy benne Ferenc minden krisztushívőhöz szól. Ez az egyetemes küldetéstudat abból a meggyőződéséből fakad, hogy a Szentháromságos Isten minden hívő számára az önmagával való egységet nyújtja. A hívő, aki (1) az isten- és emberszeretet szerint éli életét, (2) a folyamatos megtérés útját járva bűnbánatot tart, valamint (3) a szentségekből él: arra hivatott, hogy bensőjében a Szentháromság lakozzék.

„Mindazok, akik teljes szívvel, teljes lélekkel és elmével, minden erővel szeretik az Urat, és úgy szeretik felebarátjukat, mint önmagukat, és gyűlölik testüket vétkeikkel és bűneikkel együtt, és magukhoz veszik a mi Urunk Jézus Krisztus testét és véréit, és a bűnbánat méltó gyümölcseit termik: Ó, mily boldogok és áldottak azok a férfiak és nők, amíg így cselekednek, és ezekben kitartanak, mert megnyugszik rajtuk az Úr Lelke, s lakóhelyet és szállást készít náluk magának; és fiai ők a mennyei Atyának, akinek műveit cselekszik, és jegyesei, testvérei és anyja a mi Urunk Jézus Krisztusnak.” (1LHív 1-7)¹⁵

Az Istennel való egységnek ez a minden hívő számára történő bemutatása és felkínálása különösen nagy jelentőséggel bír abban a korban, amikor a tökéletes istenkapcsolat megvalósulását szinte kizárólag a világból kivonult, szerzetesi életformában tudták elképzelni.¹⁶ Ferenc valójában az Egyházban való

¹⁵ A hosszabb változatban: 2LHív 48-50.

¹⁶ Ezt az ókori gyökerekre visszanyúló, középkoron is átívelő felfogást foglalja össze Thomas Keating, amikor jellemzi a kontemplációhoz való viszonyulás történetét könyvében (lásd KEATING 2006, pp. 31-50); többek között így fogalmaz: „*A világ vallásainak szellemi hagyományaiban, úgy Keleten, mint Nyugaton, megfigyelhető az a tendencia, hogy elszigeteljék a keresőt, speciális helyre különítsék, és megkülönböztessék azoktól az emberektől, akik családi, szakmai vagy üzleti életet élnek a világban... Ami a keresztény hagyományt illeti, Órigenész, az alexandriai teológiai iskola negyedik századi képviselője úgy vélte, hogy a világban élő keresztény közösség az aszkézis megfelelő helyszíne. Csak Antal példája és Atanáz erről szóló beszámolója hatására vált a*

élet lényegére világít rá, amikor kimondja a hívő életmód alapelemeivel (szeretetparancs szerinti élet, bűnbánat, szentségek gyakorlata) kapcsolatban, hogy ez az Istennel való egyesülés megélése. Gondolata egybevág a *Lumen gentium*, az Egyházzól szóló zsinati konstitúció szemléletével (1964). Elég ehhez az ötödik fejezetet felidézni, ahol az élétszentségre szóló egyetemes meghívásról van szó az Egyházban (LG 39-42), vagy elolvashatjuk a szöveg egész gondolatmenetének rögtön a kiindulópontját, mely szerint „*az Egyház Krisztusban mintegy szentsége, azaz jele és eszköze az Istennel való bensőséges egyesülésnek*” (LG 1). Ennek a bensőséges egyesülésnek a megragadása ez a megfogalmazás is:

„*A Lélek az Egyházban és a hívők szívében mint templomban lakik.*” (LG 4)

Az Istennel való egység gondolatán belül, Szent Ferencnek a hívőkhöz írt levelében megjelenik a szentháromságos kapcsolat témája, amely a folytatásban még inkább kifejtést nyer, és amelynek hangsúlyos eleme a hívő lélek és Jézus Anyja, Mária párhuzamba állítása:

„*Jegyesei vagyunk (ti. Jézus Krisztusnak), amikor a Szentlélek által a mi Urunk Jézus Krisztussal egyesül a hívő lélek; testvérei vagyunk, amikor megtesszük az Atya akaratát, aki a mennyben van; anyja vagyunk, amikor szívünkben és testünkben hordozzuk őt az isteni szeretet s a tiszta és őszinte lelkiismeret által, és szent munkálkodással, melynek példaként kell mások előtt világitania, világra szüljük őt.*” (1LHív 8-10)¹⁷

Amint a Szűz Anya szíve alatt hordozta a testté lett Igét, a hívő ember is önmagában hordozza – szívében és testében – a Fiút, és amint Mária világra szülte őt, a hívő ember is mintegy lelkileg világra hozza, amikor keresztényként él. Ennek szemlélésében Ferenc egészen hasonlóan látja a hívő embert és Máriát. Ennek köszönhető, hogy egyrészt az anyaság metaforáját alkalmazza a hívőre, másrészt az Egyház (*Ecclesia*) metaforáját alkalmazza Máriára. A *Boldogságos Szűz üdvözlése* című meditatív imában Ferenc – a patrisztikus hagyományban szintén jelenlévő – kifejezésekkel szólítja meg az Istenszülőt:

„*Üdvözlégy [...] Mária,
ki szűz lévén templommá lettél [...]
Üdvözlégy, az ő palotája,
üdvözlégy, az ő sátra,
üdvözlégy, az ő háza.*”

Az eredeti szövegben a templom szó helyén *Ecclesia*, vagyis Egyház áll, amely a latinban egyszerre vonatkozhat az épületre, valamint a tanítványi közösségre. Az Eucharisztia-hit így kerül összefüggésbe a Mária-tisztelettel, illetve a kettő így erősíti egymást. Mária a hívő ember és egyszersmind a hívő közösség tökéletes képévé válik, a hívő ember és a hívő közösség pedig az Urat hordozza magában és felmutatja a világnak.¹⁸

Egy másik érdekessége a *Levél a hívőkhöz* idézetének a „szent munkálkodás” kifejezés, amely Ferencnek visszatérő szófordulata (vö. 1LHív 1,10; 2,21; 2LHív 53; Végr 39). Annak a misztikus egységnek a kifejezése ez, amely létrejöhet a szentháromságos Isten és a hívő ember között. Nem is mindig világos, illetve nem is lehet teljes biztonsággal szétválasztani, hogy a kifejezés egyes előfordulásakor kinek a munkálkodásáról van szó: a hívő emberéről vagy a Szentlélekéről. A *sancta*

kereszténységben a világ elhagyásának gyakorlata az isteni egyesüléshez vezető mérvadó úttá. Antalnak nem állt szándékában ezt kizárólagos úttá tenni” (KEATING 2006, pp. 45-46).

¹⁷ A hosszabb változatban: 2LHív 51-53.

¹⁸ Szűz Mária mint az Egyház előképe szintén megjelenik – a patrisztikus tanítást idéző – *Lumen gentium* szövegében (vö. LG 63-64). „*Az Egyház, miközben Mária titokzatos szentségét szemléli, szeretetét utánozza és hűségesen teljesíti az Atya akaratát, Isten igéjének hívő elfogadása által maga is anya lesz*” (LG 64).

operatio egyszerre idézi és feltételezi a híveiben szüntelenül munkálkodó Istent és a szent cselekvéssel a világban tanúságot tevő hívőt.

A *Levél a hívőkhöz* második, hosszabb – és valószínűleg későbbi – változata több eucharisztikus utalást is tartalmaz még a fenti – misztikus egység – témán kívül, amelyek egybevágóan a korábban már említett gondolatokkal: karácsony és húsvét együtt szemlélése az Eucharisztia titkával (lásd Az Atya Igéje c. rész: 4-15); áldozás (14-15), gyónás és áldozás (22-27), klerikusok tisztelete és az Eucharisztia (33-35). Ahogy Ferenc a saját útján megtapasztalta a hit ajándékát a templomokban, a papi szolgálton keresztül megjelenő Eucharisziában, úgy mindenki számára ezt kínálja fel járható útként. A *Levél a hívőkhöz* ezen a ponton egybevág a *Végrendelet* visszatekintéseivel:

„És az Úr olyan hitet adott nekem a templomokban [...].

Azután az Úr, egyházi rendjük miatt, akkora hitet adott és ad nekem papjaiban, akik a római Szentegyház szabályai szerint élnek, hogy még ha üldöznének engem, akkor is csak hozzájuk akarok menekülni [...]. És félni, szeretni és becsülni akarom őket és mind a többieket, mint uraimat, és nem akarom vizsgálgatni bennük a bűnt, mivel Isten Fiát szemlélem bennük, s uraim ők. És ezt azért teszem, mert Isten legfölségesebb Fiából ezen a világon testileg semmi mást nem látok, mint legszentebb testét és legszentebb véréét.” (Végr 4-11)

„Továbbá gyakran be kell térnünk a templomokba, és kötelességünk tisztelni és becsülni a klerikusokat, még ha bűnösök is, nem annyira önmagukért, mint inkább hivatalukért és Krisztus legszentebb testének és vérének szolgálatáért.”

(2LHiv 33)

5. Kampány az Eucharisztia-tisztelet érdekében

A fent idézett hosszabb írásokban is megjelenik az a megkülönböztetett figyelem, amelyre Ferenc törekszik minden olyan személy vagy dolog irányában, aki vagy ami az eucharisztikus jelenlétet kapcsolódik: templomok, liturgikus eszközök, az Eucharisztia őrzési helye, az átváltoztatás szavait tartalmazó táblácskák, továbbá papok, egyházi személyek, teológusok. E figyelem mellett jellemző a liturgia megfelelő végzésére, valamint az eucharisztikusan jelen levő Úr imáadására, dicséretére való buzdítás is. Mindez tömören, a praktikumot célozva és egyszerű megfogalmazással jelenik meg a rövidebb levelekben is, amelyekkel mintegy kampányt indít Ferenc az Eucharisztia-tisztelet érdekében:

Levél a klerikusokhoz

Levél az örökhöz I.

Levél a népek vezetőihez

Levél az örökhöz II. (Ez valójában az előző kettőt propagáló kísérőlevél.)

E levelek közös vonása, hogy szinte kizárólag ugyanaz jelenik meg tartalmukban, és megírásuk motivációja is ugyanaz: kampány „a mi Urunk Jézus Krisztus legszentebb teste és vére, szentséges nevei és írott igéi” érdekében. E fő témához kapcsolódik a nyilvános istendicséretre való felhívás, valamint a világi hatalmasságoknak írt levélben a megtérésre és a világi hatalommal járó felelősségre való emlékeztetés (LNVez). A történészek mindegyik írást 1220-ra datálják, és Ferenc keleti utazásának tapasztalatát, valamint a már említett *Sane cum olim* pápai levelet említik, mint amelyek az írások történeti előzményeül szolgáltak (vö. FRANCESCO, D’ASSISI 2009, pp. XIV. és 132, 136, 144; VAIANI, 2015, p. 465).

Ferencnek több sikertelen próbálkozása is volt 1219 előtt arra, hogy eljusson a Szentföldre, és törekvésének legfőbb mozgatórugója a vértanúság utáni vágya volt. Végül 1219 júniusában hajóra száll Kelet felé, és eljut Damiettába, ahol békés körülmények között találkozik az egyiptomi szultánnal (lásd

VAIANI 2015, pp. 175-200; FRANCESCO, D'ASSISI 2009, pp. XIII-XIV).¹⁹ Az iszlám világ majd egyéves tapasztalata, a Melek al-Kámil szultánnal való találkozás – az V. keresztes hadjárat idején – mély nyomot hagyott benne. Ennek lenyomatát őrzi minden bizonnyal a *Meg nem erősített regula* 16. fejezete is, amely azokról a testvérekről szól, „*akik szaracénok vagy más hitetlenek közé mennek*”. Az itt ajánlott békés magatartás és alázatos jelenlét nemcsak az Evangélium szerinti életből következett, hanem a józan ítélőképesség is ezt diktálta. Az igehirdetés megfelelő módjának, idejének és helyének megtalálása „létfonosságú alapelv volt” a misszionárius testvérek számára, hisz könnyen vértanúkká válhattak, ahogy ez öt kisebb testvérrel Marokkóban megtörtént (vö. CSIK 2019, p. 159). Mindemellett a muszlim vallásosság látványa Ferenc Eucharisztia-tiszteletét is formálta. Amikor a népek vezetőihez intézett levelében arra buzdít, hogy mozdítsák elő az Isten tiszteletét, nagy valószínűség szerint a müezzin imára hívásának gyakorlatának megtapasztalása áll a háttérben:

„*És a rátok bízott nép körében oly nagy tiszteletet ébresszettek az Úr iránt, hogy esténként hírvivő útján vagy más módon adott jelre az egész nép dicsérje a mindenható Úristent, és adjon hálát neki.*” (LNVeZ 7)

Hasonló felszólítással találkozunk a *Levél az örökhöz* 1. változatában:

„*És úgy hirdessétek és prédikáljátok az ő dicséretét minden nemzetnek, hogy minden órában és minden harangszóra az egész nép dicsérje a mindenható Istent, és adjon hálát neki az egész földkerekségen.*” (1LŐr 8)

E „kampánylevelekben” a következőkkel kapcsolatban olvashatjuk Ferenc felhívását:

1. Megkülönböztetett figyelem az Úr „*legszentebb teste és vére, szentséges nevei és írott igéi*” iránt, „*melyek megszentelik a testet*”.
2. A szentmise bemutatásának hívő és szabályos módja.
3. A liturgikus eszközök igényes és drága kivitelezése.
4. Az Eucharisztia őrzési helyének elkülönítése és díszes megkülönböztetése.
5. A prédikációkban tanítás arról, hogy az üdvösség feltétele a bűnbánattartás és a szentáldozás.
6. Térdre borulás az Eucharisztia előtt (akár a templomban, akár templomon kívül).
7. A nép közös és nyilvános istendicsérete.

6. A testvéri kapcsolat mint eucharisztikus valóság. A lábmosás metaforája

Az eddigieket összefoglalva: Szent Ferenc számára az Eucharisztia-tisztelet magában foglal egy teológiai látásmódot, amelyben együtt szemléli azt a megtestesülés és a megváltás misztériumával, valamint az imádás belső magatartását, amelynek az imádságon túl az Egyház, a papok és a teológusok iránti tiszteletben, továbbá a liturgia eszközeivel kapcsolatos különleges figyelemben külső megnyilvánulása is van. Mindezt az a törekvés teszi teljessé, amely Ferencet jellemzi a testvéri kapcsolatok terén, és amelynek legkifejezőbb metaforája a lábmosás. Ennek egyik előfordulása A *Meg nem erősített regula* 6. fejezetében van (A testvéreknek az előljárójukhoz való folyamodásról, és hogy egy testvért se hívjanak priornak). A kontextus miatt érdemes az egész – egyébként rövid – fejezetet idézni:

„*Ha a testvérek, bármely helyen is vannak, nem tudják életmódunkat megtartani, amilyen gyorsan csak tehetik, folyamodjanak miniszterükhöz, és jelentsék ezt neki. A miniszter pedig olyan igyekezettel gondoskodjék róluk, amint kívánná, hogy hasonló helyzetben róla is gondoskodjanak. És senkit ne hívjanak priornak, hanem mindenkit egyaránt kisebb testvérnek hívjanak. És egyik a másiknak mossa meg lábát.*”

¹⁹ Rendtörténeti monográfiájában Merlo 1212/1213-ra teszi az első kísérletet (vö. MERLO 2003, p. 26).

(RnB 6,1-4)

Itt a lábmosás képe a kisebb testvérek egymáshoz való viszonyát írja le Ferenc szándéka szerint. Egy központi szimbólum, amely az utolsó vacsorát – vagyis az első eucharisziát – jeleníti meg, az Úr önátadására utal, és nem utolsósorban a szeretet evangéliumi, új parancsát idézi fel, amelynél nincs nagyobb. A regula szerint minden testvéri kapcsolat mércéje ez, amely bármilyen élethelyzetben érvényes. A fejezet kiindulópontja az a sajátos belső konfliktus, amit egy szerzetes akkor él meg, amikor azt tapasztalja, hogy életének külső folyása teljesen ellentmond annak a hivatásnak, amelyre egykor rátette az életét. A regula útmutatása a belső konfliktussal vívódó testvér és az előjáró számára egyaránt követelményt állít: az alárendelt testvér forduljon előjárójához, ez utóbbi pedig gondoskodjon róla. Ehhez mindkettőjük számára az ad alapot, hogy ugyanaz a hivatásuk (vö. „*mindenkit egyaránt kisebb testvérnek hívjanak*”), és bár feladatuk az éppen aktuális pozíciójukból fakadóan eltérő, gyökerükben mégis azonos: a lábmosás, vagyis az alázatnak, az önátadásnak, a jézusi szeretetnek a végsőig menő és az üdvösség reményét hordozó konkrét megvalósulása.

Szent János evangéliumában nem úgy találjuk meg az utolsó vacsora leírását, miként az Újszövetség többi párhuzamos helyén. Az eucharisztia elbeszélésének helyén – ti. hogy Jézus kezébe vette a kenyeret és a kelyhet, és „szent igék” kíséretében tanítványainak adta, meghagyva, hogy ezt cselekedjék a későbbiekben az ő emlékezetére – a lábmosás szerepel.²⁰ A lábmosás képe által a testvéri közösség és a testvéri kapcsolatok kerülnek eucharisztikus megvilágításba. Még egyszerűbben szólva, e szemléletmód szerint a testvéri közösség és a testvéri kapcsolat maga eucharisztia, a feltámadt Úr jelenlétét hordozó evilági valóság. Ahogy a kenyér és a bor színébe tudja zárni önmagát értünk a megölt és élő Bárány, úgy a testvéri közösség „színe” alatt is rejtőzhet. A testvéri közösség nemcsak azért eucharisztikus közösség, mert tagjai hívők, illetve járnak misére, és az egy kenyérből élnek, hanem pusztán már azért is, mert kisebb testvérként egymás lábát mosva, vagyis a szeretet végső tetteit gyakorolva egymás iránt a feltámadt Úrral egyesülnek, és Őt jelenítik meg.

A szolgáló szeretetnek ezt a krisztushordozó, Krisztust megjelenítő valóságát tanítja a negyedik intelem is:

„Nem azért jöttem, hogy nekem szolgáljanak, hanem hogy én szolgáljak’, mondja az Úr. Azok, akik mások fölé vannak rendelve, csak úgy dicsekedjenek előjáróságukkal, mintha kizárólag a testvérek lábának megmosásának feladatát bízták volna rájuk. És ha előjáróságuk elvétele jobban megzavarja őket, mint a lábmosás feladatának elvonása, annál inkább csak a maguk erszényébe gyűjtögetnek lelkük veszedelmére.”

(Int 4)

E meggyőződés felől visszatekintve Ferenc megtérésére már a leprásokkal való találkozás is, mint eucharisztikus valóság szemlélhető: „*irgalmasságot cselekedtem velük*” – írja Ferenc (Végr 2).

„És amikor eltávoztam tőlük, az, ami nekem keserűnek tűnt, átváltozott számomra a test és a lélek édességévé.” (Végr 3)

Hasonlóképp a testvérek elfogadása, mint akiket „*az Úr adott*” (Végr 14), és a testvéri közösségben való minden áron való kitartás – amint ez *Az igazi és tökéletes örömről* szóló tanításban élénk tárul – szintén úgy válik érthetővé és élhetővé, ha megalapozza az a hit, hogy ez a közösség a feltámadt Úr jelenlétét hordozza, miként a kenyér és a bor egyszerű hétköznapi valósága.

²⁰ Vö. 1Kor 11,23-25; Mt 26,26-29; Mk 14,22-25; Lk 22,14-20; Jn 13.

IV. Összegzés

Amikor Assisi Szent Ferenc hitét írásain keresztül közelítjük meg, az az Eucharisztia-tisztelet következő elemeit látjuk:

1. Az imádás és szemlélés mint az istenkapcsolatban élő hívő ember belső magatartása.
2. Isten alázatának szemlélése az Eucharisztia misztériumában és együttlátása a megtestesülés és a megváltás titkával.
3. A szentmise mint a hívő élet középpontja; gondosság a liturgiában.
4. Az Istennel való misztikus egység megélése a hívő és szentségi élet (gyónás, áldozás) által.
5. Tanúságtétel az eucharisztikusan jelen levő Úrról a hitüktől elidegenedett „keresztények” körében.
6. A kisebb testvéri alázat mint eucharisztikus életforma, a testvéri kapcsolat mint éltető eucharisztia.

További gondolkodás tárgya lehet, hogy miként jelennek meg ezek az elemek az egyes életrajzokban és legendákban, illetve hogyan újultak meg a későbbi korok ferences hagyományában, a szentté lett kisebb testvérek életében. Befejezésül idézzük fel a rendalapító kultuszát erősítő egyik csodaelbeszélést, amelyet Celanói Tamás nyomán Szent Bonaventura is megörökített (CÉCs 118; LMCs 7,2). A történet szerint egy vak asszony Szent Ferenc ünnepén a szentmise közben éppen „Krisztus testének felemelésekor” visszanyeri a szeme világát. Bonaventura így kommentálja az eseményt:

„Bizony ujjongott az asszony nemcsak azért, mert visszanyerte testi szeme fényét, hanem azért is, mert kiérdemelte, hogy boldog Ferenc érdemei folytán és a hit erejével támogatva először ama csodálatos Szentséget szemlélje, amely a lélek igazi és élő világossága.”

V. Irodalom – References

- AUGUSTINUS: *Sermo 57* (PL 38,386-393).
- BRUNETTE, P. (2016): *Le Ammonizioni di san Francesco. Parole che aiutano a vivere* (Presenza di San Francesco 59.). Edizioni Biblioteca Franciscana, Milano.
- CAROLI, E (a cura di) (2004): *Fonti francescane. Nuova edizione*, Editrici Francescane, Padova.
- CHRYSOLOGUS, P.: *Sermo 67* (PL 52,390-393).
- CONCILIUM LATERANENSE, IV (1215): *Constitutiones Concilii Lateranensis*. [online] [2019. június] http://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/1215-1215,_Concilium_Lateranense_III,_Documenta,_LT.pdf
- CSIK, T. (2019): Assisi Szent Ferenc és Melek al-Kámil szultán találkozója 1219-ben. Egy 800 évvel ezelőtti esemény történelmi háttere és a „vallásközi dialógus” lehetősége az V. keresztes hadjárat éveiben. *Acta Pintériana*, 5: 143-166. doi:10.29285/actapinteriana.2019.5.143
- CYPRIANUS: *De Oratione Dominica* (PL 4,519-542).
- FERENC, ASSISI SZENT (2018): *Assisi Szent Ferenc írásai* (Ferences Források Magyarul 3.). Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Budapest.
- FERENC, ASSISI SZENT (1997): *Assisi Szent Ferenc perugiai legendája* (Ferences Források 5.). Agapé, Szeged. [PL]
- FILA, B. & JUG L. (összeáll. és ford.) (1997): *Az egyházi tanítóhivatal megnyilatkozásai*. Örökmécs Alapítvány, Kisterenye – Budapest.

- FRANCESCO, D'ASSISI (2009): *Scritti*. Frati editori di Quaracchi, Fondazione Collegio S. Bonaventura, Grottaferrata. (ed. critica a cura di C. PAOLAZZI OFM)
- FRANCESCO, D'ASSISI (2012): *La Regola di frate Francesco. Eredità e sfida*. Editrici Francescane, Padova. (a cura di P. MARANESI & F. ACCROCCA)
- INNOCENTIUS, III: *Mysteriorum Evangelicae Legis Et Sacramenti Eucharistiae. Libri Sex* (PL 217,763-915). [online] http://www.documentacatholicaomnia.eu/01p/1198-1216,_SS_Innocentius_III,_Legis_et_Sacramentis_Eucharistiae_Libri_Sex,_MLT.pdf
- JUNGMANN, J. A. (1977): *A szentmise*. Prugg Verlag, Eisenstadt. (ford. Sántha M.)
- KEATING, T. (2006): *Nyitott tudat, nyitott szív. Az evangélium kontemplatív dimenziója*. Filosz, Budapest. (ford. Malik Tóth I.)
- KOVÁCS, E. (2007): Koncelebráció: az egység jele vagy a kényszerítés eszköze? *Miles Christi*, 9(1): 38–55.
- MCPARTLAN, P. (2015): *Az üdvösség szentsége. Bevezetés az eucharisztikus egyháztanba* (Sensus Fidei Fidelium 5.). L'Harmattan Kiadó & Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest. (ford. Mészáros V.)
- MERLO, G. G. (2003): *Nel nome di san Francesco*. Editrici Francescane, Padova.
- PIERRARD, P. (1994): *A katolikus egyház története*. Agapé, Budapest. (ford. Hámori Gy.)
- Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* (1778). vol. 22., Venezia, p. 754 CD. Idézi: P. MARANESI (2009): *L'eredità di frate Francesco. Lettura storico-critica del Testamento*. Edizioni Porziuncola, Assisi, p. 178.
- VAIANI, C. (2013): *Assisi Szent Ferenc útja* (Kis Út 8.). L'Harmattan Kiadó & Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest. (ford. Dankó L.)
- VAIANI, C. (2015): *Storia e teologia dell'esperienza spirituale di Francesco d'Assisi* (Fonti e Ricerche 23.). Edizioni Biblioteca Franciscana, Milano.

doi:[10.29285/actapinteriana.2020.6.89](https://doi.org/10.29285/actapinteriana.2020.6.89)

Levelek Rómából, 1966: Adalékok a Ferences Rend zsinati megújulásának történetéhez

Várnai Jakab OFM

Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, 1052 Budapest, Piarista köz 1.

varnai.jakab@sapientia.hu

Várnai J. (2020): Levelek Rómából, 1966: Adalékok a Ferences Rend zsinati megújulásának történetéhez. Letters from Rome: Some Historical Sources on the Post-Conciliar Renewal of the Franciscan Order. Acta Pintériana, 6: 89-117.

Abstract: The article is basically the Hungarian translation of the 15 letters written by Lothar Hardick OFM to his Minister provincial Dietmar Westemeyer between 13 April and 22 June, 1966, from the General Curia of the Franciscan Order in Rome. Hardick was a member of the international commission of the Order working on preparing the draft of the new General Constitutions after the 2nd Vatican Council, on the basis of a dialogue with the friars in each Province. The letters give an insight into the working method of the commission and into the principles that guided the renewal of the Order in the years immediately following the Council.

2011-ben *A Regula a 20. században* címmel írtam egy tanulmányt egy kötetben, amely a ferences Regula értelmezéséről közölt forrásokat és tanulmányokat (VÁRNAI in VARGA & VÁRNAI 2011, pp. 127-140). Az itt leírt gondolatok és hivatkozott források nagy részét annak köszönhetem, hogy 2003-2009 között definitor generálisként, a generális tanácsának tagjaként Rómában, a rendi központban, a Curia Generalizián éltem. Akkoriban kezdtem tájékozódni arról, hogyan is zajlott a Ferences Rend megújulása a II. Vatikáni Zsinat után. Sok érdekesség került a kezembe, ami azért is számított nekem újdonságnak, mert Magyarországon ennek a megújulásnak a folyamatából kimaradtunk, és anyagaiból kevés jutott el hozzánk. 2008 februárjában egy hetet töltöttem Paderbornban, abban a rendházban, ahol a Saxonia¹ észak-német provincia levéltára is helyet kapott. A paderborni levéltárban egy különleges forrást mutatott nekem a levéltáros testvér, amit másolatban el is hozhattam: Lothar Hardick, a neves ferences kutató leveleit a római Curiából 1966-ból. Lehetne egy komolyabb dolgozatot is írni a Ferences Rend zsinati megújulásának folyamatáról, akár az egyes vidékek szerint, mivel azonban ehhez még további kutatásokra lenne szükség, úgy döntöttem, hogy lefordítom és közreadom P. Lothar leveleit. A jelen tanulmány igazából azt a bekezdést bontja ki, amely az említett tanulmányom 133. oldalán szerepel:

„A ferences reformkáptalanra egy nemzetközi 'megújulási bizottság' gyűjtötte össze a provinciákból a javaslatokat, és szerkesztette azokat egységes tervre.”

P. Lothar ennek a bizottságnak volt a tagja.

¹ Ebben az időben Németországban négy OFM ferences provincia működik, közkeletű nevükön Saxonia (központja Werl), Colonia (Düsseldorf), Thüringia (Fulda) és Bavaria (München).

I. A levelek háttere

1. A szerző, Lothar Hardick

A tizenöt levél címzettje Dietmar Westemeyer, a Saxonia provincia minisztere. Ő volt az, aki 1966 márciusában P. Lothart ajánlotta német részről a *Commissio Centralis Renovationis*, a rendi megújuláson dolgozó nemzetközi bizottság (bevett elnevezéssel „aggiornamento-bizottság”²) tagjának. A bizottság 1966. április 12-től június 27-ig tartó első ülészaka során feldolgozta az egész Rendből beérkezett javaslatokat, és az 1967-re tervezett nagykáptalan számára elkészítette az új Általános Konstitúciók első tervezetét. A levelek jelentősége ebből mindjárt kitűnik: a Rend egyedülálló összefogása, közös gondolkodása áll előttünk, és kialakul néhány alapvető irányvétel is az új törvényhozáshoz – mindig tudva, hogy arról a döntés majd a nagykáptalan tagjait illeti meg.

Mi tette alkalmassá P. Lothart erre a feladatra? 1913. augusztus 24-én született, 1933. április 24-én öltötte magára a ferences habitust a Rendben, pappá szentelték 1940. január 7-én. A papszentelés után végigcsinálta a háborút mint szanitéc, hosszú ideig Itáliában volt, így megismerte a ferences történelem sok helyszínét. A háború után azonnal elkezdte az egyháztörténelem és a rendi történelem tanulmányozását, a 12. századi ciszter reformokról doktorált a münsteri egyetemen. Tanította a Rend és a provincia történelmét a Rend főiskoláján Dorstenben, működése azonban nemsokára túllépett provinciája határain.

Három rendtársával együtt (Kajetan Esser, Engelbert Grau, Sophronius Clasen) 1951-ben elindította a *Franziskanische Quellenschriften*, a ferences források német fordításának sorozatát. Több szerzővel együtt *Werkbuch zur Regel des heiligen Franziskus* címmel 1955-ben kiadott egy regulamagyarázatot, amely méltán nevezhető mérföldkőnek a műfajban.³ Esserrel közös szerzőségben kiadta a *Franziskanische Geistigkeit* ferences lelkeségi sorozatot. 1961-ben P. Lothart a Rend generálisa meghívta, hogy a Firenze melletti Quaracchiban működő kutatóközpontban vezesse a történeti szekciót. 1962-1967 között a *Franziskanische Studien*, a német ferencesek negyedéves teológiai-lelkeségi folyóiratának szerkesztője. A hatvanas évek derekán tehát Hardick a német ferencesség lelkeségi megújulásának egyik legjelentősebb alakja.

P. Lothar sokat dolgozott ferences nővérek képzésében is, tanulmányi heteken (*Werkwoche*) Észak-Németországban, Ausztriában és Svájcban egyaránt, aminek egy harmadik könyvsorozat lett az eredménye: *Wandlung in Treue* (tkp. „Úgy fejlődni, hogy hűségesek maradunk”). Előadásai magnószalag formájában bejárták a német nyelvterületet, és nem csak a ferences nővérek között. Sok női ferences kongregáció köszönheti neki a zsinat utáni új konstitúcióit, és ennek tervei már a levelekben is megjelennek.

2. A Rend zsinati megújulásának főbb eseményei német nyelvterületen

1963 tavaszán tartotta soron következő nagykáptalanját a Ferences Rend, amelynek élén ekkor a francia Augustin Sépinski áll, aki a strasbourgi provincia tagja, 1938-tól miniszter provinciális. Ő 1945-ben került be a központi vezetésbe mint definator generális, és az 1951-es nagykáptalanon választották meg először miniszter generálisnak. 1957-ben újraválasztották, mégpedig – az 1953-ban közreadott új Általános Konstitúciók⁴ szerint – 12 évre! Az 1963-as nagykáptalanon tehát csak definatorokat

² Az *aggiornamento* az egyház zsinati megújulására vonatkozik, XXIII. János pápa szándéka szerint.

³ Ebből KAJETAN ESSER tanulmánya magyarul is olvasható: ESSER in VARGA & VÁRNAI 2011, pp. 147–245.

⁴ Az Általános Konstitúciók (*Constitutiones Generales*) a Ferences Rend egészére vonatkozó, a Regulát a kor körülményeire alkalmazó szabályzata, amelynek módosítása a Szentszék engedélyéhez van kötve.

választottak, generálist nem. A Rend összlétszáma ekkor 27.140 fő, ez a 20. századi legmagasabb érték: idáig növekszik, ettől kezdve csökken (tehát nem a zsinat után kezdett csökkenni...).

1963 júniusa: az első és második zsinati ülés között vagyunk. Az időszakot jellemzi egyrészt a szerzetesség általános megújulásának igénye, másrészt az utasítás a „kivárára” a megújulással, hiszen még nem ismert, hogy mi lesz a zsinat útmutatása. A levelek bőséggel tanúskodnak arról, hogy a zsinat minta és eszmény a korszak ferencesei számára: át akarják venni módszereit, szakkifejezéseit, a megújulás lelkesedését. A legizgalmasabb átvétel a *Gaudium et Spes* lelkipásztori konstitúciónak megfelelő *documentum spirituale* terve volt (lásd VÁRNAI & VARGA 2011, p. 132).

A német, holland és francia miniszter provinciálisok már a nagykáptalan idején megegyeztek arról, hogy 1965-ben tartanak egy „lelkipásztori kongresszust”, amelyen egyeztetik a megújulás elveit. Abban az évben, 1965. február 22-én Sépinski generális körlevelet ad ki a Konstitúciók megújításának tervéről, és javaslatokat kér 1966. április 16-ig. Ez azért furcsa, mert a szerzetességről szóló zsinati határozat, a *Perfectae Caritatis* csak 1965. október 28-án születik meg, annak végrehajtási rendelete, az *Ecclesiae Sanctae* pedig 1966. augusztus 8-án lát napvilágot. A generális biztos lehetett abban, hogy szükség lesz a Konstitúciók megújítására, és elindította a konzultációt. Az erre beérkezett válaszokat már a nagykáptalan előkészítésének tartotta.

1965. április 20-24. között ülést tartanak Mönchengladbachban a német nyelvterület (a *Germanische Zirkumskription*) provinciálisai. A Saxonia provincia hírlevele szerint

„Kajetan Esser megtartotta híressé vált előadását, amit már a Colonia gvardiáni találkozóján is megtartott 1964. novemberében, és amit időközben különnyomatban kiadtunk.”⁵ (*Vita Seraphica* 1965, p. 129)

A provinciálisok elhatározzák, hogy minden provinciában bizottságot hoznak létre az új szabályozás kidolgozására, és azt javasolják, hogy ezek neve legyen: „aggiornamento-bizottság”. A Rend szervezetében ebben az időben a nyelvi és földrajzi egységet képező területek ún. *circumscription*-t alkotnak, konzultatív testületként, az együttműködés elősegítésére (ezeket ma konferenciáknak nevezzük). A provinciai bizottságok elnökei alkotják tehát a nyelvterület-szintű bizottságot.

1965. augusztus 17-25. között a hollandiai Noordwijkerhout szemináriumának épületében kb. 150 ferences gyűlt össze a „germán”⁶ és francia nyelvterületről, hogy a rendi lelkipásztorkodás alapkérdéseiről tárgyaljon. A kongresszus mindegyik napján egy vitaindító előadást hallgattak meg, majd tárgyaltak meg a résztvevők, akik között a központi rendi tanács három tagja is jelen volt. Kajetan Esser itt is megtartotta „híres előadását”, és egy résztvevő beszámolója szerint míg addig „lelkipásztori kongresszusnak” nevezték a gyűlést, onnantól fogva „reformkongresszusnak”. Közös volt a meggyőződés, hogy kell a zsinati dokumentumok mintájára egy „lelki kiáltvány”, egy *documentum spirituale*, amely a ferences élet alapvető normáit megfogalmazza. Esser szerint ugyanis a regula nem csak, illetve nem elsősorban jogi célú dokumentum, hanem *documentum spirituale*. Ez azt jelenti, hogy az alapvető lelki irányokat is megfogalmazza. Ezeket viszont minden korban újból ki kell mondani a megváltozott körülmények közepette. Sajnálatos módon főleg Itáliában Esser szóhasználatát reduktív értelemben fogták fel, mintha lekicsinyelné a regula jelentőségét („csak” egy lelki dokumentum), míg Esser egy mélyebb elkötelezettséget akart vele kifejezni. Enélkül a „kiáltvány” nélkül, úgy érezték, a zsinati megújulás kimerülne jogi paragrafusok módosításában. A *documentum spirituale* elkészítése Lothar Hardicknak is szívügye volt, ahogy arról a levelek tanúskodnak.

Érdekes, hogy Esser először rajta sem volt az előadók listáján. Az összes többi cím erős szociológiai irányulásról tanúskodik. Később tették be Essert, hogy legyen valami „spirituális” előadás is. Az ő

⁵ Lásd ESSER 1965.

⁶ Ezzel a sajátos szóval azt akarják kifejezni, hogy „német nyelvű”, de azért nem egyszerűen „német”, hogy az osztrák, svájci és holland résztvevők ne érezzék alárendeltnak magukat.

érdeme tehát, hogy a megújulásban a regula és a lelkeség szempontjai nagyobb szerepet kaptak. Noordwijkerhout később fogalommá vált a német, holland és francia nyelvterület ferencesei között: a zsinati megújulás lelkesedését idézte fel. Fél évszázad távlatából az ember azt kívánja, bárcsak jobban megszívlelték volna az itt képviselt, jóléti társadalomban élő provinciák J. F. Motte párizsi provinciális szavait:

„Ahol külső megpróbáltatások nincsenek még, ott a szívek belső elvilágiasodásának és ellanyhulásának képmutató veszélye odáig megy, hogy az ember kívánná, inkább látható veszedelmek legyenek, amelyekkel a harc könnyebben adódik.”

3. Az új Általános Konstitúciók előkészületei

1965. október elején változás következik be a Rend vezetésében: Sépínskit kinevezik jeruzsálemi nunciussá.⁷ Hivatali ideje 1969-ben járt volna le. Nem túl merész a feltételezés, miszerint a kinevezés azt a pápai akaratot érvényesítette, hogy a Ferences Rend zsinati megújulását egy Sépínskinél nagyobb kaliberű és korszerűbb szemléletű vezető vigye végig. Ez volt a német gyökerű brazil Konstantin Koser.⁸ 1965. november 3-án a Rend központi tanácsa a fennálló szabályok szerint őt „vikárius generálissá” választotta a következő káptalanig. Ekkor nem volt állandó „vikárius”, hanem a tanácstagok közül szükség esetén valakit megválasztottak vikáriusnak. Amikor tehát Hardick „p. vikárius generálisról” beszél, akkor valójában a Rend legfőbb előjárójáról van szó. Kosert az 1967-es káptalan választja meg miniszter generálisnak, akit 1973-ban újraválasztottak, így 1979-ig, összesen 14 éven át vezette a Rendet.

A II. Vatikáni Zsinat utolsó ülészaka tehát mozgalmas volt a Ferences Rend számára. Ebben az időben készül el a szerzetesi élet megújításáról szóló zsinati határozat, a *Perfectae Caritatis* is.

Konstantin Koser generális 1966. február 8-án körlevélben adja hírül, hogy különbizottságot kell létrehozni a Rend zsinati megújulásának előkészítésére. Március 15-én akarja felállítani a bizottságot, ezért kéri, hogy március 1-ig minden provincia küldjön be neveket szakterületek szerint: jog, rendtörténet, lelkeség, nevelés és tanügy, pasztorális, missziók, kormányzat. Így kerül képbe Lothar Hardick, aki azután kulcsszerepet játszik a bizottság munkájában, ahogy ez a levelekből is kiderül. 1966. március 19-én Koser kinevezi a bizottságot *Commissio peritorum ad accomodatam renovationem Ordinis* néven, melynek tagjai:

Evaristo Arns (Immaculata Conceptio provincia, Brazília. Arns 1921-ben született, 1945-ben szentelték pappá, Párizsban doktorált klasszikus nyelvekből 1946-ban, 1950-ben pedig irodalomból. Később sao paulói segédpüspökké nevezik ki, majd 1973-ban bíboros lesz, elhunyt 2016-ban)

Pierdamiano Bertinato (Velece)

⁷ Sépínski naplójának tartalomjegyzéke megvan a strasbourgi ferences levéltárban. Eszerint 1965. szeptember 25-én egy audiencián Cicognani bíboros közli vele VI. Pál pápa tervét, hogy jeruzsálemi apostoli delegátussá nevezik ki, másnap közli Cicognani bíborossal, hogy elfogadja, néhány feltétellel, szeptember 29-én „tájékoztatja a definitóriumot a nagykáptalan előrehozásáról” (ez lehetett az egyik feltétel), majd bejegyzés szeptember 30-ról: „mozgalmas definitórium ülés”. Sépínski a jeruzsálemi szolgálat után 1969. május 3-án uruguay-i nuncius lett, 1975-ben kora miatt lemondott, a Nápoly feletti La Palma konventbe vonult vissza, elhunyt 1978. december 31-én. Naplóját a nápolyi ferenceseknél nem találtuk.

⁸ Született: Curitiba in Paraná, Brazília, 1918. május 9. Beöltözött 1934-ben, pappá szentelték 1941-ben. 1950-1953-ban Freiburgban doktorál, majd provinciájában tanít, felnőttképző kurzusokat szervez. 1956-1962-ben defintor és a rendi nevelés felelőse. Bár nincs nyoma az *Acta Ordinis F. M.* közlönyben, hogy zsinati peritus lett volna, tanúságok szerint betöltött ilyen szerepet brazil püspökök mellett. Az 1979-es nagykáptalan után visszatért Braziliába, tanított, lelkipásztorkodott, és több női szerzetesrendnek segített a káptalanjukon. Elhunyt 2000-ben.

Lothar Hardick (Saxonia)

Urban Judge (Anglia)

Ambrosius Lubik (Lengyelország, Szilézia – akadályoztatás miatt távol)

Giacinto Marinangeli (Abruzzo)

Alan McCoy (az USA nyugati partján végig húzódó Santa Barbara provincia)

Juan Meseguer (Spanyolország, Cartagena provincia)

Ignacio Omaechevarria (Spanyolország, Baszkföld)

Luis Patiño (Kolumbia)

Pol de Léon Rolland (Lyon)

Rufin Šilić (Hercegovina)

Basilio Talatinian (Szentföld)

Beatus Theunissen (Flandria)

Sigismund Verhey (Hollandia)

1966. április 16-án kezd dolgozni Rómában a bizottság. Lothar Hardick hetenként próbál levelet írni Dietmar Westemeyer provinciálisnak, ez időnként késést szenved a sok teendő miatt. Érdekes körülmény, hogy a Curiaval szemben bizalmatlanság volt a provinciákban, és azt feltételezték, hogy szigorú titoktartás mellett kell majd dolgozniuk. A Curia munkamódszerének az évszázadok során része lett a nyilvánosság bizonyos korlátozása, egyfajta önvédelemből, és még a Curia látogatása is korlátozva volt a testvérek számára. Koser azonban arra biztatta a bizottság tagjait, hogy tartsák a kapcsolatot provinciálisukkal. A leveleket a német nyelvterületen sokszorosítják és szétküldik, még a nővéreknek is, május 26. után pedig a holland ferencesek is megkapják.

E bevezető után lássuk tehát a leveleket.

II. Levelek

1. levél

Castel Sant’Elia,⁹ 1966. április 13. / 18.¹⁰

Kedves Provinciális Atya!

Szeretném tudatni Veled, hogy tehát tegnap pontosan megérkeztem Rómába. Életem első repülőútja máris nagy élmény volt, bár az élményt mindjárt eléggé lecsökkentette, hogy gyakorlatilag az egész úton erős felhőzet volt. Jól mondtad: nem telt el öt perc a felszállás után, és máris napsütésben voltunk. Csak röviddel a müncheni leszállás előtt lehetett megint látni a földet. Az Alpok fölött csak egy helyen tudtam mélyen lent megpillantani a havas csúcsokat. És aztán úgy saccolom talán Firenze után lehetett itt-ott megint látni a földet, persze a végén nagyon szépen a tengert. Úgyhogy: bár nem volt az élmény csúcsa, ami jó időnél elképzelhető, mégis nagyszerű volt. Alig szálltunk fel Düsseldorfban, máris ételt szolgáltak fel, nem egy nagy ebéd, de egész takaros. A Münchentől Rómáig tartó úton aztán megint felszolgáltak. Vagyis az ember, ha akar, akár Düsseldorftól Rómáig gyakorlatilag végig ehet.

⁹ A Saxonia provincia rendháza Rómától északra, amely néhány évtizedig szolgálta a német ferencesek pihenését és itáliai kapcsolattartását.

¹⁰ A dátumnál sokszor kézírással további napok szerepelnek. Ez azt jelöli, hogy P. Lothar nem tudta aznap befejezni a levelet, amikor elkezdte, hanem más napokon folytatta.

P. Hugo¹¹ jött értem a reptérre. Bementünk a generális Curiára. A $\sqrt{12}$ Sigismund $\sqrt{}$ generális definitor¹³ atyánál – mivel a p. vikárius generális¹⁴ éppen nem volt ott – megpróbáltam szondázni a helyzetet, amennyire ilyen rövid idő alatt lehetséges volt. Íróasztalán három nagyon vékony dosszié hevert az egyes provinciákból beérkezett javaslatokkal, ezek körbejártak az egyes definitoroknál. Nem lehetett sok lap a dossziékban, max. 10. Valószínűleg nincs még egy circumscriptio, amelyik olyan gondosan elkészítette volna a dolgokat, mint mi. Na, de ezt majd még úgyméglátjuk. P. Sigismund viszont azt mondta nekem, hogy minden beérkezett votumnál valójában eléggé egységes vonalak rajzolódnak ki. Teljesnek látszik az egység in puncto Fraternitas.¹⁵

Egy kicsit valahogy az volt a benyomásom a beszélgetés során, mintha Rómában – de talán ez a [P. Sigismund] személyes véleménye is – legszívesebben mielőbb egy kész jogi alkotást szeretnének látni, vagyis hogy talán fennáll a veszély, hogy elsietjük a dolgot.

Lent a portánál van a tárgyalótermünk, az asztalok már be voltak rendezve T-alakban. Ami még feltűnt, hogy van egy újonnan felszerelt tévé- és filmszoba, új és kényelmes bútorokkal, még álló hamutartók is voltak. Láttam egy pingpongtermet is. Ez csak úgy apró jelek, amik azért valamit lehet hogy mondanak.

A generális definitor atyának az volt a véleménye, hogy a p. vikárius generális az első napokban majd részt vesz az üléseken, ami rendjén is van, mert tudnunk kell, mi az elképzelése a munkamódszerünkről és a pontosan körülírt munkafeladatról.

Fontosnak látom, hogy világosan felismerjük: ami most elkezdődik, az egy kezdet és nem egy sietős befejezés, ami után majd megint minden mély álomba merül.

Különben nem tudok még persze konkrétumokat mondani. Rendszeresen jelentkezem majd jelentésekkel stb.

Isten áldása legyen Rajtad és munkáidon!

szeretettel köszönt

(fr. Lothar)

$\sqrt{}$ innen mindenki köszönt Téged! $\sqrt{}$

2. levél

Róma, 1966. április 16. / 21.

Kedves Provinciális Atya!

Ma reggel mi, a bizottság tagjai, koncelebrációban ünnepeltük a szentmiseáldozatot a p. vikárius generállal. Külön erre az alkalomra új miseruhákat szereztek be.

Elkezdődött a munka. Majdnem az a kísértés van bennem, hogy az eddigieknek ilyen mottót adjak: „minden más, mint ahogy gondoltuk”. Következő van: a p. generális ma azzal az imával nyitotta meg az első ülést, amelyet a zsinaton a közgyűlések előtt imádkoztak. Bevezetőjében ezt mondta: „Nektek kell megtalálnotok az utat, mert az még nem épült meg.” „Lehet, hogy a kimerülésig fogtok dolgozni.

¹¹ Hugo Plassmann, a Saxonia provincia tagja, a Rend generális ökonómusa.

¹² $\sqrt{}$ = kézzel beszúrva.

¹³ Sigismund Strachwitz, a bécsi provincia tagja. Ezekben az években ő volt a német nyelvterületért felelős rendi tanácsstag, így természetesen, hogy P. Lothar nála kezd a tájékozódást.

¹⁴ Konstantin Koser, akit Sépinski püspöki kinevezése után 1965. november 3-án választott meg a generális definitórium „vikárius generállá”, a káptalanig szóló helyettesé.

¹⁵ Utalás arra, hogy a Rend identitásának lényeges eleme a testvéri közösség, és ezt jobban érvényre kell juttatni a Konstitúciókban.

Viszont egy magasztos és szép feladatot bízunk rátok.” (Nem egészen szó szerint, de nagyjából ezeket mondta, nem akarok hamisan idézni.)

A munkánk célkitűzései:

- 1) Összeszedni minden elemet, ami a provinciákból, egyénektől és a circumscriptionokból mint javaslat beérkezett. Ez lesz a munka kezdete. Úgy fogunk eljárni, hogy az egyes circumscriptionok képviselői a következő napokban összeülnek, hogy summáriomot készítsenek latinul, amiben minden lényeges elem röviden benne van.
- 2) Világosan meg kell fogalmazni az elveket, amelyek szerint egyes pontokat beveszünk, másokat nem. Ezzel tisztázódni fognak az 1) pontban összeszedett elemek.
- 3) Elaboratio schematis futurae legislationis (lehet, hogy több tervezet lesz). Ebben az összefüggésben egészen magától értetődően szó volt a directorium spiritualéről.¹⁶

Ami fontos: Az a szándéka, hogy senki elől semmit nem szabad elrejtteni, hogy a generális Curiával szembeni bizalmatlanságnak véget vessünk. Expressis verbis megkértek minket, hogy a provinciálisainkat folyamatosan tájékoztassuk, és ha kell, megkérdézzük. Semmiféle titoktartási eskü tehát, hanem direkt felhívás, hogy közöljük a dolgokat. Tanácskozásainkon a határt csak a szeretet parancsa jelenti és a 8. parancs.

Amit itt kidolgozunk, azt elküldik a provinciálisoknak. Tőlük a visszajelzéseket 1966. december 8-ig várják. Akkor nekünk megint be kell ide vonulnunk, hogy elkészítsük a végleges szöveget.

A munkanyelv természetesen az olasz lesz. Hagyunk magunknak néhány nap időt, hogy jobban megismerjük egymást, és akkor választjuk majd meg az elnököt, alelnököt, titkárt és helyettesét. Jegyzőkönyvet persze minden ülésen vezetnek, és az elnök mindennap bemutatja majd a p. vikárius generálisnak, aki kötött időben fogad. Amit a magunk körében „eldöntünk” mint proponendumot, annál mindig fel kell tüntetni a szavazatok számát stb. Kéthetenként tájékoztatást küldünk ki a munka folyásáról az egész Rendnek.

És az egészhez, amit a p. vikárius generális a munka módjáról és módszeréről mondott, ahhoz azt is elmondta, hogy az igazából csak egy javaslat az ő részéről, egy indíttatás, és teljesen ránk van bízva, milyen úton akarunk haladni, egyedül a rendszeres tájékoztatást kérte.

Talán érdemes ezeket a gyorsan leírt dolgokat megfelelő formában a testvérek tudomására hozni. Mert amilyen a helyzet itt, abszolút szükséges, hogy ellene dolgozzunk a legenda-képződésnek, miszerint (és ez többektől már írásban is befutott ide) a beküldött votumokat itt majd szépen iktatják, lefűzik, és aztán úgyis azt fogják csinálni, amit a generális Curia jónak lát. Tényleg nem így van, hanem a legnagyobb fokú nyitottságot nemcsak megtűrik, hanem direkt kérik is. Talán nem fogunk tudni titeket úgy informálni, hogy az utolsó részlet is szerepeljen. Ez viszont nem az alapelveken fog múlni, hanem a munka nagy sokaságán.

Ahogy végignéztem a votumokat (fontos, hogy az ember ismerje a többi circumscriptiont is), újból és újból feltűnt, mennyire teljes az egyetértés a lényeges dolgokban, mint az alapelveket, mind pedig az egyes kérdéseket illetően. Most éppen a kolumbiai provincia votuma van a kezemben, és meglepő, mennyire szinte szó szerinti egyezések vannak. Gondolok itt pl. a laikus testvérek helyzetére, aztán arra hogy „közösségi ima” legyen és ne „kórusima”. Van egy-két dolog, amiről azt hittük, hogy az csak a mi specialitásunk, de kiderült, hogy gyakorlatilag mindenki ugyanazokon a vonalakon mozog. Ez persze nem jelenti, hogy némelyik részletnél ne lenne majd kemény vita.

¹⁶ A bevezetőben említett „documentum spirituale”, olykor „directorium” néven szerepel.

Az ellátásunk kitűnő. A celláinkat nagyon jól felszerelték, még arra is figyeltek, hogy mindenhol legalább három szék vagy karosszék legyen a kisebb összejöveteleknek. És egyre csak kérdezik, hogy van-e valamire szükségünk.

Az én szobámba beköszön a Szent Péter kupolája. Ma van az emléknapja annak, hogy Ferenc fogadalmat tett a Pápának. Jó előjelnek tűnik tehát, hogy éppen ma kezdjük el a munkát.

Mára ennyit. Neked és minden testvérnek az egész provinciában szívből kívánom Isten áldását és nagyon sok örömet Rendünk új tavasza miatt, ami felé – ahogy remélem – haladunk.

szeretettel köszönt

fr. Lothar

3. levél

Róma, 1966. április 19. / 23.

Kedves Provinciális Atya!

A dolgok a következőképpen állnak: megegyeztünk, mekkorák lesznek a cédulák, amelyekkel a beérkezett anyagot rendszeresen és hiánytalanul meg akarjuk ragadni. Rögzítettük azt is, milyen felirata lesz ezeknek a céduláknak $\sqrt{\text{négy}}$ színnel a nagy fejezetek $\sqrt{\text{}}$. Ráírjuk mindegyikre az irat iktatószámát is, hogy az egészet a nagyképtalan használhassa mint dokumentációt. Az a célunk, hogy ellenőrizhető munkát végezzünk. Végül is csak megbízottai vagyunk az egyetemes Rendnek, bár azt fenntartjuk magunknak, hogy az objektíve bemutatott össz-rendi vélemény után a magunk votumát is hozzáfűzzük. Ezt el is várják tőlünk. Pontban 10.00-kor kell leszállítani a cédulákat. Kész van a tartalomjegyzék is az anyag áttekintéséhez, tegnap én készítettem el P. Evaristo Arnsszal és P. Ludovico Patiñoval. Ezután az lesz a feladat, hogy a meglévő anyagot átnézzük a szortírozás második lépésében. És ma délután lesznek majd az esedékes választások is. Nem sok jó néz ki szegény fejemnek. Mivel ugyanis nem jól venné ki magát, ha P. Evaristo Arns lenne az elnök, lévén hogy a p. vikárius generálissal egy provinciából való, úgy tűnik, hogy a vélemények eléggé rám összpontosulnak. Örülnék, ha máshogy alakulna, de ha így kell lennie, késznek kell lenni rá.

Egy inkább magánjellegű info: Anélkül, hogy én szóba hoztam volna, a p. vikárius generális megpendítette a Taizé dologát.¹⁷ Csak úgy mellékesen mondta nekem, hogy Taizében direkt többször is „szurkálta” őket, hogy jó értelemben nyugtalanságot keltsen. Az a véleménye ugyanis, hogy már maga a Rendben induló érlelődési folyamat megéri az egész vállalkozást. A Rendnek föl kell ébrednie, ez volt a szándéka, ezért akart Taizében néhány területet illetően sokkolni. Azt hiszem, jó, ha tudunk erről a koncepcióról, hogy egyes dolgokat jól értsünk. Mert hát az sem helyes, ha életünk vagy tevékenységünk bizonyos területeiről egyszerűen azt mondjuk: „Ott aztán biztos minden rendben van”, hanem most bátraknak kell lennünk és mindennek meg kell vizsgálnunk az érvényességét.

Ma van nálunk Werlben a laikus testvérek találkozója. A laikus testvérek kérdéséhez egy utalás: Kolumbiában a laikus testvérek taníttatására ezt a tervet állították össze:

81. akta, 31. oldal (megfontolások és javaslatok, 166.):

¹⁷ Nem tudjuk pontosan, mi is volt a szándéka K. Kosernek Taizével, csak annyi derül ki, hogy a Rend megújulásához pozitív inspirációt akart meríteni belőle. Thaddée Matura ferences, aki lelkeségi irodalmi műveivel nagy hatással volt a Rendre, szoros kapcsolatot tartott fenn a taizéi közösséggel.

„A laikus testvérek képzésének szakaszai:¹⁸

1. Elemi és – ha lehetséges – középszintű képzés, valamilyen formában (humán, műszaki, kereskedelmi, agrár stb.)
2. Egy év biblikus és teológiai bevezető
3. A noviciátusi év
4. Két év tanulás, ilyen témákkal: biblikum, teológia, pasztorális, pedagógia és pszichológia, gazdaság és adminisztráció, ferences lelkiség stb., választható kurzusokkal”.

A venezuelai provincia pedig, ahogy P. Petro Damiani Bertinato elmondta, ezt a felépítést követi:

1. A fiataloknak van egy külön ház, ahol szakmát tanulnak. A városba mennek iskolába vagy műhelybe, ha még nem lenne szakmájuk. Emellett fut persze a vallási és jellembeli képzés, ami az életkornak megfelel. A szakmát lehetőleg ez alatt az időszak alatt szerezzék meg.
2. Jelöltség. Ha már van szakmájuk, a jelölteket a szakmájukban alkalmazzák. Ha még nincs, akkor a jelöltség alatt be kell fejezni. A jelöltek egy házban vannak a novíciusokkal.
3. Noviciátus. „Sajnos még a régi stílusban!”
4. Azután három évig egy házban vannak a fogadalmas testvérek. Itt még jobban specializálódnak, és elvégeznek minden munkát a közösségben. Csak nagyon ritkán „adnak kölcsön” közülük valakit a provincia egy másik házába egy konkrétan rögzített munkára.

A testvérek sajátos munkái között említette: autóműszaki, elektrotechnikus, szakács, könyvelő, könyvtáros, katekéta missio canonicával stb. Itt jól figyelembe vették a műszaki és a modern követelményeket, mint pl. az autóműszaki és az elektrotechnika. A kolostorainkban mindkettőre egyre nagyobb szükség van.

Lehet, hogy ezek a szempontok érdekelhetnek. Sajnos nem tudtam előbb elküldeni, hogy a laikus testvérek találkozására odaérjen. Viszont mindkét helyen hangsúlyozták, hogy ez csak egy első kísérlet. Mégis hasznos lehet, ha tudjuk, mások mit csinálnak, milyen irányban kísérleteznek. Esetleg valaki közülünk elutazik a venezuelai provinciába, hogy tanulmányozza a helyzetet. Azt persze tudni kell, hogy ők ott egyáltalán nem állítják, hogy feltalálták volna a bölcsek követ, hanem csak bátran utakat keresnek.

Ha érdekel a – mostani! – életstílus, megírom: ebéd után a folyosón a generalátus előtt mindig összejön egy kis csoport. Ott az ablakpárkányon van egy nagy konzervdoboz, amelyben elhelyezhető a helyben előállított szivar- és cigarettahamu. A p. vikárius generális mindig ott van. Ilyenkor néhány dolgot meg lehet beszélni. Így hát eltart sokszor du. 2-ig is, míg valaki elkezdheti a sziesztát. De du. 4 előtt úgyse lehet senkivel beszélni a helyiek közül.

A vacsora 8-kor van. Utána lemegyünk a pincébe, ahol egy zsúrkocsin sütemények és bor van a rekreációra, ami állófogadás formájában zajlik, persze csak ha valaki nem megy át a szomszédba az újságos szobába, hogy ott az asztal körül megbeszélje a híreket, vagy a tévészobába, hogy olasz nyelvtudását a hírekkel fejlessze. 21.30-kor van egy csongetés a rekreáció befejezésére. Reggel 5.30-kor misézek, ha nincs koncelebráció 6.00-kor a konventmisén. Hetente háromszor van meghirdetve koncelebráció. Eddig csakugyan ez volt a ritmus, √így alakult ki: hétfőn, szerdán, pénteken.√

Most ismét nekilátok a „Principia generalis legislationis futurae”-nek. Ha megvoltak a választások, megírom az eredményt.

Ez lett az eredmény: elnök: P. Beautus Theunissen √kiváló nyelvzseni!√, alelnök: P. Petrus Damiani Bertinato, titkár: P. Ludovicus Patiño, a titkár helyettese: P. Alanus McCoy, hírlevél-titkár: P. Ignatius Omaechevarria. Engem megkíméltek, mert azt mondták magukban, hogy a döntő kérdésekben mindig bevonnak, és ezért jó, ha nem vagyok lekötve más feladatban. Egyébként írunk majd a p. vikárius

¹⁸ Az eredeti szövegben az idézet spanyolul szerepel.

generálisnak egy javaslatot, hogy vegyen még be a bizottságba egy négert meg egy japánt vagy vietnami is.

Ezekből van, ami csak Neked szól, van, ami mindenkinek. El fogod tudni dönteni.

Isten áldjon Téged és az egész Provinciát!

szeretettel köszönt

fr. Lothar

4. levél

Róma, 1966. április 23. / 25.

Kedves Provinciális Atya!

Szombat délután és vasárnap szeretnénk magunkra is időt szentelni: fürödni, leveleket írni stb. Úgyhogy szombat délutánonként fogok Neked írni. Mivel csoportokban dolgozunk, a munkanapokon nem nagyon lehet hiányozni. Túl nagy dolgok nem történtek utolsó levelem óta. Az anyag legnagyobb részét analitikusan rávittük kartotékokra. Ehhez P. Patiño és én megterveztünk egy repertóriumot, amellyel 37 nagy témakörben az egész anyagot el lehet helyezni. A kétséges esetekre fenntartottunk két rubrikát: „*varia*” és „*investiganda*”. Megeshet, hogy már magával a repertóriummal egy fontos előzetes döntés megszületett a *Schema legislationis futurae* tagolásához. Amellett voltam ugyanis, hogy a három fogadalom ne álljon az elején egyetlen blokk gyanánt, hanem próbáltam az egyes szakterületekhez rendelni ezeket, pl. az engedelmességet a *fraternitas* alá (ez teljesen a ferenci felfogás). Kell tárgyalni a fogadalmakat, nem kérdés, de szeretném ezeket jobban beépíteni az egészbe. Néhány hét, és látni fogjuk, mennyire sikerült ez. Előzetesen megegyeztünk P. Patinóval, hogy a következő napokban kidolgozzuk a CCGG¹⁹ szisztematikus új felépítését. Az ülés során jobban lehet tárgyalni, ha van valami konkrét előterjesztés, és ezzel egyes döntéseket bizonyos értelemben már előre el lehet kerülni. Még kell kb. két nap P. Sigismund Verhey-nek és nekem, hogy az egész anyagot analitikusan feldolgozzuk. A *circumscription*kból beérkezett memorandumokban nagyon tartalmas mondatok vannak. Olykor akár négy különböző témakörben is külön kartotékra kell ezeket írni. Az elején ugyan nagyon szakszerű munkát igényel ez, de ezáltal egészen belejövünk minden gondolatba.

Ha az lesz a kérdés, hogy mindent megragadtunk-e az anyagból, akkor a színopszisunk példásan elkészített II. kötete (Javaslatok a CCGG-hez) jól jön majd. Az a helyzet ugyanis, hogy a beérkezett javaslatok bizonyos területekre egyáltalán nem gondolnak, egyrészt azért, mert kevésbé érdekli őket, másrészt mert nem látnak szükségesnek változtatást (pl. a választások módja), ahhoz viszont figyelembe kell venni, hogy mindent minden oldalról megragadjunk.

Úgy tűnik, a többiek is készen lesznek a munkájukkal úgy jövő szerdára vagy csütörtökre. Ekkor látunk neki a *Principia generalia* összeállításának, mindjárt azután pedig az anyag elbírálásának kritériumai jönnek. Van egy gondolatom – és P. Arns, P. Patiño és P. Verhey benne is volna – hogy az egész anyagot egy forgó rendszerben dolgoznánk fel. Vagyis: 5 háromfős csoport, mindegyik csoport egy rész anyagot dolgoz fel, sorban, ahogy a végleges tagolásból adódik. Az 1. csoport pl. tárgyalná a „*De formatione fratrum minorum*” témát: *Principia generalis*, 2. csoport: *Opera vocationis* stb. Ha az 1. csoport bemutatta a témáját, továbbmegy a 6. pontra stb. Így mindegyik csoportnak legalább 4 napja van a felkészülésre, és az egész ütemesen halad.

¹⁹ A *Constitutiones Generales*, az Általános Konstitúciók rövidítése.

Ma megint elutazott Perantoni érsek.²⁰ A szerzetesélet megújításáról szóló határozathoz készítendő instrukció bizottságában vett részt. Azt a felfogást követik, hogy nem lesz nagyon terjedelmes dokumentum. Viszont fontos dolgokat behoz majd. Állítólag a nagykáptalanok megkapják a jogot, hogy saját hatáskörben új státútomokat hagyjanak jóvá ad *experimentum*, úgyhogy ezeket nem kell először a kongregációnak benyújtani. Egyébként is meg akarják erősíteni a nagykáptalan törvényhozási jogkörét. A rendeknek azt sugallják, hogy ne akarjanak túl sok mindent mindjárt végleg rögzíteni, hanem nagy területeken hagyjanak nyitva vagy ad *experimentum* jelleggel. A rendek maguk lesznek hibásak, ha a kongregáció elé végleges jóváhagyásra benyújtott törvényhozási szövegekben túl sok mindent rögzítettek olyasmiből, ami még mozgásban van. Nekem úgy tűnik, elég jó irányvonalak rajzolódnak itt ki. Végül is tényleg az a helyzet, hogy a CIC átdolgozását végző bizottság a rendekre vár, hogy hogyan látnak hozzá a munkához, hogy így legyenek modellértékű esetek. Ez persze nem hivatalos hír, csak úgy adom tovább, ahogy a Rómában terjedő „pletykákat” szokták. Meg vagyok azonban győződve arról, hogy az irányelvek valóban így jelennek majd meg.

A p. vikárius generálisnak egész érdekes stílusa van, ahogy a dolgokat irányítja. Ha valamilyen szempontot be akar hozni a megbeszéléseinkre, akkor azt nem egy hivatalos intervenció formájában teszi, hanem egyszerűen bekopog valakihez a cellájába, és „privát” felveti a szempontot, amiről azt mondja, úgy tűnik neki, hogy figyelembe kéne venni. Ennek során természetesen biztos abban, hogy a dolgokat befogadjuk. Úgy irányítja a dolgokat, amiről az olaszok azt mondják: „lavoro nel corridoio” – folyosói megbeszélés ülés előtt. Az asztalnál P. Cairoli mellett ülök. Eddig a p. vikárius generálisról csak dicsérő szavakat hallottam tőle, és P. Cairoli eléggé nyílt ember. Abban persze nem vagyok biztos, hogy a p. vikárius generális stílusa mindenkinek tetszene a Rendben. El tudom képzelni, hogy van, aki nagyobb távolságra akarja tudni őt magától. A kérdés tehát az, hogy a testvériségnek mennyire kellene egy generális stílusát is jellemeznie. A személyi kérdést Nektek, minisztereknek kell eldöntenedek, én csak el akartam mondani, hogy a döntés még egyértelműbb legyen.²¹

Azt viszont e néhány nap alatt is egészen fontosnak találtam: több embert kell az ilyen nemzetközi központokba küldenünk tanulni, mint a S. Antonio²² vagy akár Löwen. Talán úgy is lehetne, hogy bizonyos szakokat Németországban elvégez valaki, és ha doktorált, két félévre ide küldik. Túlságosan be vagyunk zárva a provinciáink kereteibe. Bizonyos dolgok árnyaltabban tűnnek fel, ha az egész Rend összefüggésébe vagy más nemzetekkel való élő kapcsolatban nézzük azokat. Ezt a kérdést nem szabad pusztán a stúdium felől eldönteni, hanem a kapcsolatok felől is, amiben egészen lényegesnek tartom a latin. ill. az olasz nyelv gyakorlását. Tudom, hogy mindegyik provinciának fáj, ha egy jóképességű embert meghívunk tanítani a S. Antonióra. Ha a jövőben ez így lesz, hogy szakértői csoportok, konzultatív csoportok stb. határozzák meg a Rend belső irányvonalát, amint az erős kívánságként jelen van, akkor nem kerülhetjük meg, hogy a mieinket is a központokba küldjük képzésre, hogy beleszólásunk lehessen.

Egyébként még mindig egész jól vagyok. Még soha nem voltam olyan rendházban, ahol ilyen gazdag választék lett volna az ételből. Legtöbbször persze ez nem téma köztünk, de mégis egy fontos szempont a munkához.

Holnap P. Sigismund és én el akarunk menni a kapucinusokhoz, hogy felvegyük az első személyes kapcsolatokat az ő *aggiornamento*-bizottságuk tagjaival. Az ilyen személyes kapcsolatok révén talán

²⁰ Pacifico Perantoni a Rend generálisa volt. 1947. január 13-án XII. Piusz pápa közvetlenül nevezte őt ki elődje halála után, nem hívtak össze nagykáptalant a háború utáni körülmények miatt. Az 1951-es nagykáptalanon nem választották újra. 1952. január 31-én Gerace-Locri (Calabria) püspökévé nevezték ki, 1952. március 9-én szentelték fel. 1962-ban áthelyezték: lancianói érsek lett. A zsinaton a Coetus Internationalis Patrum tagja. 1974-ben a pápa elfogadja lemondását, elhunyt 1982-ben.

²¹ A „döntés” a generális választása, amely a közelgő nagykáptalanon volt esedékes.

²² Ez az Antonianum, a Ferences Rend római teológiai fakultása.

felsőbb szintű kapcsolat is elérhető. Arra gondolunk, hogy a CCGG végén lehetne egy szándéknyilatkozat a nagyon is támogatandó együttműködésről az OFMCap és az OFMConv ágakkal a nagy ferences család keretében.

Ennyit mára.

szeretettel köszönt

fr. Lothar

5. levél

Róma, 1966. április 30. / május 5.

[fejléces papíron: „Renovationis O. F. M. Commissio generalis” felirattal]

Kedves Provinciális Atya!

Névnapodra Isten gazdag áldását kívánom tiszta szívből. Holnap lesz itt a két Sigismund névnapja. A „kis” Sigismund – P. Sigismund Verhey – tegnap ágynak dőlt. Holnap már fölkel. Tegnap láza volt egy megfázástól, meg a gyomra is fáj. Mivel P. Marinangeli már az első héten influenzás lett, a házban fogalom lett a „febbre de la commissione”.

Nyilván szeretnéd tudni, hogy mi történt legutóbbi levelem óta. Teljes gőzzel nekiálltunk az egész anyag tagolásának. Mára (18.30) mindenki elkészült vele, kivéve a spanyolokat. Mivel P. Sigismund Verhey és én már tegnap délre elkészültünk a munkával, nekiláttam, hogy pontosan megnézzem, hogy a beérkezett javaslatok az eddigi CCGG melyik cikkelyeit érintik és melyeket nem. A teljes spanyol anyag ugyan még nincs a kezemben. A 655 cikkelyből viszont eddig csak 103 maradt érintetlenül, úgyhogy, ahogy mondják, kő kövön nem maradt.

Tegnap az ülésen egy további lépésről is döntöttünk: 5 albizottság dolgozza fel a beérkezett anyagot úgy, hogy ehhez megadják a gondolatokat, és megjelölik az érintett dokumentumokat. Ezzel az egész jóval tömörebb lesz. Egyes területeket ugyanis gyakorlatilag minden memorandumban ugyanúgy írnak le. Az anyagnak ezzel a szisztematikus megragadásával és bemutatásával már elkészül egy első tagolt feldolgozás, ezzel együtt pedig egy dokumentáció. Mindegyik pont tartalmazza ezeket: javaslat, indoklás, a votumok megadása az akta és az oldal számával. Mindezt egy kötetbe foglaljuk és megfelelő számban fénymásoljuk. Ennél gondoltunk az Exaten-bizottságra²³ is, amely a *directorium spirituale* elkészítésén dolgozik. Nekik is megküldjük ezt a kötetet a kellő példányszámban. P. Sigismund Verhey, P. Ignatius Omaechevarria és én alkotunk egy albizottságot. A mi feldolgozandó témáink: 1. Javaslatok a bizottság munkamódszerére és a későbbi évek nagykáptalanjainak eljárás módjára; 2. Alapvető irányvonalak az új törvényhozáshoz; 3. Regulánk teológiai magyarázata (*directorium spirituale*); 4. Testvériség: a testvérek szellemisége, állapota és jogai általában; 5. Minoritas, szegénység, munka. A többi albizottság témái: II.: Felvétel, nevelés, tanulmányok. III.: A „jámborság kifejezései” mint a testvériség ügye vagy az apostolkodás. IV.: A Rend vezetése a generalátustól a házakig. V.: Missziók; a többi ferences család és rendi közösség; Egyház és világ; besorolatlan kérdések; még tanulmányozandó kérdések.

Ebből a beosztásból láthatod, hogy a mi albizottságunk kapta meg a döntő részt. Nálunk van ugyanis az általános alapelvek, valamint a testvériség és a minoritas döntő kérdésköre.

Amikor az ülésről kifelé fölvettem a rám eső kartotékok paksamétáját, azt mondtam az egyiküknek: „Mi aztán megkaptuk a legnagyobb és legnehezebb darabot.” Ő azt felelte: „Igen, ti a német

²³ Ez a német nyelvterület provinciálisai által létrehozott bizottság, amelynek ülését 1966. augusztus 1-14. között Exatenbe tervezték, és amelyre P. Lothar maga is készült. Exaten Hollandiában, Limburg megyében, Baexem falu közelében egy kastély.

nyelvterületen már annyit dolgoztatok ezeket a dolgokon, hogy más nem is nagyon került szóba.” Nagyon is tudatában vagyok, mennyire nehéz kérdések ezek. De ha a Jóisten azt akarja, hogy valami rendes dolgot hozzunk ki belőle, akkor bizonyára segít is ebben. Ezt az ügyet nagyon ajánlani kell mások imádságába.

Ha az itt leírt lépés megvan – és gyorsabban fog menni, mint gondolnák – akkor jön a szöveg kialakítása, amely mint javaslat ismét kimegy megvitatásra egészen a legalsó szintig a provinciákba. Szeretnénk nagyon célzatos kérdéseket feltenni, hogy valóban kijöjjön az egész Rend véleménye. Hogy vajon akkor majd megszólalnak-e azok, akik nem küldtek be votumot, vagyis akik mindég csak siránkoznak? Megmutatkozott ugyanis, hogy ezek gyakorlatilag hallgattak, amikor arról volt szó, hogy valamit a Rendért tenni kéne. Helyenként szórakoztató olvasmány lesz a kötet, amit most majd összeállítunk. Milyen lenne például a javaslat, hogy egy generális vagy provinciális választása előtt legyen választási kampány? Kiválasztanak három jelöltet, mindegyik írjon egy „kormányprogramot”, és védje meg azt a káptalan előtt. Aki a legjobban szerepel, azt választják meg. Emögött nyilván az a tény áll, hogy egy generális megválasztásakor aligha van olyan választó, aki mindegyik jelölről körültekintően tájékozódott, nem ismerjük eléggé egymást. Ez pedig egy olyan szempont, amit mindenképpen figyelembe kell venni. Talán eszünkbe jut még ehhez valami jó megoldás. Javaslatok azért vannak ehhez.

Nagyon érdekes ez a tény is: egyrészt nagyon sokat és komolyan beszélnek arról, hogy jobban kellene decentralizálni, több jogkört kellene tehát átadni a provinciáknak és a circumscriptióknak. Másrészt egész világosan látszik egy centralizáló tendencia is, amikor azt javasolják, hogy a generális számára a rendi élet minden területére nézve álljanak rendelkezésre igazi szakemberek, akiket bizonyos kérdések vizsgálatával megbízhat. Ez lényeges megerősítés lenne egy valóban lelki vezetéshez a legfelsőbb szinttől kezdve. A két tendenciát összehasonlítva látszik tehát, hogy nagyon is érzi mindenki, hogy a különbözőségben erősíteni kell az egységet. Egy Rendet akarunk és nem akarjuk azt szétverni. Számomra (és a bizottság sok más tagja számára is) egyre világosabb, hogy még mindig mennyire eleven a mi Rendünk, máskülönben nem kerülhetne sor egy ilyen intenzív közös munkára, aminek során persze a provinciák elég különbözőek.

Más: április 27-én este felhívott a főelőjáró nővér Salzkottenből, aki azért van itt, hogy felügyelje a generalátusuk építését. Ő maga akarta Neked elmondani az ügyét, de azon a szeptemberi héten, amikor a nővéreközösségek előjárói jönnek, ő már foglalt (káptalan Észak-Amerikában). Kérdezte, hogy megcserélhetjük-e a heteket. Nekem nincs kifogásom.

Kérdezted a leveledben, hogy mit adhatsz tovább a levelemből. Ezt Rád bízom. Vannak benne dolgok, mint az iménti a nővérrel, ami másokat nem nagyon érdekel. Az alábbi azonban tényleg egészen privát csak Neked írom: P. Cairolí, aki mellett az asztalnál ülök, megsúgta, hogy őt fogják megbízni XXIII. János pápa boldoggáavatási ügyével. Egy idő múlva biztosan tudott lesz majd ez a Rendben, de egyelőre tartsd meg magadnak. Ez egy olyan nagy megtiszteltetés Rendünknek, hogy úgy gondoltam, névnapodon megörvendeztetlek vele! Szóban mondta meg neki a pápa, a hivatalos kinevezés még nem jött meg. Ha megjön, értesítést küldök a testvéreknek.

Továbbra is nagyon jól érezzük magunkat. Bár egyáltalán nem kívánczok a Curiára, mégis el kell ismernem, hogy tényleg otthon érzem magam itt. És ezzel mindenki így van. Az elutazás napjára azért gondolunk örömmel, mert addigra az első része meglesz a munkának, és nem azért, mert nem szeretünk itt.

Mára ennyi. Sok apró részlet lenne még. De azt hiszem, a legfontosabbakat megírtam.

szeretettel köszönt

fr. Lothar

6. levél

Róma, 1966. május 10. / 13.

Kedves Provinciális Atya!

Ma kaptuk a hírt, hogy P. Evaristo Arnst segédpüspöknek nevezték ki Sao Paulóba. Holnap tehát már vissza is utazik Brazíliába. A bizottság munkájára nézve ez sajnálatos. Eddig ugyanis nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a dolgok ütemesen haladtak előre. Vajon behívna valakit a helyére? Legfeljebb annyi értelme lenne, hogy a konzultációhoz lenne itt még egy peritus. Az egész munka felelősségteljes elvégzéséhez ugyanis az kellene, hogy egy olyan valaki végezze, aki velünk együtt csinálta végig az előző lépéseket is. Az ennek során nyert tapasztalatot és az anyag ismeretét más nem veheti át.

A dolgok így állnak: Elkezdjük pontról pontra kidolgozni annak összefoglalását, amit a testvérek beküldtek. Ez időnként igazi kereszt. Egyes dolgok ugyanis olyan általánosan vannak megfogalmazva, hogy csak tűnődünk, mire is gondolhattak? Ha pl. azt vesszük, hogy a jellegzetesen ferences értékek között mik szerepelnek, akkor egy szép kis gyűjtemény jön össze a legeltérőbb dolgokból. Még olyanok is vannak, akik azt követelik, hogy Szent Ferenc Végrendeletét egészen újra kellene írni, mások az 1223-as regula kritikai kiadását szeretnék. Ezek csak a legszebbek! De azért ha az egészet nézzük, ez egy eléggé okos dolog, bár gyakran a következmények nincsenek végiggondolva. Ha tehát kidolgoztuk az összefoglalást, akkor ellátjuk egy jól célzott kérdéssorral. Minden bizottsági tag kap egyet az aktákból, és megírja véleményét vagy kiegészítését. Azután ezt összesítjük, és kidolgozzuk a második szövegtervezetet, amelyet az üléseken végigvesszünk, és az egyes pontokról szavazunk. Így kialakul egy szöveg, amit átadunk a generális Curiának, és ők kiküldik a provinciákba.

Amit mi ezen az első ülészen kidolgozunk, az még nem a javaslat az új általános konstitúciók szövegére. Inkább csak témakörök szerint mutatjuk be az anyagot. Ez megkönnyíti a feldolgozást a provinciákban. Ha most egy komplett szöveget hoznánk létre a konstitúciókhoz, az némelyek számára elég nehéz olvasmány lenne.

Amikor majd decemberben beérkeznek ide az állásfoglalások a provinciákból, akkor neki tudunk állni, hogy az egészet egy konstitúció-szöveggé formáljuk. Ami engem illet, nem érzem magamat képesnek arra, hogy az anyagot jogi nyelvezetben fogalmazzam meg. A jogi nyelvezetnek ugyanis részt kell kapnia ebben az egészben. Apránként azért egyre világosabban látunk. Ha minden jól megy, akkor június végére tényleg készen tudunk lenni ezzel az első szakasszal. A mi munkánk különösen nehéz, mert a legalapvetőbb kérdéseket a mi albizottságunknak kell feldolgoznia. A többi témakörben a dolgok lényegesen konkrétabbak. Három tervezet már kész, a hét végéig a maradék kettőt is elkészíti albizottságunk. Akkor a mi részünkre vonatkozóan rá tudunk térni a második szerkesztésre.

Érdeemesnek tartom, hogy a német *circumscriptio* mihamarabb beadványt készítsen az új nagykáptalanról. Felfogásunk szerint ebbe az irányba kellene haladni: A nagykáptalant gondosabban kell előkészíteni, mint bármelyik eddigit. Az új irányvétel nekünk felajánlott lehetőségét ugyanis ki kell használni, de csak akkor lehet jól kihasználni, ha teljes felelősséggel és gondos előkészítéssel állunk neki. Kívánatos lenne ezért, hogy mielőbb alakuljon meg a nagykáptalan előkészítő bizottsága, amely mint szakértői csoport az egyes anyagokat feldolgozza. Ha ez egy *capitulum extraordinarium*, akkor a CCGG-ben eddig leírt eljárásmodtól feltétlenül el kell térni, mert annak alapján a szakcsoportokat csak a *definitorium generaléne* azon az ülésén hozzák létre, amely a káptalan helyén a voltaképpen nagykáptalant közvetlenül megelőzi. Az is kívánatos volna, hogy ne rögzítsék a káptalan időtartamát, hanem az elvégzendő munkát jelöljék meg végcélnak.

Talán hasznos, ha egyszerűen ideírom Neked, hogy a mi albizottságunk ehhez a ponthoz mit fogalmazott meg. Ez áll a „*Propositiones de primo schemate provisorio*” részben: „A káptalan ne csak a választásokra legyen, hanem az új törvényhozás előkészítésére is. Legyenek szakértői bizottságok,

amelyek már a káptalan előtt meghatározzák a munkatervet. – Legyenek a káptalan utáni munkához is bizottságok, amelyek az év során négyszer tartanak ülést. A káptalanon háromféle ülés legyen: szakértői gyűlés minden témához, nyelvek és circumscripitiók szerinti ülés, plenáris ülés. – Nevezzenek ki egy technikai bizottságot a káptalan előkészítésére. Legyen technikai vezetőség a káptalan megszervezésére (nyelvek szerint is). – Nevezzenek ki felelősöket a káptalani szertartásokhoz, főleg a liturgiákhoz stb. – Legyenek felelősök a hírek közzlésére a média felé.”²⁴

Ezt nem azért írom, hogy Ti is ezt írjátok, hanem hogy lássátok, milyen irányba megyünk, és a Ti részletekről támogassátok ezt az irányt. Mivel azt a részt mi, vagyis a mi albizottságunk dolgozza ki, sokban rajtunk múlik, hogy a commissio generalis mit fog javasolni. De jobb, ha ebben nem hivatkoztok ránk!

Egészségileg jól vagyok. Örömet okoz, hogy egy dologra koncentrálva neki lehet ülni valaminek. Csak az időjárás lenne egy kicsit jobb. Eléggé lehűlt ugyanis. Ma délután egy nagyon árnyékos részen 15 fok volt a hőmérséklet.

Vasárnap kint voltam Castel Sant’ Eliában. Nagyon csodálkoztam, hogy az emberek ott mennyire együtt ünnepeltek a liturgiában. P. Hugo, a gvardián, elég sokat elért ezen a téren. A p. prokurátor generális volt ott kb. 50 terciáriussal Rómából, és vele együtt koncelebráltunk, P. Sigismund Verhey és én. Hétfőn külön eljött hozzám, és egészen lelkesen beszélt a szép liturgiáról Castelben, és a terciáriusok is egész nap áradoztak róla.

Mára elég ennyi. Késő van, és kell az alvás. Remélem, hogy ezek azok az információk, amelyek Neked kellettek. Ha nem, akkor kérdezzél, és én válaszolni fogok, mert nem kellett hallgatási fogadalmat tennünk.

Isten áldjon, Téged és az egész Provinciát!

Egyébként: Pünkösöd előtti szombaton az egész bizottsággal Assisibe megyünk, ahol az Angyalos Boldogasszonyban ünnepélyesen koncelebrálni fogunk vasárnap. Onnan Alvernára megyünk, ahol Pünkösöd hétfőn a p. vikárius generálissal fogunk koncelebrálni. Azt hiszem, addig elég sok mindennel már megleszünk. Tehát,

szeretettel köszönt

fr. Lothar

7. levél

Róma, 1966. május 14. / 18.

Kedves Provinciális Atya!

A munkánk állásáról ezt lehet mondani: ma albizottságunk befejezte a munka első menetét. Elkészítettük az összegzést az összes, nekünk kiutalt pontról. Mivel az első három ponthoz már az összes többi bizottsági tag részéről beérkezett a véleményezés, és a negyedikről is a legtöbb már itt van, hétfőn albizottságunk elkezdte a második szerkesztést, amelynek során eldöntjük, hogy milyen utat válasszunk inkább. Nem tart már soká tehát, és megkapjátok az első szövegeket, hogy az egészet rendesen át lehessen ismét gondolni.

Időközben az olasz provinciálisok két atyát megneveztek a „Commissio Baexem”-hez²⁵ a *directorium spirituale* kidolgozásához: P. Samuele Olivieri (Fiesole) és P. Efrem Bettoni (Milano). Mindkettőjüket személyesen ismerem. Nagyon örülök e kettő kinevezésének.

²⁴ Az eredeti szövegben latinul van az idézet.

²⁵ Lásd 23. lábjegyzet.

Mielőtt P. Evaristo Arns elrepült volna, P. Sigismund Verhey közvetlenül feltette neki a kérdést, hogy mi a véleménye a p. vikárius generálisról. P. Evaristo kifejtette, hogy a p. vikárius generális valójában nem könnyen befolyásolható. A jó indokokra viszont nyitott, és olyankor meg tudja változtatni a véleményét, ha jó okokkal meggyőzik. Braziliában viszont igazából progresszistának tartják, nagyon sok új dolgot elindított. Magától és másoktól is igen sokat vár el munka terén. Semmi esetre sem olyan, aki a véleményét hirtelen megváltoztatná, épp ellenkezőleg.

Ez a vélemény megegyezik azzal, amit egy brazil testvértől hallottunk az asztalnál a p. vikárius generális névnapjakor, amikor óvatosan érdeklődtem nála. Azt mondta, hogy a p. vikárius generális korábban sokkal sarkosabb volt a gondolataiban és terveiben, most viszont azt látja nála, hogy a nagy felelősség óvatosabbá és meggondoltabbá tette őt. Ezt egyszer szóvá is tette a p. vikárius generálisnak, aki ezt azzal magyarázta, hogy a Rend élén mégsem járhat el valaki olyan radikális és hirtelen módon. Mindenesetre ez nagyon jó jel, gondolom. Egy biztos: a p. vikárius generális sokkal intelligensebb, mint az elődje, gyorsabban és mélyebben átlátja a dolgokat, világosan lát minden összefüggést, és nem szűklátókörű. Ezt el akartam Neked mondani, bár szerintem P. Sigismund révén, aki biztosan megírja a provinciálisának, mindnyájan tudni fogjátok.

Jelenleg itt van Rómában P. Bertrand van Bilsen²⁶. Május 19-én találkozunk vele. Van néhány dolog, amit át kellene gondolni, így pl. az, hogy a provinciák és a circumscriptiók szintjén az *aggiornamento*-bizottságok hogyan dolgozzák fel a tőlünk kimenő anyagokat. Mi már gondolkodtunk azon, hogy hazautazásunk után hogyan tudnánk a provinciálisokat a legjobban és a leggyorsabban tájékoztatni. Az mindenesetre lehetetlen, hogy mindjárt a hazaérkezésünk napján legyen ez, mert ő még bizonytalan, és Nektek is megvannak a betervezett időpontjaitok. Talán július közepén lehetne időpontot nézni. Ha ugyanis ilyen ütemben haladunk, június végén már biztosan otthon leszünk.

Más egyelőre most nincs. Levélben nyilván nem lehet nagy elméleteket kifejteni, hogy hogyan vizsgáljuk és értékeljük az anyagot stb. Jól vagyunk. Kiválóan tudunk együtt dolgozni. Annyira be vagyunk fogva, hogy az otthoni helyzetre alig tudunk gondolni, egyszerűen nem jutunk hozzá.

Isten áldjon Téged és az egész Provinciát,
szeretettel köszönt
fr. Lothar

8. levél

Róma, 1966. május 18. / 23.

Kedves P. Dietmar Provinciális Atya!

Kedves P. Sigibald Provinciális Atya!

Április 30-án kiment a provinciákba a Commissio Centralis hírlevelének 1. száma. A 2. szám a napokban követi. Ezzel kapcsolatban az alábbiakat szeretnénk aláhúzni:

Fontos, hogy a Commissio Centralis közleményei lehetőleg minden testvérnek tudomására jussanak. A közlemények azonban ne csupán a provinciái lapokban jelenjenek meg, mert az nagy késést okozna. Arról van szó, hogy mihamarabb minden testvért tájékoztatni kellene. Így a házakban provinciái szinten már elő lehetne készíteni a Commissio Centralis első ülészsaka utáni munkamegbeszéléseket.

A hírlevél latinul készült. Ha tényleg el akarunk érni minden testvért, le kell fordítani. Ezért javasoljuk:

²⁶ A holland provinciából. Ő volt a német circumscriptio titkára.

A holland és flamand provinciákban a fordítás és a szétküldés feladatát átvállalja a német circumscriptio titkársága Brummenben.

A német és osztrák provinciák számára a fordítást és a szétküldést a werli provincialát vállalja át, mert P. Dietmar provinciális atya jelenleg a provinciálisi konferencia elnöke is. Szerintem elég lenne, ha ezeket a közleményeket egyszerűen lemásolnák és minden rendházba egyet elküldenének a circumscriptióban.

Mivel a rendi vezetésnek az a kívánsága, hogy az új törvényhozás anyagának most szétküldött tervezeteit a legalsó szintig mindenki megvitassa, ezért a megvitatás légkörét a hírlevelek fentebb leírt szétküldésével nagyon jól elő lehetne készíteni. Ha a Commissio Centralis az eddigiek szerint halad, a tervezetek rövidesen mind megérkeznek a provinciákba. Ezért sok múlik azon, hogy a hírlevelek közleményeit minél előbb mindenkinek továbbítsák. A hírlevél további számainak az a célja, hogy ösztönözze a megbeszélést, hogy a második ülészig remélhetőleg az egész Rendből beérkezzenek a vélemények. Eddig ugyanis csak egy meghatározott százalékuk reagált.

Mivel az ügy sürgős, feltételezzük a jóváhagyásokat, és a kérdést a javasolt módon eldöntöttnek tekintjük.

szeretettel köszönt

/Bertrand van Bilsen /, a német circumscriptio titkára

/Sigismund Verhey, Lothar Hardick/, a Commissio Centralis tagjai

9. levél

Róma, 1966. május 18. / 22.

Kedves Provinciális Atya!

Nagyon köszönöm a május 14-i leveledet. Nem várom el, hogy mindig válaszolj. Azért írok ugyanis, hogy beszámoljak, és nem azért, mert postát szeretnék. Arról is van némi tudomásom, hogy mennyi munkád van.

Jó ötlet volt, hogy a híreket innen közvetlenül a provinciákba küldjük. Ez nagyon is megfelel annak, ami a *Perfectae Caritatis* határozat 4. pontjában áll mint követelmény: „A megújulás és a helyes alkalmazkodás csak akkor lesz eredményes, ha a szerzetesintézmény minden tagja részt vesz benne.” Azt is hiszem, hogy a két ülés közötti második munkamegbeszélések lényegesen intenzívebbek és érdekesebbek lesznek, mint a kérdőív kitöltése. Ide ugyan azért hívtak minket, hogy az új törvényhozást előkészítsük. Néha viszont úgy tűnik, egyáltalán nem az a lényeges cél, hogy az általános konstitúciók új kötetét nyomdába adjuk. Nem sokkal több-e, ha elérjük, hogy a Rend a maga minden egyes tagjában felelősséget érez önmaga iránt, érdeklődni kezd, és hogy a Rend a Rend számára ismét egy méltó beszédtema lesz? Az egész talán lehet egy érlelődési folyamathoz hasonlítani. És a p. vikárius generális is mondott ilyet egyszer, amikor azt mondta, hogy már csupán ezért az érlelődési folyamatért, amely most a szemünk láttára megindul, megérte az egész munka. Az érlelődési folyamatok olykor zavaros dolgokat is a felszínre hoznak. Ezt bele kell számítani. Nem szabad emiatt csalódottnak lenni.

Nálunk a munka napról napra több. Egyik albizottság a másik után elkészül az összesítésekkel. Amikor kiosztják, most már be se nyitnak az ajtón, csak az ajtó alatt becsúsztatják az aktát. A nap során gyakran jön ilyesmi az ajtó alatt a szobába. Minden akta feldolgozásához megvan a határidő. A mi albizottságunkban ma kezdjük el a második szerkesztést.

Az ideiglenes tervezetünk első három fő pontjánál megmutatkozott, hogy a témakörök állandóan átfedésben vannak. Ezért eldöntöttük, hogy a következő nagykáptalant, a regulamagyarázatot és az új általános konstitúciókat érintő kérdéseket a második szerkesztés során egyetlen aktában egyesítjük.

Nagyon sok dolgunk volt a szegénység kérdéseivel: szentszéki tulajdonlás, apostoli szindikus, pénztalalom.²⁷ Ennél rögtön az első összegzéshez már hosszabb kommentárokat adtunk, hogy elejét vegyük a vég nélküli vitáknak. Ha a megfelelő plenáris üléshez mindenkinek írásban kezében van az általunk kidolgozott gondolatmenet, akkor ezekben a nehéz témákban néhány dolgot mégis sikerült már előzőleg tisztázni. Hisszük azt is, hogy éppen ebben jó utat találtunk, amiből kiderül, hogy a Rendet továbbra is Szent Ferenc szellemének kell éltetnie. A szentszéki tulajdonlás kérdésében persze bele lehet kapaszkodni az asztalokba és székekbe a kolostorban, és feltenni a kérdést, hogy milyen értelme van a szentszéki tulajdonlásnak. Lehet viszont az egészen élesebben is nézni és meglátni benne a kérdést, hogy megvan-e bennünk a rendelkezésre állás készsége az egyházzal és a Szentszékkel szemben? Adott esetben talán még annak is volna értelme, hogy ezt a készséges rendelkezésre állást a Rend részéről egy jogi jellegű nyilatkozatban ki is mondjuk. Nekem legalábbis úgy tűnik, hogy az *aggiornamento* szellemének egy ilyen nyilatkozat jobban megfelelne, mint ha csupán eltörölnénk egy rendelkezést, amit szó szerint ma már úgysem lehet megtartani. Egy ilyen nyilatkozat végső soron egy nagyon konkrét életet jelentene Szent Ferenc szellemében.

Az ember itt ül és azon töri a fejét, hogyan találjuk meg a ma is érvényes modellt arra a lelkeségi vonalra, amely Ferentől elér hozzánk? Valójában meg vagyunk győződve arról, hogy sok területen mégiscsak világosan lehet tudni dolgokat. Eközben persze szem előtt kell tartanunk, hogy maga ez a lépés sem lesz tökéletes. Itt is szükség van a bátorságra, hogy vállaljuk a lelki szegénységet, amely komolyan veszi az emberséget, ami adott számunkra.

Megírtam már, hogy a bizottság a Pünkösöd előtti szombaton a Porciunkula templomában, Pünkösöd vasárnap pedig Alvernán a p. vikárius generálissal fogja koncelebrálni a szentmiseáldozatot? Olyan jó lenne egyszer direktben hallani, hogy Szent Ferenc Atyánk mit szól mindahhoz, ami a Rendsben most kezdődik. De azt hiszem, a Jóisten másképpen is tudja irányítani a szíveket és elméket, mint hogy egy rendkívüli jelenés egész ünnepélyességét alkalmazza.

Ma itt volt P. Bertrand van Bilsen. Nagyon intenzíven átgondoltuk, hogy hazaérkezésünk után hogyan lenne a legjobb megtervezni a munkát? A cél ugyanis az, hogy lehetőleg mindenkit aktivizáljunk. Nem érezzük itt magunkat olyannak, akik mindent maguk akarnának csinálni, hanem csak a testvérek képviselőiként akarunk dolgozni. Ehhez viszont szükségünk van a testvérek véleményére. Kiszámítottam, hogy a kérdőíves akciónál múlt év végén a német provinciákban 26%-os volt a részvétel. Ezzel szemben a braziliai Szent Kereszt provinciában 71% vett részt.

Mára befejezem. A levelet szakaszokban írtam, amint volt egy perc időm, és mindig ki kellett vennem a gépből. Remélhetőleg nem lett ettől zavaros a gondolat.

Teljesen egyezik a p. vikárius generális akaratával és kívánságával, hogy ilyen leveleket írjuk, ő ugyanis azt mondta, hogy ez ugyan többletmunka a számunkra, de nagyon fontos. A magunk számára fennmaradó rövid időket erre fordítjuk.

A testvérek egyébként tettek itt egy érdekes megállapítást, miszerint eddig még nem bukkant fel „spion” a generális Curián, aki azután fürkészett volna, hogy mi történik a bizottságban. Hasonló esetekben azelőtt mindig felbukkant egy „spion”. Most biztosan azért maradtak el, mert minden nyilvánosan folyik, és semmi titok nincs. Azért mégiscsak érdekes megállapítás úgy melleleg.

szeretettel köszönt

fr. Lothar

²⁷A „szentszéki tulajdonlás” a ferences szegénységnek az a jogi vetülete, hogy a Rend minden tulajdona végső értelemben a Szentszéké. Az „apostoli szindikus” a Rend életéhez és munkájához szükséges pénz kinevezett világi kezelője. A „pénztalalom” az az előírás, hogy a ferences nem érhet hozzá a pénzhez (amit különféle módokon kellett kijátszani a gyakorlati élet ésszerű folytatásához).

10. levél

Róma, 1966. május 18. / 22.

Kedves Provinciális Atya!

Azt írod május 14-i leveledben, hogy a Rómából küldött beszámolóimat szeretnéd elküldeni a Franziskanische Arbeitsgemeinschaft²⁸ minden anyaházának. Nagyon is üdvözlöm az ötletet. Így ugyanis a testvéreink és nővéreink legalább némileg megtudják, mi is zajlik az I. rendben, és mik kezdődnek.

Szeretnék Neked viszont még néhány gondolatot megírni, amit talán megfelelő formában el tudsz küldeni az anyaházaknak. Sokszor volt olyan benyomásunk, hogy az új általános konstitúciók kidolgozásával várni kellene addig, amíg nincs meg az új egyházi törvénykönyv. Itt Rómában viszont ez az elv: Az új egyházi törvénykönyvet kidolgozó bizottság arra vár, amit a rendek kidolgoznak, hogy legyenek modellek, amelyek szerint az egész egyházjog tájékozódni tud. A rendi közösségekre akarják hagyni, hogy új távlatok felé tegyenek próbálkozásokat. Nem úgy áll a dolog, hogy felülről erővel akarnának egy formát ránk erőltetni. Arról is beszélnek, hogy a megújulási nagykáptalanokat lehetőleg két éven belül mindenütt meg kellene tartani.

A nagykáptalanoknak tágabb jogköröket engednének, mint eddig. Így megkapnák a jogot, hogy új statútumokat maguk is bevezessenek ad experimentum. Nem kell hozzá a Szerzetesi kongregáció engedélye vagy jóváhagyása. Majd csak a végső megerősítést kell a Szerzetesi kongregációnak megadnia.

Át kellene gondolni azt is: itt azt tanácsolják, hogy az egyes szerzetesi közösségek új általános konstitúciója egy lehető legtágabb kerettörvény legyen, és hogy főleg azokat a dolgokat kell kihagyni vagy nem nagyon rögzíteni, amik még mozgásban vagy érlelődésben vannak. A szerzetesi kongregáció persze azt a statútumot fogja jóváhagyni az illető közösségnek, amit benyújtanak neki, még akkor is ha az illető közösség úgy gondolta, hogy mindent aprólékosan az eddigi módon rögzíteni kell. De az illető szerzetesi közösség ezzel saját magának ártana.

Vajon a ferences nővéreknek ebből a szempontból nem kellene-e nagyon is meggondolniuk, hogy az általános konstitúciókat úgy szerkesszék meg, hogy az többé-kevésbé minden németországi női ferences közösség alapszabályzata lehessen? Ha ugyanis azt javasolják, hogy lehetőleg általános szabályokat dolgozzanak ki, és a részleteket a szokáskönyvekre stb. hagyják, akkor mi marad mint valódi különbség az egyes közösségeknél? Alapjában véve nem igazán értelmes dolog, ha valaki két-három mondat megváltoztatásával egy általános kerettörvényben a „saját vonalát” akarná erőltetni. Ezt a javaslatot még nem abban az értelemben mondom, hogy ezáltal mindenki egyesüljön egy tényleges unióban. Azt gondolom viszont, hogy egyfajta föderációra lehetne törekedni, még ha nagyon laza értelemben is.

Lehet, hogy ezek a gondolatok némelyeknek szokatlanok és radikálisnak tűnnek. Most van azonban itt az ideje, hogy van lehetőségünk valami újnak az elkezdésére. Emiatt szerettem volna mintegy könnyíteni a lekiismeretemen és ezeket leírni, hogy később ne érjen olyan vád, hogy a döntő pillanatban nem azt a tanácsot adtam, amiről úgy gondoltam, hogy jó.

szeretettel köszönt

fr. Lothar

√Ebben a levélben megismételtem néhány, előzőleg is megírt gondolatot, hogy a levelet mint egészet fel tudd használni.√

²⁸ A ferences család szervezett együttműködése Németországban.

11. levél

Róma, 1966. május 26. / 31.

Kedves Provinciális Atya!

A szent Pünkösöd ünnepe alkalmából Neked és minden testvérnek szívből küldöm jókívánságaimat és üdvözlétemet. Pünkösdkor Alvernán leszünk, és azt reméljük, hogy ezeken a szent helyeken valamit megtudunk Szent Ferenctől arról, amit nekünk ma itt tennünk kell. Időközben nagyon is szükségünk van erre a szünetre az assisi és alvernai kirándulással, mert a bizottságon már mutatkoznak a jelei annak, hogy a munka felől minket.

Ma reggel elkezdtük szövegében is megfogalmazni a cikkelyeket az új Általános Konstitúciókhoz. Nem könnyű, ha belegondolunk, hogy egyes dolgokat az általános felmentésekkel 750 éve hurcolunk magunkkal, ma viszont egy nagyobb tisztesség elve alapján másként kell fogalmazni. Éppen azon dolgozunk, hogy a pénz és a szentszéki tulajdonlás kérdésével mit kezdjünk. Néha az a benyomásom, hogy egyes dolgok jogilag úgy épültek ki, mint a sajtón az üvegbúra, amely önmagában áll, egészen függetlenül és semlegesen azzal szemben, ami az életet, amely alatta van, ténylegesen betölti. Általában véve a Kisebbségi Testvérek voltak olyan okosak, hogy maguknak némileg kialakítsanak egy modus vivendit, de gyakran szenvednek attól az összeférhetetlenségtől, ami abból adódik, hogy valamiről kijelentjük, hogy a Rend sajátos szívügye, és rögtön felmentést is adunk magunknak alóla. Itt egy tisztességes megoldást kell találni. Úgyhogy itt állunk ezek előtt a problémák előtt, és faggatjuk a Jóistent, hogy miért akarta, hogy ezeket a dolgokat szabályozni kelljen. Persze mindig tudjuk azt is, hogy sok kontroll van, ami a munkánkat vizsgálja majd. Így lehet csak egyáltalán valamit elérni, ami tényleg elfogadható a Rend számára. Lehet, hogy a végén egy szót sem ismerünk fel abból, amit most kidolgozunk. Mégis reméljük, hogy lökést adunk a dolgoknak. Egy dolog a rekreáción minden következmény nélkül bölcs dolgokat bemondani mindenről, és ismét más dolog itt ülni és konkrétan megfogalmazni róluk valamit.

Tegnap itt volt P. Bosco, aki egy zenei konferencián van a kapucinusoknál. Adtam neki két képet a bizottságunkról. Ahhoz a képhez, amely kültérben készült és a Szent Péter kupolája látszik mögöttünk, ez a magyarázat:

Balról jobbra: 1. P. Rufinus Silić, 2. P. Hyacinthus Marinangeli, 3. P. Urban Judge, 4. P. Basilius Talatinian, 5. P. Pol de Léon Rolland, 6. P. Juan Meseguer, 7. P. Lothar Hardick, 11. P. Ignatius Omaechevarria, 12. P. Ludovicus Patiño, 13. P. Alanus McColy, 14. P. Sigismund Verhey, 15. P. Petrus Damiani Bertinato.

Talán gondol arra valamelyik sajtósunk, hogy ezt vagy más képet valahol felhasználjon.

Ahogy mondtam, a cikkelyek megfogalmazásán dolgozunk. Ennek az ülésnek a munkája ezzel a végéhez közeledik. Az anyagot egyelőre úgy hagyjuk, ahogy az egyes albizottságok eddig kidolgozták. Ennek során arra figyelünk, hogy semmi ne maradjon ki. Valószínűleg az ülés végén majd oda jut a dolog, hogy egy bizottságot megbíznak, hogy az egész anyagot egy új, szisztematikus rendbe rakja össze. Mivel ehhez az új rendhez a vázlatnak már megvan a koncepciója, ez a munka hamar megvan. Úgy lesz tehát valószínűleg, hogy ez a szerkesztő bizottság még néhány napot marad, hogy ezt elvégezze. Előfordulhat, hogy mindez rajtunk, az „A” albizottságon marad, mert mi dolgoztunk az alapkérdésekkel. Már látszik tehát lassanként a vége. Addig még persze nagyon sok munka van. Június 3-án az albizottságunk elkezd bemutatni az általunk kidolgozott új cikkelyeket, a többi pedig majd ütemesen követi. Amit június 3-án az asztalra teszünk, az néhány lényeges döntést magával hoz majd. Nekünk kell ugyanis a szegénység, munka, testvériség stb. témák mellett a bevezető, magyarázó első fejezetet is előterjeszteni.

Mára ennyit.

szeretettel köszönt

fr. Lothar

12. levél

Róma, 1966. június 4. / 9.

Kedves Provinciális Atya!

Küszöbön áll az első ülészak vége. Eddig az utolsó lépésig, ami a cikkelyek kidolgozása, a munkánk inkább az volt, hogy a provinciákból beküldött hozzászólásokat összefoglaltuk és kritikusan áttekintettük. Ehhez először is mindent kartotékokra írtunk. Ezeket a feljegyzéseket most egy testvér, aki nem tagja a bizottságnak, listaszerűen összeírja. Utána ezeket a Ferences Mária Misszionárius nővérek sokszorosítják majd. Ez egy dokumentáció, ahol megadjuk az akták számát és hogy milyen provinciából vagy nyelvterületről jött a hozzászólás. Ha valaki egyszer majd disszertációt akar írni Rendünk mai helyzetéről, akkor ebben a dokumentációban egy nagyszerű gyűjteményt talál. Úgy gondoljuk, hogy ez a dokumentáció azért ennyire fontos, hogy pontosan lehessen tudni, hogy ezt vagy azt a véleményt mennyire sokan vagy kevesen képviselik. Mindenesetre ezen a téren az egyes országok nem különböznek egymástól annyira, mint korábban gondoltam. Jóval több a hasonlóság a gondolkodásban, mint eddig hittük.

A p. prokurátor generális a napokban írásban kérdezte, hogy hány példányt kérünk. Egy példányt így is úgy is kap minden provincia. Mivel az ár 1 dollár, megfizethető a dolog. Úgy gondolom, legalább a tanulmányi házak kapjanak egy példányt.

Az összegzések, amelyeket ebből az anyagból készítettünk, és megjegyzésekkel elláttunk, ez volt a második lépésünk. Ezek az összegzések nem mennek ki a provinciákba, mert azt gondoltuk, sok lenne a jóból, mivel az előbb említett dokumentáció elegendő felvilágosítást ad. E két első lépés által már annyira beledolgoztuk magunkat az anyagba, hogy most már nem lesz olyan nehéz a harmadik lépés: a cikkelyek kidolgozása. Ezt úgy csináljuk, hogy nem csak egy megfogalmazás lesz, ha eltérő vélemények vannak. Adott esetben lehet akár három is. Így elősegítjük a megvitátást, hiszen gondolkodni kell rajta, ki melyiket részesítené előnyben.

Tegnap a mi „A” albizottságunk elkezdte bemutatni a cikkelyeket. Ragyogó volt. Nem úgy értem, hogy mindenki csak bólogatott rá, korántsem. Nagyon sok javítási ötletet kaptunk. Így még könnyebb lesz azt a változatot elkészíteni, amelyet kiküldünk a provinciáknak.

(Június 5-én írom tovább a levelet, nem nagyon van idő összefüggő írásra.)

Időközben az ülésen megvitattuk a „De formatione” tervezetet. Néhány testvér, pl. az angolok és amerikaiak június 15. előtt haza kell hogy menjenek provinciái káptalan stb. miatt. Úgyhogy addig minden pillanatot keményen kihasználunk. Érezni viszont, hogy négy óra ülésezés a legerősebb koncentráció mellett mennyire felőrli az erőket, ha nap nap után csináljuk. Nem csak annyiból áll, hogy meghallgatjuk a bemutatást, hanem minden cikkelynél fontos előzetes döntések történnek. Most már délután is végig dolgozunk. Viszont most, hogy már látjuk a végét, könnyebb csinálni, mint ha a végét nem látva kínlódnánk.

Pünkösdkor Assisiben és Alvernán, Firenzében és Sienában voltunk. Alvernán Pünkösöd előtti szombatn a vacsora után még tartottunk egy éjszakai ülést az éjjeli kórusig. Megtehetjük, mert Pünkösöd vasárnapján a koncelebráció csak 10.00-kor kezdődött. Firenzéből felküldték a klerikusokat az ének vezetésére. Mi pedig megengedtük ezeknek a klerikusoknak, hogy mint hallgatók ott legyenek az ülésen. Utána még sokáig vitáztunk velük. Itt Itáliában gyakran úgy gondolják, hogy Németországban, ill. az egész német circumscriptióban egy nagyszerű ferences mozgalom zajlik, ezért sokat várnak el az északi

ferencesektől. Sajnos az igazságot viszont tiszteletben kell tartani és leinteni az embereket, hogy amit egy maroknyi emberrel eddig csináltunk, azt ne tartsák általános mozgalomnak. Ha pl. az összes német provinciából csak 26% válaszolt a kérdőívre, világ szinten a többi provinciából pedig 75%, akkor az egy elég furcsa arány, akkor is, ha a német provinciákban kidolgozott és beküldött válaszok példamutatóan lettek elkészítve.

Jó volt, hogy itt volt időnk mint bizottság tényleg testvéri egységre jutni. Ahogy most a közös munka utolja kimeríti az idegek utolsó erőit is, egymásnak ugranánk, ha nem ismernénk már ilyen jól egymást. Most már tudjuk: még ha valaki hevesen tiltakozik is, az nem obstrukciós taktika, hanem a Rend egésze érdekében teszi. És gyakran tényleg kimondhatatlanul nehéz olyan formulát találni, ami valamennyire mindenkinek megfelel. Elég azoknak a testvéreknek a helyzetére gondolni, akik a vasfüggöny mögött élnek.

Lehet, hogy ez az utolsó előtti levelem az első ülésről. A következőt talán már odaadhatom, amikor hazaérek. Ahogy már írtam, a munka befejezése után néhány napra kimegyek Castel Sant' Eliába pihenni. Sok munka vár még ugyanis. Elég a *documentum spirituale* kidolgozására felállított bizottságra gondolnom. Az itt szerzett tapasztalatokat nagyon jól fogjuk tudni alkalmazni a *documentum spirituale* jó elkészítésében.

Egyébként, mi itt most egy teljesen más P. Marinangelit látunk, mint ahogy Te leírtad. Lehet hogy valami rosszat evett, amikor Te láttad. A kulisszák mögött akkoriban egy kemény pozícióharc folyt egyrészt ő, másrészt a p. generális és a p. stúdiumtitkár között. Valószínűleg annyira dühítette a dolog, hogy mindenfelé tört-zúzott. Itt ő nagyon kezelhető és nagyon kedves. Tényleg nem mondhatok mást. Ezt csak úgy melleleg gondoltam megírni, mert a múltkor aggódtál.

Jó az Neked, ha írok a münsteri kolostorba, hogy jöjjenek értem a düsseldorfi reptérre? Vagy szeretnél velem rögtön beszélni? Úgy néz ki, talán június 23-én repülök haza. De még nincs eldöntve.

Mára ennyit.

szeretettel köszönt

fr. Lothar

13. levél

Róma, 1966. június 8. / 11.

Kedves Provinciális Atya!

Az első fogalmazásban eddig jóváhagytuk: Principia generalia, Caput praeliminare, De Minoritate, De Fraternitate, De Formatione et Educatione, De Regimine et Gubernio Ordinis. Vagyis jó nagy részével meg vagyunk, úgyhogy neki lehet állni a provinciákba kiküldendő szöveg elkészítésének. Csak akkor látunk viszont neki a szövegnek, ha már minden tervezetet bemutattak és megszavaztak. Mindig adódik ugyanis, hogy átfedések vannak az anyagban, amit figyelembe kell venni. Néha tényleg a kimerülésig csináljuk, ahogy a p. vikárius generális előre megmondta. Tegnap pl. 9.00–12.15 és 17.00–20.10 tárgyaltuk az utolsó részét a rendkormányzat és vezetés tervezetének, míg végül megszavaztuk. A bizottság légköre kiváló. Ez éppen most bizonyosodik be, amikor nagyon gyakran előfordul, hogy egy cikkelyt vagy egy egész alfejezetet elvetünk. A mi albizottságunk még egész jól jött ki ebből, mert csak két cikkelyről kérték, hogy húzzuk ki. Némely dolgok „placet iuxta modum” mentek át. A modus javaslatait azonban írásban odaadták, úgyhogy a végső szerkesztés nem fog különösebb problémát jelenteni. Az egyik albizottsággal megtörtént, hogy az egész tervezetet a bemutatott formában gyakorlatilag elvetették. És ezt valóban csodálatra méltó módon elfogadták. A testvérek nekiültek, és éjfélig dolgoztak, hogy az egész tervezetet átfogalmazzák (inkább a kidolgozás módja volt a gond, nem

az anyag), úgyhogy másnap már meg tudtuk tárgyalni az új tervezetet. Aznap, amikor bemutattam a mi albizottságunk tervezetét, utána azt álmodtam éjszaka, hogy az egész bizottság körülvett, mint egy arénában, és kórusban kiabálta, hogy „Placet, placet, placet”, az elnök pedig a ceruzájával kopogta hozzá az ütemet. Még ál munkában sem szabadulunk a munkától.

A napokban kaptam egy levelet egy dél-német generális elöljáró nővértől. Leiprecht rottenburgi püspök nagyon világosan megmondta a női elöljárók ülésén, hogy most az egész statútumot át kell dolgozni, és minden nővért be kell kapcsolni ebbe. Azt is mondta nekik, hogy semmi értelme, hogy mindegyik kongregáció külön babráljon a dolgokkal, hanem lelki irányzatonként össze kell ülni, és feltétlenül be kell vonni szakembert is. A női elöljárók egy része ettől nagyon megijedt, és most azt se tudják, mihez kezdjenek. Szerintem mi, az I. rend egy különleges helyzetben kapunk most hivatást. Kihasználhatjuk a lehetőséget, ami abban rejlik, hogy most tényleg egységes konstitúciókat lehet megcélózni minden női ferences közösségnek. Ami az észak-német területet illeti, már megvan erről a terv a közös munkahétre. Úgy tűnik viszont, hogy tovább kellene menni, a dolog túlmegy a közös munkahét keretén. Mi lesz a dél-német, osztrák, svájci közösségekkel?

Az elöljárók június 20-22. között jönnek össze Vallendarban. Itt alkalom lenne, hogy a ferences provinciálisok erről elgondolkodjanak. Muszáj segítenünk a ferences nővéreknek. Egyedül nem tudják megcsinálni. És mivel a megújításban figyelmebe kell venni a propria indolest is, máshoz nem fordulhatnak a nővérek.

Mi a teendő? Mondanék erről néhány dolgot. Nem tudom, hogy a dél-német szerzetesek mennyire tervezték már meg az új konstitúciókat. Azt sem tudom, hogyan és mennyire sürgősen keresték meg a ferences nővérek az érintett provinciálisokat. Talán még mindig a sokk hatása alatt vannak. Fel kell oldanunk a félelmeiket és segítenünk kell nekik. Én magam kész vagyok átadni az itt szerzett tapasztalatokat, a dél-németeknek is. De erre csak akkor vagyok kész, hogy ezt egységesen tudom megadni minden generális és provinciális elöljáró nővérnek, másként nem megy. Úgy képzelném el, hogy a nővérek elkezdenének egy kérdőíves akciót, ha még nem tették. Ezeket a kérdőíveket egy csoport nővérnek kellene kiértékelnie, egy I. rendi szakértő vezetésével. Át lehetne venni a munkamódszert, amelyet a mi bizottságunk itt kidolgozott és most használ. Egyrészt tehát segítenünk kellene, de nem mindent egyedül csinálni, hanem be kell vonni a nővéreket.

A provinciálisoktól viszont kérem, hogy ezt az én ajánlkozásomat ne úgy fogják föl, hogy mindenáron magamhoz akarok ragadni mindent. Annyi az egész, hogy tudatában vagyok a saját helyzetemnek: az írásaim és a magnószalagok révén a ferences nővérek között van egy bizonyos tekintélyem, és az itteni munka miatt pedig van jócskán tapasztalatom az eljárásmodot illetően.

Vagyis: mielőbb össze kellene hívni egy capitulum generalissimumot az érintett ferences nővérek számára. Ki hívja ezt össze? A legfőbb elöljáró nővéreknek el kellene mondani a teendőket. Hol lehetne ezt megrendezni? Az I. rendtől ki legyen a vezetője? Nem szeretném egyedül csinálni. Nem lehet ugyanis tudni, hogy ilyen-olyan dolog miatt nem esik-e ki az ember. Az is nagyon jó lenne, ha az I. rendektől lenne egy egységes képviselő.

Amíg erről meg nem egyeztetek Vallendarban, ne hagyjátok abba az ülést! Nem olyan könnyű összehívni egy ilyen provinciális találkozót. Ne várjatok arra, hogy a sokk alatt álló ferences nővérek egyenként kopogtatnak nálatok, hogy jöjjön valaki segíteni nekik. Érezniük kell részünkről a biztonságot, és a felajánlott segítséget szívesen veszik majd. És azt nagyon világosan mondjátok meg a ferences nővéreknek: a szakértőinket, akiknek amúgy éppen elég dolguk van, nem tudjuk szétforgácsolni, hogy minden közösségnek egyenként külön segítsenek. Ha az I. rend és a szabályozott III. rend együttműködése Németországban már most példa sokak számára, akkor ebben a helyzetben is példa lehetünk.

Sajnos a VDO²⁹ ülése előtt már nem érek vissza, itt a munka úgy néz ki elnyúlik június 24-ig. Addig nem lehet elmenni, amíg mindent el nem intézett az ember. Másnak nem lehet átadni. Úgyhogy legkorábban június 25-én érkezem, de lehet, hogy csak június 26-án.

Mára ennyit!

szeretettel köszönt

fr. Lothar

14. levél

Róma, 1966. június 14. / 18.

Kedves Provinciális Atya!

Ahogy már írtam az egyik előző levélben, P. Cairolit szívesen elküldi P. Antonellit Dortmundba, hogy a Jordan testvér ügyét előbbrevigye.³⁰ Lehet, hogy nem fejeztem ki magamat elég világosan a múltkor. Mindenesetre jó lenne, hogy P. Cairolit hivatalosan levélben kérnéd, hogy küldje el P. Antonellit, ahogy felajánlotta. P. Cairolinak ugyanis, lévén némi tapasztalata ezen a téren, azon az állásponton van, hogy kifejezett kérés vagy utasítás nélkül senkit nem küldhet ki egy provinciába ilyen munkára. Vagyis írnál hamar, hogy a dolog ne halasztódjon.

Mivel az angol P. Urban Judge-nak június 11-én haza kellett utaznia, mert mint kusztozást kell, hogy vegyen a provinciái káptalanon, június 10-én megtartottuk az utolsó ülést, amelyen a bizottságnak minden tagja részt vett. Tehát csak abban az értelemben volt utolsó, hogy mindenki ott volt. A munka továbbmegy. Ezen a június 10-i ülésen a p. vikárius generális is jelen volt. Felköszöntöttük őt a papi jubileuma alkalmából. Tartott nekünk egy beszédet, amit tartalmilag így tudnék visszaadni:

A bizottság elnöke megkapta a felhatalmazást, hogy a bizottság azon tagjainak engedélyezze a hazautazást, akikre a végső munkálatoknál nincs már szükség. A p. vikárius generális megköszönte a bizottságnak az elvégzett munkát, és gratulált ahhoz, hogy ez az óriási munka ilyen gördülékenyen haladt. A levelekből, amelyeket a jubileuma alkalmával most kap, nagyon érezhető, hogy lényegesen több készség van most a tényleges megújulásra, mint az elején. Ezért gyümölcsözőnek kell mondanunk az utat, amit a Rend ezen a téren választott. Az elején sokkal több negatív reakcióra számítottak, féltek attól, hogy mindent el akarnak majd törölni, és nem számoltak ennyi konstruktív javaslattal. Amikor pedig a provinciák szintjén elkezdték a munkát, mégiscsak születtek nagyon pozitív és aránylag érett írások is. Megmutatkozott, hogy a Rend tényleg valóra akarja váltani azt, amit Ferenc akart, bár a formáknak ma másoknak kell lenniük, mint annak idején. Terméketlen vállalkozás lenne, ha a Rendre valamit felülről akarnánk ráerőltetni. Ezért volt annyira szerencsés dolog, hogy az impulzusok elég erősen jöttek alulról, a bázisról. Ahogy a dolgok alakultak, az is kiderült, hogy akik azelőtt a generális Curia ellenfelei voltak, most a Curia munkatársai lettek.

Az is nagyon szerencsés rendelkezés volt, hogy semmilyen titoktartásra nem kötelezték minket. Mindaddig semmilyen oldalról nem érezhető, hogy sötét pletykák vagy fantáziáló képzelgések kaptak volna lábra. Senki nem jött mint „spion” Rómába, hogy hátulról kíváncsian kikémlelje, mi készül. Mindez régebben menetrendszerű volt, amikor döntő tárgyalások folytak. Most mindez elmaradt, mert minden nyíltan történt. Így az alkalmas megújulás impulzusa csakugyan lelki megújulás lehetett a Rend számára. Mindannyiunknak kötelessége, hogy ezt az impulzust továbbra is elevenen tartsuk. Van még ugyanis olyan része a Rendnek, amelynek még meg kell térnie a valódi megújuláshoz. Ha a Rendünk

²⁹ *Verein der Deutsche Ordensoberen* – A német (férfi) szerzeteselöljárók egyesülete (tkp. konferenciája).

³⁰ A generális Curia Cairolit volt a posztulátor generális, mellette Francesco Antonelli mint munkatárs dolgozott. Jordan Mai dortmundi ferences testvér (1866–1922) boldoggáavatása ma is folyamatban van.

kész valóra váltani, ami le van írva az egyes dokumentumokban, akkor a jövőben kétségtelenül új virágzásnak indul majd.

Egy éve még senki sem hitte volna, hogy a következő káptalanig össze tudjuk hozni az új Általános Konstitúció szövegét. Ma viszont ez már világosan elvárható. A provinciákban elvégzett előmunkálatok lehetővé tették, hogy a bizottság már ki tudta dolgozni az új Általános Konstitúciók tervezetét. Nem fogunk habozni, és a következő nagykáptalanon a Rendnek megadjuk azt a nyugalmat, amelyre szüksége van. 1969-ben azután tarthatunk egy nagykáptalant, amelyen ki lehet értékelni a megtett utat.

Abba az illúzióba viszont nem szabad magunkat beleringatnunk, hogy az új konstitúciók majd kőbe vésettek lesznek és sokáig nem változnak. Van ugyan egy mondás, miszerint a törvények megváltoztatása a rossz kormányzás jele. Ma viszont ez már nem érvényes. Azt a fejlődést nézve, amelyre a mai világ gondolkodása ráállt, egy dolog régi volta értéket jelent, de inkább muzeális értéket, mint az élet számára való értéket. Ez a felfogás pedig a lelkeségre is hat. A munka, amit a bizottság tagjai ezekben a hónapokban végeztek, maguk a tagok számára is személyes nyereséget jelent. Többet tudnak, mint azelőtt, tapasztalatot szereztek, és közelebbi kapcsolatba kerültek a Rend valóságával. A bizottság tagjai ne bánjanak fukarul ezzel a nyereséggel, és ne akarják maguknak megtartani, hanem azon igyekezzenek, hogy minél több emberrel megosszák.

A p. vikárius generális az egész Rend nevében köszönetet mondott, és így folytatta: „December 8-án viszontlátjátok egymást a munka második részének elvégzésére. Akkor majd látni fogjátok a munkátok kritikáját is.” Amíg ugyanis a provinciákban megvitatják a kiküldött anyagot, Rómában is át fogja nézni néhány bizottság azt: egy dogmatikai bizottság, egy exegetikai, egy történeti és egy kánonjogi bizottság. Az ülést Szent Ferenc utódjának áldásával zártuk.

Előre láthatólag június 18-án megyek Castel Sant’Eliába. Ki akarom pihenni magam. Június 27-én először Münchenbe repülök. Oda értem jönnek autóval Augsburgból, ahol a dél-német ferences nővérek néhány főelőjárója együtt lesz (Kloster Maria Stern, Sterngasse). Kb. június 29-én megyek majd vonattal haza. Az ember már érzi a kemény munka következményeit. Mindenhová velem jön a munka. Eltart éjjel 1-ig, mire elalszom. Reggel pedig 5-kor ismét kezdődik a nap. Akárhogy is vagyok: nem vagyok elégedett azzal, amit megcsináltunk. Nagyon érzem a magam munkájának korlátozottságát.

Nos, kedves P. Provinciális, ennyit mára. Ha visszatekintek arra, amit itt elvégeztünk, és összehasonlítom a leveleket, amiket írtam, tudatában vagyok, hogy tényleg magunknak kellett megkeresnünk az utat. Még meg is változtattuk a célkitűzést. Először ugyanis csak arról volt szó, hogy a beküldött anyagot feldolgozzuk és a provinciáknak állásfoglalásra megküldjük. Mégis örülök, hogy rászántuk magunkat a tervezet kidolgozására az új Általános Konstitúciókhoz. A konventuálisok és a kapucinusok megfelelő bizottságai úgy gondolják, hogy mi választottuk a jobbik utat, amikor nem az eddigi szövegből indultunk ki, hanem egyszerűen új útra merészkedtünk.

Isten áldása legyen Veled!

szeretettel köszönt

fr. Lothar

15. levél

Róma, 1966. június 18. / 21. / 22.

Kedves Provinciális Atya!

22.00 óra van. Vacsoránál a p. vikárius generális elkészönt tőlünk, P. Sigismundtól és tőlem, és minden jót kívánt a „lavori intersessionali”-hoz.³¹ Amikor a többiektől elkészönt, ezt az utolsó mondatot nem tette hozzá. Biztosan a mi circumscriptionkban különösen jól működő munkára gondolt. Holnap P. Friedhelm értünk jön (P. Sigismund és én) Castel Sant’Eliába. Június 27-ig maradok Castelben. Bár kiderült, hogy több generális előljárónő nem tud eljönni Augsburgba, mégis szeretnék úgy utazni, hogy a müncheni reptérről az Augsburger Sternfrauen nővérek hozzanak el. Egyrészt így rögtön megtudom, mit mondott a rottenburgi püspök a nővéreknek Untermarchtalban, másrészt egy kicsit be tudom vezetni a kérdésbe az új generális előljárónőt. A Sternfrauen nővérek július végén tartanak nagykáptalant. Június 29-én vonaton utazok majd Münsterbe. Remélem elnézed, hogy a hazautazással nem sietek annyira, bár így nem érlek el Téged, mielőtt a gyógyfürdőbe utazol. Egyszerűen szükségem van most néhány nap teljes nyugalomra.

Kérdezed, hogy mikor kellene megtartanunk a provinciálisok találkozóját Saalmünsterben. P. Sigismund és én egyetértettünk abban, hogy a legjobb lenne július 12-én kezdeni. Esetleg jó lenne, ha még július 12-én vagy vacsora előtt, vagy rögtön utána egy első bevezetést adhatnánk. Így még a július 14. egész nap megvan, és július 15-én ebédig dolgozhatnánk. Mivel az *aggiornamento*-bizottság július 15-én jön Saalmünsterbe, és még meg kell csinálni nekik a szobákat, az volna jó, ha július 15-én délután utaznátok el, hogy átadjátok nekik a helyet, ha esetleg nem lenne elég szoba mindkét csoportnak.

Légy szíves, hagyd meg nekem a címedet Bad Schwalbachban. Szeretnék ugyanis mindjárt küldeni Neked egy példányt az új CCGG-ből. Úgy intéztük, hogy 30 példányt egyszerű módszerrel rögtön lehúztunk, hogy a generális defínitórium azonnal foglalkozni tudjon az anyaggal. Közben valami jobb eljárással elő lehet állítani a példányokat, amelyeket a provinciákba kiküldünk. Tehát Neked az első 30-ból küldenék egyet.

Leveledből úgy tűnik, nincs elképzelésed arról, mi megy ki innen a provinciákba. Ezek lesznek:

1) *Epitome propositionum Provinciarum*. Ez az összegzése annak, amit az egyes kérdésekhez a provinciákból és a circumscriptionkból beküldtek, megjelölve a hozzászólások forrását. Ezt úgy neveztük el, hogy *opella*, bár meglesz vagy 300 oldal. Kb. 12 napon belül elkezdik küldeni. Ebből az Epitoméból – alias *opella* – Te 10 példányt rendeltél. Ezt nem szántuk lefordításra. Ez az eredménye a kb. 5000 kartotéklapnak, amelyből a mi „A” albizottságunknak pontosan 1400 lapot kellett feldolgoznia.

2) *Schema pro CC. GG*. Ezt kell lefordítani. Nagyon röviden: 269 cikkely lett, a régiben 655 volt, tehát 386 cikkellyel kevesebb most. A koncepció azonban egészen más, alig vettünk át cikkelyt. Magunk is érezzük, mennyire ideiglenes ez az első tervezet. Túl kevés volt az idő, hogy jobban finomítsuk. De talán jó is így, mert így a vitákat jobban ösztönzi.

3) *Criteria in schemate constuende adhibita*. Ez kb. 15 oldal. Ez egy olyan dokumentum, amelyben teológiailag meg akarjuk indokolni a munkamódszerünket. Ezt is le kellene fordítani. Ezt a fordítást én magam megcsinálom, talán már Castel Sant’Eliában elkészülök vele. Asztali olvasmánynak is ajánlható, mert jó bevezetést nyújt.

4) *Summarium ex schedis circa documentum quoddam spirituale*. Bár csak augusztusban ül össze Exatenben a bizottság, amelyet erre a *documentum spirituale*-ra létrehozta, mégis jó, ha a dolognak nincs olyan színezete, hogy itt az északiak akarnak valamit a Rendre ráerőltetni. Ebbe is fontos az egész Rendet bevonnai. Egy kísérőlevélben ezért mindenkit kérünk, hogy tegyen javaslatokat. Ugyanakkor világossá tettük, hogy nem általános tanácsok kellenek, hanem csak már megfogalmazott szövegek. Ezzel szerintem biztosítható, hogy egyrészt a Rend ne érezze magát lerohanva, másrészt viszont túl sok anyag se érkezen.

³¹ Az „ülésszakok közötti munka” eredetileg a zsinati ülésszakok közötti időben végzett bizottsági munkára vonatkozott. Újabb példa a zsinat szakkifejezések átvételére.

Egyébként június végéig még nem jön ki az instrukció a *Perfectae Caritatis* határozathoz és a többi zsinati dokumentumhoz. A Szentatya határozatlan időre meghosszabbította a *vacatio legis*. Ez azzal függ össze, hogy a kúriát át kell szervezni, és az instrukciókban ezt már figyelembe akarják venni. Ezért egyes munkák még a levegőben lógnak. Ez különösen a minoritákat érinti, akik június 14-én kezdték meg a nagykáptalanjukat itt Rómában. A minoriták miniszter generálisa mondta nekem a mi vikárius generálisunk jubileumán, hogy nem is annyira a római hőségtől szenved, hanem a *vacatio legis* kitolásától és az instrukció egyre későbbi megjelenésétől. Talán a szeptemberi munkahetünkre is még ez az átmeneti jelleg nyomja rá a bélyegét.

Eljött tehát az első ülészak vége. Nagyon kellett sietnünk a munkával. Hiszem azonban, hogy amit létrehoztunk, az mégiscsak egy elismerésre méltó teljesítmény, minden hiányosságával együtt, amit mi magunk látunk a legjobban. A második ülészakon mindenképpen nyugodtabb munkára van szükség, bár akkor már nem lesz olyan sürgős. Akkor ugyanis a provinciák beküldött anyagai alapján kell kiérlelnünk az egészet. Elrepült az idő.

A hadseregben most így mondanák: „Meldekopf Rom stellt den Funkbetrieb ein.”³²

Isten áldása legyen Veled. A magam részéről azt tanácsolnám Neked: ne vigyél magaddal semmi munkát Bad Schwalbachba! Próbálj egy ideig nem csinálni semmit! Nem tudom, képes vagy-e még rá. Magamról annyit mondhatok, hogy ez nekem se megy könnyen, de jövő héten Castel Sant’Eliában megpróbálom. Vigyél magaddal jó könyveket, olvass el reggel nyugodtan egy fejezetet, jegyzetelés nélkül, és hagyd, hogy a nap során a fejedben járjon. Egyes dolgok kiérlelődnek, ha egy ideig valódi nyugalomban gondoljuk át azokat.

Tehát: Vizontlátásra!

szeretettel köszönt

fr. Lothar

III. A bizottság munkájától a nagykáptalanig

1. Az Exatenben tartott tanácskozás

A levelekben említés történik az „Exatani Bizottságról”, vagyis egy konferenciáról, amelyet a hollandiai Exatenben terveztek tartani külön a *documentum spirituale* kérdéséről 1966. augusztus elején.³³ A paderborni levéltárban 1966. július 16-i dátummal olvashatók Westemeyer provinciális levelei, amelyben résztvevőket kér az exatani konferenciára: Recife (Brazília), Chicago (USA), San Sebastián (Spanyolország) provinciáiból. Fennmaradt tovább 1966. július végéről Westemeyer levele, amelynek végén megköszöni Konstantin Koser rendfőnöknek, hogy jön Exatenbe. Az ülésre kiosztott témák:

1. A zsinati egyháztan, az egyház megnyílása a mai pluralista világra
2. A szerzetesség mai felfogása: helyük az egyházban, a *propria indoles*
3. A Rend kötődése az evangéliumhoz, *forma sancti evangelii*, mai biblikus tudomány szempontjai
4. A deklerikalizáció
5. Az egyetemes Rend, missziók, világvallások
6. A mai életérzés: a „horizontalizmus”, a mai fiatalok
7. Gyakorlati kérdések: pénzhasználat szabályozása

³² „Róma állomás beszünteti az adást.”

³³ A konferenciáról lásd BIEGER 2005, pp. 267-289.

1966. augusztus 1-14. között Exatenben tehát a német nyelvterület különbizottsága, meghívott vendégekkel kibővítve, dolgozik a *documentum spiritualén*. Lothar Hardick írja egy levelében, hogy az egész Rendben megvan az igény *documentum spiritualéra*, de nem világos, hogyan is nézzen ki. A német nyelvterületen erről kialakult gondolatok a Rend többi részében néhol újnak és idegennek tűnnek. A 2. ülészen (1966. december) feltétlenül el kell majd dönteni, hogy a *documentum spirituale* külön álljon az Általános Konstitúcióktól, vagy hozzákapcsolják a törvényekhez? Koser rendfőnök végül valóban részt vett az ülészen. Egy beszámoló szerint „*tájékoztatót tartott a nagykáptalanról, közölte a dátumot (május 4.), valamint két döntést: lesz szimultán tolmácsolás, és a választások előtt lesznek tanulmányi napok a káptalan tagjai számára*”.

2. Az Ecclesiae Sanctae motu proprio

VI. Pál pápa 1966. augusztus 6-án adta ki *Ecclesiae Sanctae* címmel azt a *motu proprio* dokumentumot, amely a *Perfectae Caritatis* és három másik zsinati határozat (*Christus Dominus, Presbyterorum Ordinis, Ad Gentes*) végrehajtási utasítása. Ebben többek között az alábbi fontos rendelkezéseket hozza:

- a. A szerzetesrendek zsinati szellemű megújulását maguk a rendek tervezzék meg és vigyék véghez egy káptalanon, amelyet 3 éven belül meg kell tartaniuk, minél szélesebb körű konzultációval előkészítve.
- b. A megújulásban nemcsak a *Perfectae Caritatis* dokumentumra, hanem a zsinat teljes anyagára kell támaszkodni.
- c. Minden rend hozzon létre új konstitúciókat (a regulát aktualizáló alapszabályokat), és ezekben ne csak jogi normákat hozzon, hanem fejtse ki a szerzetesi élet szentírási és teológiai alapjait és az Alapító szándékát is, a rend egészséges hagyományával együtt.

Ez utóbbi rendelkezés az előkészítő munkát abba az irányba terelte, hogy a *documentum spirituale* ne külön irat legyen, hanem része legyen az új konstitúciónak, hiszen célja éppen az lett volna, amit a *motu proprio* is megfogalmazott.

Mindezek fényében a Rend vezetése most már konkrét tervekkel készülhetett a megújulási káptalanra. 1966. szeptember 7-én Konstantin Koser rendfőnök levelet ír a testvéreknek a nagykáptalan előkészítéséről. A színhely a Porciunkula lesz. A bizottságokat nem tudják előre összeállítani, mert némelyik provinciában a káptalan nem sokkal a nagykáptalan előtt lesz. A nagykáptalan egyik fő szerve a *Commissio Centralis Renovationis* lesz. Öt bevezető előadás is lesz: 1) Mit tanít a történelem a reformokról? 2) Realizmus, és nem utópia a megújulásban. 3) A ferences szerzetesi érzék és a megújulás. 4) Az egyházi érzék és a megújulás. 5) A lelkipásztori érzék és a megújulás. Lehetőség lesz más nyelvek használatára, az adott nyelvterületnek kell hoznia két tolmácsot.

3. A bizottság második ülészenaka

A készület a Rend legtöbb területén az első tervezet megvitatásával folyt. A terveknek megfelelően 1966. december 8. kezdettel megtartotta második ülészenakát az *aggiornamento*-bizottság. P. Lothar ezen részt vett, de a munkáról nem maradtak fenn az első ülészenakhoz hasonló levelek, csak egy összegző jelentés, amelyet a bizottság küldött szét a Rendben.

Az első ülészenakon részt vett bizottsági tagokból a másodikon is ott volt: Pierdamiano Bertinato, Alan McCoy, Lothar Hardick, Juan Meseguer, Ignacio Omaechevarria, Luis Patiño (elnök), Pol de Léon Rolland, Rufin Šilić, Basilio Talatinian, Beatus Theunissen, Sigismund Verhey. Új tag lett a vietnami P. An, azután Stepahno Bianchi (a közben provinciálissá választott Giacinto Marinangeli helyett), Pedro Rosales (Kolumbia, Evaristo Arns helyett), január 23. után pedig Ignatius Kelly (a vikáriussá választott

Urban Judge helyett). Részt vett a lengyel Ambrosius Lubik is, aki az első ülés idején akadályoztatva volt.

A munka alapelve ismét az volt, hogy a definitórium nem ad utasításokat, csak tájékoztatást vár el, továbbá hogy a tagok feladata a Rend minden részéből érkezett vélemények összegzése, és nem a sajátjuk érvényesítése. Így láttak hozzá a mintegy 2500 oldalnyi terjedelmű 159 beadvány feldolgozásának, és 1967. február 6-án végeztek azzal. Ekkor Koser generális levélben tudatja a provinciákkal, hogy elkészült az Általános Konstitúciók nagykáptalani tervezete, és kiküldik.

A kutatásnak innentől fogva az 1967-es nagykáptalan aktáit kell vizsgálnia.

IV. Utószó

Végezetül néhány szóban méltatnunk kell a P. Lothar leveleiből megismert munkát a Rend zsinati megújulásán. Szembetűnő a zsinat munkájával való lelkes azonosulás, a rendi megújulási folyamatok összhangba helyezése a zsinat eredményeivel. A Rend talán legkiválóbb felkészültségű tagjai végezték ezt az intenzív és magas színvonalú intellektuális munkát, számítógép nélkül, latinul, olaszul és más nyelveken.

Amikor Lothar Hardick és Sigismund Verhey az ülés után beszámol a német nyelvű provinciálisoknak, és ők már a Rend jövőjét kezdik tervezgetni, a két páter „*lehűti a kedélyeket azzal, hogy a circumscripitiók másutt nem úgy működnek, mint a német területen*”. Kétségtelen tehát ennek a területnek a szervezettsége, de ez az egész Rendre nem volt jellemző. Ahogy bepillantást nyerünk a német nyelvterületen folyó megújulási erőfeszítésekbe, egy gazdag ferences hagyomány működését látjuk, amely sok gyümölcsöt termelt az egész Rend számára, de amelyet sajnos ma már a pusztaság fenyeget a komoly létszámihiány.

Fél évszázad távlatából persze sok kérdés is megfogalmazódik. Vajon nem bízott-e a vezetés túlságosan abban, hogy a Rend megújulása bekövetkezhet az értelmi belátás, az intellektuális továbbképzés révén? Eléggé megszívelte-e a Rend Koser generális többszöri figyelmeztetését, hogy a megújulásban az új dokumentumok létrehozása csupán egy részfeladat, a forrás a belső, lelki elkötelezettség megújítása? Tanuljunk történelmünkől.

V. Irodalom – References

- BIEGER, D. (2005): Das Ringen um ein erneuertes Verständnis der Franziskusregel auf der Tagung in Exaten (1966). Ein Beitrag zur Erforschung der nachkonziliaren Ordensreform im Franziskanerorden. *Wissenschaft und Weisheit*, **68**(2): 267-289.
- ESSER, K. (1965): *Die endgültige Regel der minderen Brüder im Lichte der neuesten Forschung*, Coelde, Werl (Westf.).
- ESSER, K. (2011): „Melius catholice observemus” – Rendünk regulájának magyarázata Szent Ferenc írásainak és egyéb szavainak fényében. In: VARGA K. & VÁRNAI J. (szerk.) (2011): *A ferences regula. Korai és mai értelmezések*. Vita Consecrata 5., L'Harmattan – Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest, pp. 147-245.
- VARGA, K. & VÁRNAI J. (szerk.) (2011): *A ferences regula. Korai és mai értelmezések*. Vita Consecrata 5., L'Harmattan – Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest.
- VÁRNAI, J. (2011): A Regula a 20. században. In: VARGA K. & VÁRNAI J. (szerk.) (2011): *A ferences regula. Korai és mai értelmezések*. Vita Consecrata 5., L'Harmattan – Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Budapest, pp. 127-140.
- VITA SERAPHICA (1965), Saxonia provincia hírlevele.

doi:[10.29285/actapinteriana.2020.6.119](https://doi.org/10.29285/actapinteriana.2020.6.119)

A ferences források magyar nyelvű rövidítési rendszere

Dobszay Márton Benedek^a OFM & Kámán Veronika^b

^aMagyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 1024 Budapest, Margit körút 23.
benedek@ferencesek.hu

^bMagyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 1024 Budapest, Margit körút 23.
Óbudai Árpád Gimnázium, 1034 Budapest, Nagyszombat utca 19.
kaman.veronika@ferencesek.hu

Dobszay M. B. & Kámán V. (2020): A ferences források magyar nyelvű rövidítési rendszere. The Hungarian system of abbreviation of Franciscan sources. Acta Pintériana, 6: 119-153.

Abstract: The study summarizes the Hungarian abbreviations for Franciscan sources into a standardized system. The practice of abbreviations of Hungarian-language publishing has been scrutinized and a new objective has been set out to create a new abbreviation system which would be logical, consequent but flexible at the same time, making also possible to insert newly discovered or re-translated sources, and which is compatible with academic literature. The creation of a new abbreviation system is justified because the models applied in the publications have not been standardized thus there is no ‘adoptable’ model when creating the new Hungarian system of abbreviations. The study explains the principles of the abbreviation system which is based on the abbreviating practice used for the past decades in Hungarian publications, as well as on the experiences of international ones. It is also important to keep the oeuvre according to each author and to clearly understand the special abbreviations of frequently used genres and special terms. Along with the principles stated, it becomes possible to compile a logical abbreviation system the works that may be discovered in the future. The paper concludes with a tabular presentation of the established abbreviation system.

I. A munka időszerűsége

A 2017 februárjában a Jacques Dalarun által közreadott és Varga Kapisztrán által magyar nyelvre fordított Szent Ferenc-életrajz kiadásával a Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány útjára indította a Ferences Források Magyarul című sorozatot. Az új sorozat, amely Szent Ferenc és Szent Klára életéhez kapcsolódó források fordítását, illetve újrafordítását tűzi ki célul, 2018 végére már három kötetet számlált: 2018 márciusában *Testvérünk és atyánk. Rövidebb ferences források I.*, 2018 szeptemberében pedig *Assisi Szent Ferenc írásai* címmel látott napvilágot a sorozat második, illetve harmadik kötete. Az előkészítő munka szembesítette a szerkesztőket azzal a problémával, hogy a ferences források rövidítései közel sem mutatnak egységes képet az addig megjelent magyar kiadásokban.

A rendtartomány távlati tervei különösképpen is időszerűvé teszik egy új rövidítésjegyzék kialakítását: a ferences források régóta tervezett magyar nyelvű összkiadása, illetve egy új, a ferences forrásokat – akár megjelenésük folyamatában – közzétevő weboldal, elektronikus szövegkiadás, adatbázis egyfajta megalapozásaként.

II. Célok

Jelen tanulmány célja a latinul és a nyugati világnyelveken (olasz, német, angol, francia) megjelent források, valamint az eddig közreadott hazai kiadások által használt rövidítések összefoglalása (összehasonlító elemzése), majd egy egységes, közmegegyezésen alapuló magyar rövidítésrendszer létrehozása, amely általános kánonként szolgálhat minden későbbi forráskiadás és ferences témájú munka számára. Egy ilyen rövidítésjegyzék két legfontosabb ismérve látszólag mintha egymásnak ellentmondana: hiszen egyszerre kell lehetőség szerint logikusnak, következetesnek, szilárdnak lennie, amely nem változik új fordítások megjelenésével; ugyanakkor kellően rugalmasnak is, amelybe könnyen beleilleszthető egy esetlegesen előkerülő korábban ismeretlen forrás és amely képes kezelni a szövegtörések kérdését is. Stabilitást és egyszerre rugalmasságot kíván a rendszertől az a követelmény is, hogy kompatibilisnek kell lennie a szakirodalommal, lehetővé téve akár a már meglévő, akár az ezután megszülető tanulmányok hivatkozásainak visszakereshetőségét, egymásnak való megfeleltethetőségét. Ezért jelen tanulmányunk mellékleteként közreadjuk azt a táblázatot (lásd **9. táblázat**), amely egyértelműen megfelelteti a most kialakított rövidítésjegyzék egyes tételeit a korábbi forráskiadásokban használt rövidítésekkel.

III. Módszerek

1. Nemzetközi kitekintés

A magyar nyelvű rövidítésrendszer megalkotását megelőzően összehasonlító táblázatba foglaltuk a nagy világnyelvek összkiadásainak rövidítésjegyzégeit (lásd **8. táblázat**). Ennek elemzésekor megállapítható, hogy a modellek, amelyek mentén az egyes nyelvek a ferences források rövidítésjegyzégeit összeállították, nem egységesek, így, bár elemeikben ötletet adhatnak, nem áll rendelkezésünkre egy, a magyar rövidítésrendszer kialakításakor „lemásolható” modell. Ezt erősíti néhány alább részletesen ismertetett további érv (pl. a korábban jól bevált magyar rövidítésekhez való ragaszkodás, az újonnan felfedezett források beilleszthetősége, a szerzői korpuszok egybentarthatósága, a könnyebb visszakövethetőség követelménye a mű szerzőjére, címére, címzettjére, műfajára vonatkozóan). Bár az egyes nyelvek módszerei mutatnak hasonlóságokat egymással, gyakran még az egy nyelven kialakított rendszeren belül is tapasztalunk következetlenségeket. A kapcsolt táblázat ugyanakkor segítséget nyújt a felhasználónak ahhoz, hogy az idegen nyelven tanulmányozott írásokban eligazodjon.¹

Vizsgálatunkban öt különféle – latin (MENESTÒ & BRUFANI 1995), olasz (PAOLAZZI 2011), német (BERG & LEHMANN 2009; SCHNEIDER & ZAHNER 2013), francia (DALARUN 2010; DALARUN 2013) és angol (ARMSTRONG; WAYNE HELLMANN & SHORT 1999) nyelvű – gyűjtemény rövidítési gyakorlatát vettük szemügyre, a teljes (de minimálisan a Szent Ferenc és Szent Klára műveit közreadó) forráskiadásokat véve alapul. Az említett munkák a rövidítések legkülönbözőbb és általában önmagukban sem egységes rendszerét alkalmazzák. A különböző gyakorlatok rendező elvei a teljesség igénye nélkül a következők: az egyes művek latin vagy népnyelvű címének rövidítése, a szerzőre utaló rövidítés használata, az adott írás műfaját alapul vevő rövidítés vagy az eddig említett formák kombinációja. Gyakori, hogy a rendszer alkotója az azonos szerzőségű és/vagy témájú írásokat számozással sorba veszi, mindez azonban nem feltétlenül követi a művek keletkezésének kronológiáját. Bizonyos formák alkalmasabbak arra, hogy magából a rövidítésből könnyen következtethessünk a mű tartalmára, más esetekben olyan sorozat jön létre, amelybe könnyen és logikusan beilleszthetők a később esetlegesen

¹ A különböző nyelvű szövegkiadások kérdéseiben való eligazodáshoz lásd BARTOLI LANGELI 2014, in *Francesco e Chiara d'Assisi. Percorsi di ricerca sulle fonti*, pp. 29-86. (Megjegyzendő azonban, hogy a tanulmány nem veszi számba a fordítások összességét, gyűjtése pl. a magyar nyelvet illetően sem teljes.)

előkerülő művek. A rövidítésrendszer tipográfiai kialakítása, a kis- és nagybetűk, valamint a számozások használata eltéréseket mutat a különböző rendszerekben (pl. a rövidítés minden, a címben szereplő szó kezdőbetűjét nagy karakterrel jelzi, vagy csupán a cím első szavánál használja azt, a továbbiakhoz kisbetűket használ). Saját, később ismertetett rendszerünkkel a német gyakorlat mutatja a legnagyobb hasonlóságot.

2. Szempontok az eddigi magyar kiadások elemzése alapján

A korábban megjelent magyar nyelvű szövegkiadásoknál használt rövidítéseket a **9. táblázatban** foglaltuk össze. Ennek rövid elemzése egyértelművé teszi az egységes rendszer hiányát, ugyanakkor olyan (alább ismertetett) megoldási módszereket tár elénk, amelyek a végső rendszer megalkotásakor is figyelembe vehetőek.

a. Az első helyen a szerző nevének rövidítése áll (1Cel stb. típusú rövidítések)

Az új magyar nyelvű rendszer kialakításakor két alapvető irány körvonalazódott. Az első esetben, ha nem Szent Ferenc vagy Szent Klára művéről van szó, az adott mű szerzőjének neve szerepel a megfelelő sorszám után a rövidítés első elemeként a műfaj megjelölése nélkül (ha pedig Ferenc vagy Klára művéről van szó, a műfaj megjelölésével, de a szerző nevének elhagyásával). Ezt a módszert követik a korábbi magyar kiadások rövidítései, amikor pl. Celanói Tamás Szent Ferenc-életrajzait 1Cel, 2Cel stb. formában rövidítik. Ez a megoldás azt is lehetővé tenné, hogy a szerzői korpuszokat egyben tartsuk: ez a betűrend (tehát a visszakereshetőség megkönnyítése), a bővíthetőség és a(z) esetlegesen előkerülő töredékek rendszerbe illesztése szempontjából is racionális megoldásnak tűnik. Hátránya azonban, hogy következetes alkalmazása kiiktat nem egy eddig nagyon is megszokott jelzési formát a rövidítésrendszerből: elegendő Szent Bonaventura Szent Ferenc-életrajzaira gondolnunk – a *Legenda maior* esetében például a jól megszokott LM 1Bon-ra, a *Legenda minor* esetében a Lm rövidítés 2Bon-ra cserélődne (ahogyan az a latin összkiadásban is szerepel [MENESTÒ & BRUFANI 1995]). Ezek olyannyira bevett, megszokott rövidítési formák, hogy magyar szövegkiadásban más megoldással nem is találkozunk.

b. A művek bevett latin vagy magyar nyelvű címét alapul véve rövidítünk (LM típusú rövidítések)

Egy másik módszertani irányt követve elképzelhető az is, hogy ne a számozás, hanem az egyes források bevett latin vagy magyar nyelvű címe alapján rövidítsünk – ez pontosan a fent említett Bonaventura-életrajzok LM, Lm típusú rövidítéseinek modellje, amelyet számos külföldi szövegkiadás is alkalmaz. Ezt követve pl. a Celanói Tamás által írt *Zsolozsmában használt legenda* a 4Cel rövidítés helyett a sokkal könnyebben azonosítható ZsL vagy a latin cím – *Legenda ad usum chori* – alapján LC lehetne. Ezek a megoldások első pillantásra is könnyebb azonosítást tesznek lehetővé, de kétségtelenül egy nehezebben bővíthető, a kronológia lekövetésére alkalmatlan, új – műcímeiket is érintő – népnyelvi fordítások esetén változó, lomhább rövidítésrendszert eredményeznek.

c. Kiegészítő szempontok

Mielőtt letesszük voksunkat valamely módszertani irány mellett, érdemes megvizsgálni néhány kiegészítő szempontot is.

Számos olyan mű rövidítésének sorsáról döntenünk kell, amelynek jelen formája annyira bevetté vált a magyar szövegkiadásokban, tanulmányokban, hogy attól nem szerencsés eltérni. Ilyen lehet a már említett Bonaventura-legendákon túl a *Naphimnusz* (NapH) vagy a regulák (RnB – *Meg nem erősített regula*; RB – *Megerősített regula*) stb. Az eddig bevett rövidítések használatának elfogadásakor azonban számot kell vetnünk azzal, hogy ez a döntés ellene hathat egy következetes rendszer kialakításának.

Meg kell vizsgálnunk azt is, hogy célszerű-e valamelyest követni a latin összkiadás (MENESTÒ & BRUFANI 1995) rövidítésrendszerét, annak logikáját – ez az előzőhöz hasonló anomáliákat hozhat magával, amennyiben rendszere világosan áttekinthető, de (éppen ezért) nem gépiesen következetes.

Az 1995-ben napvilágot látott latin szövegkiadás rövidítésrendszere bizonyos (Szent Ferenc „mondásait”, valamint az elveszett és kétes szerzőségű) műveket egy íráscsoportként, növekvő sorrendben számoz és azonos formában (OpDi 1, OpDi 2, stb.) rövidít. A magyar rövidítésrendszerben azonban az egyes műveket – a könnyebb beazonosíthatóság érdekében – jobbnak látszik azok műfajára, címzettjére vagy a címére való utalással meghatározni (például a *Sienában készült végrendelet* jelölésére a magyar kiadások kezdettől a VégrS rövidítést használták – ugyanakkor a mű a latin nyelvű rendszerben az OpDi 7 rövidítést kapja).

IV. Az új rövidítésrendszer bemutatása

Az új rövidítésrendszer jelen tanulmányunk harmadik számú mellékleteként felsorolja az egyes tételek latin és magyar nyelvű címét, azok új rövidítését, valamint a korábbi szövegkiadásokban szereplő megoldásokat.

1. A rövidítésrendszer alapjai

Megvizsgálva a korábban felsorolt, nem egyszer egymásnak ellentmondó szempontokat, úgy döntöttünk, hogy a gépies következetességnél hasznosabb, ha egy olyan kevert rövidítésrendszert alakítunk ki, amely következetes annyira, hogy rugalmasan kezelje az esetleges bővítéseket, ugyanakkor képes legalább részben megőrizni az eddig bevett rövidítési formákat.

A rövidítésnek megfelelően rövidnek (maximális hosszát 6 karakterben állapítottuk meg), ebből következően könnyen áttekinthetőnek kell lennie: legyen első pillantásra világos, hogy melyik forrásra utal.

A kialakított rendszer a rövidítések megalkotásakor a ferences források magyar, esetenként latin nyelvű címét veszi alapul. A latin címalakra két esetben alapoztunk: egyrészt egyes művek esetében a latin forma a bevettebb a művek megnevezésére (pl. a *Legenda maior*, a *Legenda minor* vagy az *Actus beati Francisci et sociorum eius* esetén); másrészt bizonyos esetekben a magyar cím alapján történő rövidítés félreértésekre adott volna okot.²

Az új rövidítésrendszer igyekszik megőrizni az előző magyar szövegkiadások már említett, bevett rövidítéseit (megtartja például az LM, Lm, NapH stb. formákat), emellett azonban törekszik az egységességre is, amennyiben az egy műfajhoz vagy szerzőhöz tartozó műveket azonos formában kezeli és jelzi.

A kialakított rendszer előnye – még ha ez veszteségekkel jár is –, hogy kezelni tudja a szerzői korpuszokon belül felmerülő kronológiai szempontokat. Ez az aspektus különösen élesen merült fel a Celanói Tamás által írt életrajzok esetében, ahol az újonnan felfedezett, de az életrajzok időrendjében nem az utolsó helyen álló *Boldogságos Ferenc atyánk élete* folyamatos számozása kronológiai szempontból lett volna félrevezető, egy új számozás bevezetése pedig az eddigi (akár magyar, akár nemzetközi) szövegkiadásokban, szakirodalomban szereplő számozásokat tette volna visszamenőleg nehezen azonosíthatóvá. Az általunk vizsgált szövegkiadások (akár az angol, akár az olasz, a német,

² Az *Actus beati Francisci et sociorum eius* rövidítése például épp egy ilyen együttállás miatt nem lehetett Csel, mivel ezt már a korábbi magyar szövegkiadásokban „elfoglalta” az Apostolok Cselekedeteire alkalmazott azonos rövidítés, és az ehhez ugyancsak nagyon hasonló a *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum* rövidítésére használt csupa nagybetűs CSEL rövidítés.

vagy a francia kiadás) mind a Jacques Dalarun által közreadott rövidebb Celanói-életrajz felfedezése előtt születtek, így még nem kellett számot vetniük ezzel a kérdéssel.

A rövidítésrendszernek biztosítania kell azt is, hogy elváljanak benne Assisi Szent Klára művei és az ő életéhez kapcsolódó írások a Szent Ferenc-i korpuszban szereplőktől. Különösen fontos ez az olyan azonos műfajú (és épp ezért megegyező rövidítést használva könnyen felcserélhető) művek esetében, mint az áldás, a végrendelet, a regula vagy a levelek. A levelek kivételével (amelyek esetén a címzett annyira egyértelműen azonosítja a teljes művet, hogy az esetleges sorszámom és a műfajon túl egyéb információ megadására nincs szükség a rövidítésben) megoldást jelentett, ha a Klára személyére utaló betűjelzést az adott rövidítés elejére helyeztük, ha ő volt a szerző; ha pedig ő volt a „címzett” (például a neki adott áldás vagy a hozzá írt végakarát esetén), a Kl jelzés a rövidítés végére került (a fenti példákban ÁKl, illetve VaKl). A Ferenc által írt művek esetében nem jelöljük külön a rövidítésben a szerzőt, ez egyúttal a nem általa írt művek elkülönítését is segíti.

A felvázolt, kevert módszertanú rövidítésrendszer számos kérdést vet fel, a használhatóság érdekében kompromisszumok elfogadására készítette a kialakítót és a felhasználót egyaránt.

2. táblázat. A források címeiben szereplő ismétlődő szavak, kifejezések rövidítései

Kifejezés	Rövidítés
Személynevek	
Ágnes, Prágai Szent, Assisi Szent	Ágn
Klára, Assisi Szent	Kl
Leó testvér	Leó
Celanói Tamás	C
Műfaji megjelölések	
áldás	Á
buzdítás	B
dicséret	D
életforma	Éf
életrajz	É
ima	Im
legenda	Lg
levél	L
regula	R
töredék	T
üdvözlés	Ü
végrendelet	Végr
zsoltosma	Zs
Egyéb kifejezések	
seb	S

2. Jellegzetességek és gyakorlati megvalósítás

A rövidítések kialakításakor figyelembe kellett vennünk, hogy a források címeiben egyrészt számos jellegzetesen visszatérő szó, kifejezés szerepel, amelyek azonos rövidítést tesznek indokolttá a rendszer

minden pontján; másrészt azt, hogy a rövidítések számos olyan, szintén visszatérő adatelemet is tartalmaznak, amelyeknek a művek azonosításában van szerepük.

a. Ismétlődő szavak, kifejezések a források címeiben

Néhány kifejezés – ezek az esetek többségében műfaji megjelölések, ritkább esetekben személynevek – visszatérően előfordul a források címében. Ezeket számba vettük, és ha csak lehetett, egy egykarakteres rövidítést rendeltünk hozzájuk. Ahol ez nem volt lehetséges (a különféle műfajok kezdőbetűinek azonossága miatt), ott kiegészítettük a jelzetet. Ezeket a rövidítéseket az **1. táblázatban** foglaltuk össze.

b. A rövidítésekben előforduló adatelemek

Bizonyos adatelemek, adattípusok az alábbiak szerint meghatározott sorrendben jelennek meg a rövidítések néhány karakteres terjedelmében. Az előre meghatározott sorrend segíti az adatelemek, és általuk az adott mű könnyű azonosítását. Nem törvényszerű, hogy az itt felsorolt hat adatelem mind megjelenik – ha valamely adat ezek közül hiányzik vagy nem releváns, akkor sorrendben a következő adattípus következik a rövidítésben.

1) *Sorszámzás.* Jellegzetesen előfordul az életrajzok kronológiai sorrendjének megjelenítésekor, az egyes levelek változatainak vagy keletkezési sorrendjének megkülönböztetésekor. A levelek rövidítési (számozási) módszere a bibliai rövidítések modelljét követi: így például az 1LHív a *Levél a hívőkhöz* első, míg a 2LHív a második változatot jelöli. Ezekben az esetekben a rövidítésekben arab számot alkalmazunk, amit szóköz nélkül követ a második karakter.

2) *Szerző.* A szerző nevének rövidítése – ha a külön jelölés elmulasztása nehezítené az azonosítást (például a Ferenc és Klára életművében egyaránt szereplő műfajok megkülönböztetésekor).

3) *Műfaj.* Az adott mű műfajára vonatkozó rövidítés (lásd, mint fent: áldás, ima, levél, regula stb.).

4) *Címzett.* Annak a személynek vagy csoportnak a nevére utal, akihez az adott írás szól.

5) *Tárgy, jellegzetes kifejezés.* Olyan tipikus kifejezésekre gondolunk, amelyek a fenti kategóriákba nem illenek bele, de a forrás címében szerepelnek és rövidítésük egyértelműen rámutat az adott műre, gyakran az előbb felsorolt öt adatelem feltüntetése nélkül is (pl. NapH – *Naphimnus*; ImKer – *Imádság a Keresztrefeszített előtt*; 3Társ – *A három társ legendája*, stb.). Más esetekben – például a Szent Ferenc életéhez vagy a rend kezdeteihez kötődő krónikák esetében – a szerző neve (vagy annak rövidítése) azonosítja az adott művet (Bessa – *Bernardi de Bessa Liber de laudibus beati Francisci*; Rainaldus – *Rainaldus bíboros körlevele a huszonnégy klarissza monostornak* stb.). Különösen a címek szerinti rövidítések esetén, illetve az egyes adatelemek egymás mellé rendelésekor a különálló szavak és kifejezések rövidítésére nagy kezdőbetűt alkalmazunk (pl. LNVEz – *Levél a népek vezetőihez*; FID – *A fölséges Isten dicsérete* stb.).

Töredék. Fragmentumon alapvetően egy meglévő szöveg töredékes szövegváltozatát értjük. Amennyiben az adott szöveg töredék, akkor ennek a ténynek is meg kell jelennie a rövidítésben, mégpedig az eredeti rövidítési forma elé helyezve az ezt jelző „T” betűt.

3. Számozás

A jelen tanulmány részleteiben nem foglalkozik a művek egyes fejezeteinek és verseinek számozásával. Ennek oka, hogy a magyarul fellelhető irodalom nem egységes, valamint a latin források önmagukban is, de az egyes nemzetközi szövegkiadások is megoszlanak ennek gyakorlatában. Általánosságban elmondható, hogy a számozás esetében a bibliai hivatkozások szerkezetét vesszük elsődlegesen alapul, azaz ha az adott mű fejezetekből áll, akkor a mű címének rövidítése után az adott fejezet száma áll általában arab, de néha, a hagyományt tiszteletben tartva (mint a regulák, a Bonaventura-életrajzok stb. esetében) római számmal, majd vesszővel, szóköz nélkül elválasztva követi ezt a hivatkozott vers száma. Egyes művek – terjedelmüknél fogva – nem bomlanak fejezetekre. Ezek esetében a mű címének rövidítését követő szám a versszámra utal (pl. *A Szent Klárának és nővéreinek írásban küldött áldás; Imádság a Keresztrefeszített előtt* stb.).

Itt említjük meg, hogy a számozás tekintetében speciális esetnek tekintjük *Az Úr misztériumainak zsolozsmáját*, ahol a rövidítést (Zs követő szám minden esetben a zsolozsmát alkotó, önálló, Szent Ferenc által írt zsololtárt jelez).

A számozás kérdésében a későbbiekben a ferences források tervek szerint megjelenő teljes magyar nyelvű kiadása előtt egységesítő döntést kell hozni, szem előtt tartva a latin nyelvű kritikai kiadásokkal való megfeleltethetőség szempontját is.

4. További megjegyzések

Mivel a rendszer a bevett címeteket (és ahogy azt korábban jeleztük: az esetek többségében a magyar címeteket) teszi meg a rövidítés alapjául, ha egy mű magyar címe – például egy újrafordítás kapcsán – markánsan megváltozik (például kicserélődik egy kulcskifejezés), az új jelölés nem adódik automatikusan a rendszerből (pl. ITB → ITÖ), hanem – a jelen tanulmány kritériumait figyelembe véve – egyértelmű döntést kell hozni az új rövidítés pontos formájáról.

Ha új, a ferences források körébe tartozó mű kerül elő – s erre adódott példa az elmúlt évek során –, az új rövidítést, hasonlóan a fenti esethez, nem generálja automatikusan a rendszer; ebben az esetben szintén szükséges az egyértelmű döntés az új rövidítés pontos formájáról.

Praktikus szempont, de a rövidítések használhatóságát nagyban megkönnyíti, ha a tipográfiában talpas betűket használunk: ez segít megkülönböztetni a talp nélküli betűtípusok esetében másképp egymáshoz nagyon hasonló karaktereket. Ez a szempont azonban más elbírálás alá eshet nyomtatott vagy digitális használat esetében.

Sajátos csoportját képezi Szent Ferenc műveinek az a két írás, amelyre az irodalom összefoglaló néven gyakorta *A Leó testvérnek adott cédula* néven hivatkozik. Ez a megnevezés nem a művek tartalmára, hanem azok fizikai hordozójára utal, így rövidítésrendszerünkben külön-külön hivatkozunk a pergamenen szereplő szövegekre, a *Leó testvérnek adott áldásra* (ÁLeó) és *A fölséges Isten dicséretére* (FID).

V. Rövidítések³

A rövidítésjegyzékben szereplő művek listája azzal a távlati céllal jött létre, hogy az egyben alapja legyen egy, a későbbiekben kiadásra kerülő magyar nyelvű ferences forrásgyűjteménynek. Az

³ Az itt közölt összefoglaló táblázatok, valamint tanulmányunk mellékleteként szereplő táblázatok a könnyebb kezelhetőség érdekében nyomtatható, nagyítható formában letölthetők a <http://www.ferencesek.hu/forrasrovidites> weboldalról. Abban az esetben, ha bármely itt közölt rövidítés módosítására (pl. egy újrafordítás esetén) vagy kiegészítésére (pl. egy újonnan felfedezett forrás esetén) lenne szükség, a rövidítésükkel kapcsolatban meghozott döntést ezen a felületen fogjuk közreadni.

összeállítás során a legfrissebb, bőséges anyagot közreadó olasz gyűjteményt (PAOLAZZI 2011) vettük alapul, felmérve, hogy a majdan megjelenő kötetbe mit érdemes beválogatni, ugyanakkor hozzátéve azon műveket, amelyeket az utóbbi években fedeztek föl. A magyar nyelven korábban már megjelent művek mindegyike helyet kapott a felsorolásban. Az egyes írárok sorrendjének meghatározásánál szintén az olasz kiadást vettük alapul, illetve a művek keletkezésének kronológiáját. A jelen felsorolásban a kétes szerzőségű, ám a legutóbbi magyar szövegkiadásban helyet kapott, pl. Szent Ferencnek tulajdonított műveket nem külön egységként kezeltük, hanem a logikailag legközelebb álló csoportba soroltuk őket.

1. Szent Ferenc művei

3. táblázat. Rövidítések. Szent Ferenc művei

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Rövidítés	A rövidítés sajátossága
Regulák és buzdítások			
Regula non bullata	A meg nem erősített regula	RnB	
Regula bullata	A megerősített regula	RB	A regulák esetében nem a magyarban eddig – legalábbis részben – bevett számozást alkalmazó megoldást választjuk (amely szerint az 1Reg a meg nem erősített, a 2Reg a megerősített regulát jelöli), hanem olyan rövidítéseket, amelyek önmagukban is jobban visszaadják a jelentést. Ez azért is hasznos, mert az egyes regulatöredékek is hozzáilleszthetők a teljes szövegekhez. A feltételezett protoregula nem jelenik meg a rövidítésjegyzékben.
Fragmenta codicis Wigorniensis		T1RnB	
Fragmenta expositionis Regulae OFM fratris Hugonis de Dinia inserta		T2RnB	A különböző elnevezések ellenére mindhárom szöveg az RnB töredék-változata (<i>Fragmenta alterius Regulae non bullatae [I-III]</i>) a latin <i>Fontes Franciscani</i> sorrendjét követve.
Fragmenta in secunda vita s. Francisci fratris Thomae Celanensis conservata		T3RnB	
Testamentum	Végrendelet	Végr	
Testamentum Senis factum	A Sienában készített végrendelet	VégrS	

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Rövidítés	A rövidítés sajátossága
Regula pro eremitoriis data	A remeteségeknek adott regula	RRem	
Forma vivendi sanctae Clarae data	A Szent Klárának és nővéreinek adott életforma	ÉfKl	Az azonos kezdőbetűk ellenére az életrajz és az életforma nem összekeverendő műfaj, így rövidítésük is elválik: az előbbit minden esetben az É, az utóbbit az Éf jelöli a rendszerben.
Ultima voluntas sanctae Clarae data scripta	A Szent Klárához írt végakarat	VaKl	
Admonitiones	Intelmekek	Int	
Levelek			
Epistola ad fideles (recensio prior)	Levél a hívőkhöz, I. változat	1LHív	
Epistola ad fideles (recensio posterior)	Levél a hívőkhöz, II. változat	2LHív	
Epistola ad clericos I (recensio prior)	Levél a klerikusokhoz, I. változat	1LKler	
Epistola ad clericos II (recensio posterior)	Levél a klerikusokhoz, II. változat	2LKler	
Epistola ad populorum rectores	Levél a népek vezetőihez	LNvez	
Epistola toti ordini missa	Az egész rendhez írt levél	LRend	
Epistola ad quendam ministrum	Levél egy miniszterhez	LMin	
Epistola ad custodes I	Levél az örökhöz, I. változat	1LÓr	
Epistola ad custodes II	Levél az örökhöz, II. változat	2LÓr	
Epistola ad fratrem Leonem	Levél Leó testvérhez	LLeó	

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Rövidítés	A rövidítés sajátossága
Epistola ad sanctum Antonium	Levél Antal testvérhez	LAnt	Az Ant rövidítés nehézsége, hogy az a rövidítésrendszer egy másik pontján is előfordul, ahol <i>Az Úr misztériumainak zsolozsmája</i> antifónájára utal, a megkülönböztetést azonban mindkét esetben segíti a rövidítés első karakterhelyén álló műfaji megjelölés (L / Zs).
Epistolae ad Hugonem episcopum Ostiensem	Levelek Hugolino ostiai püspökhöz	LHug	
Epistola fratribus Franciae missa	A francia testvéreknek küldött levél	LFr	
De epistola civibus Bononiensibus scripta	A bolognai polgároknak írt levél	LBol	
Epistola sanctae Clarae de ieiunio scripta	Levél Szent Klárának és nővéreinek a böjtről	LKI	
Benedictio sanctae Clarae et eius sororibus in scriptis missa	A Szent Klárának és nővéreinek írásban küldött áldás	ÁKI	Nem összekeverendő <i>Szent Klára áldásával</i> (KIÁ), amelynek szerzője és nem címzettje Szent Klára (erre az adatelemek sorrendje utal).
De epistola dominae Jacobae scripta	Levél Jacoba úrnőnek	LJac	
Dicséretetek és imádságok			
Oratio ante crucifixum dicta	Ima a Keresztrefeszített előtt	ImKer	
Salutatio Virtutum	Az erények üdvözlése	ErÜ	
Salutatio beatae Mariae Virginis	A Boldogságos Szűz üdvözlése	BSzÜ	
Laudes Dei altissimi	A fölséges Isten dicsérete	FID	A két hasonló címszerkezetű imádság (<i>A fölséges Isten dicsérete</i> és <i>Buzdítás Isten dicséretére</i>) jelzésére azonos módszerrel azonos logikájú rövidítést érdemes alkalmazni (FID, BID).

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Rövidítés	A rövidítés sajátossága
Benedictio fratri Leoni data	Áldás Leó testvérnek	ÁLeó	
Benedictio fr. Bernardo data	Áldás Bernát testvérnek	ÁBern	
Canticum fratris Solis	Naphimnusz	NapH	
Canto «Audite Poverelle»	A Szegény Úrnőknek adott buzdítás	SzÚB	Bár a „B” karakter önmagában lehetne műfaj-jelző (lásd még BID), és ennél fogva kerülhetne a rövidítés elejére, mivel az a magyar címet veszi alapul, itt ennek kezdőbetűit alkalmazzuk. A döntést a korábbi bevett magyar rövidítési gyakorlat is alátámasztja.
Laudes Dei ad omnes horas dicendae	Dicséretetek minden imaórára	DMI	
Exhortatio ad laudem Dei	Buzdítás Isten dicséretére	BID	Bár a műfaj-jelző miatt – a korábbi bevett magyar gyakorlat alapján – a BD rövidítés is alkalmazható lenne, a két hasonló címszerkezetű imádság (<i>A fölséges Isten dicsérete</i> és <i>Buzdítás Isten dicséretére</i>) jelzésére azonos módszerrel, azonos logikájú rövidítést érdemes alkalmazni (FID, BID).
Expositio in Pater noster	A Miatyánk kifejtése	MKif	
De vera et perfecta laetitia	Az igazi és tökéletes örömről	ITÖ	Ez a rövidítés tér el legmarkánsabban a korábban bevett formától (ITB – <i>Az igazi és tökéletes boldogságról</i>), mivel a címben megjelölt eredeti latin kifejezés (laetitia) egyértelműen örömet jelent és nem fordítható boldogságként, így a mű magyar címe helyesen <i>Az igazi és tökéletes örömről</i> .
Officium Passionis Domini	Az Úr misztériumainak zsolozsmája	Zs	<i>Az Úr misztériumainak zsolozsmájában</i> összetartoznak annak zsoltárai (Zs), a <i>Szent Szűz Mária</i> kezdetű antifóna (ZsAnt), valamint az officiumot lezáró, <i>Áldjuk az Urat</i> kezdetű imádság (ZsÁld). A latin összkiadás gyakorlatát követve azonban ezek az elemek külön rövidítéssel rendelkeznek.

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Rövidítés	A rövidítés sajátossága
Antiphona in Officio Passionis	Antifóna. Az Úr misztériumainak zsolozsmája	ZsAnt	<i>Az Úr misztériumainak zsolozsmájában</i> összetartoznak annak zsolotárai (Zs), a <i>Szent Szűz Mária</i> kezdetű antifóna (ZsAnt), valamint az officiumot lezáró, <i>Áldjuk az Urat</i> kezdetű imádság (ZsÁld). A latin összkiadás gyakorlatát követve azonban ezek az elemek külön rövidítéssel rendelkeznek. Az Ant rövidítés nehézsége, hogy az a rövidítésrendszer egy másik pontján is előfordul, ahol Szent Antalra utal, a megkülönböztetést azonban mindkét esetben segíti a rövidítés első karakterhelyén álló műfaji megjelölés (Zs / L).
Benedicamus Domino in Officio Passionis	Áldás. Az Úr misztériumainak zsolozsmája	ZsÁld	<i>Az Úr misztériumainak zsolozsmájában</i> összetartoznak annak zsolotárai (Zs), a <i>Szent Szűz Mária</i> kezdetű antifóna (ZsAnt), valamint az officiumot lezáró, <i>Áldjuk az Urat</i> kezdetű imádság (ZsÁld). A latin összkiadás gyakorlatát követve azonban ezek az elemek külön rövidítéssel rendelkeznek.

2. Szent Ferenc életének forrásai

4. táblázat. Rövidítések. Szent Ferenc életének forrásai

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Rövidítés	A rövidítés sajátossága
Heliae Cortonensis Epistola encyclica de transitu sancti Francisci	Illés testvér körlevele Szent Ferenc haláláról	Illés	
Bulla „Mira circa nos”	Szent Ferenc szenttéavatási bullája	-	A szakirodalom jellemzően nem rövidíti.
Thomae de Celano Vita prima sancti Francisci	Szent Ferenc első életrajza	CÉ1	A Celanói-életmű esetében végig megjelenik a szerzőre utaló „C” karakter. Bár több külföldi példa van arra, hogy az életrajzokat számokkal jelölik, ezt a jelen rendszer csak két esetben alkalmazza – utalva a korábban bevett és elterjedt elnevezésre (első és második életrajz). A Jacques Dalarun által közreadott életrajz és csodajegyzék rövidítésére a magyar szóhasználatban bevett „rövidebb életrajz” megnevezést vettük alapul. Tudjuk azonban, hogy keletkezése alapján ez az első és a
Thomae de Celano Vita secunda sancti Francisci	Szent Ferenc második életrajza	CÉ2	
Thomae de Celano Tractatus de miraculis beati Francisci	Szent Ferenc csodái	CÉCs	

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Rövidítés	A rövidítés sajátossága
Thomae de Celano Legenda ad usum chori	Zsolozsmában használt legenda	CZs	második életrajzként megjelölt írás közé ékelődik. Ez a számozásban – tiszteletben tartva a korábbi elnevezést – nem jelenik meg. Kivédendő a fenti anomáliát, a kutatók körében egyre elterjedtebbé válik a „köztes életrajz” elnevezés is.
Vita beati patris nostri Francisci (Vita brevior)	Boldogságos Ferenc atyánk életrajza (Rövidebb életrajz)	CRÉ	
Vita beati patris nostri Francisci (Vita brevior). Miracula	Boldogságos Ferenc atyánk életrajza (Rövidebb életrajz). Csodák	CRÉCs	
Legenda Umbra (vita et miracula)	Celanói Tamás: Umbriai legenda (a Rövidebb életrajz töredékei)	CUL	
Bonaventurae de Balneoregio Legenda maior sancti Francisci	Szent Bonaventura: Nagyobb legenda	LM	Szent Bonaventura Szent Ferencről írt legendáit a magyar kiadási gyakorlatban bevett módon az LM, Lm rövidítések jelölik, így nem a szerző nevéből alkottuk meg az egyes művek rövidítését.
Bonaventurae de Balneoregio Tractatus de miraculis	Szent Bonaventura: Szent Ferenc csodái	LMCs	
Bonaventurae de Balneoregio Legenda minor sancti Francisci	Szent Bonaventura: Kisebb legenda	Lm	
Iuliani de Spira Vita sancti Francisci	Iulianus de Spira: Szent Ferenc élete	SÉ	A rövidítés szempontjából a „Spirai”-ra való utalást tartottuk fontosabbnak, ellentétben a latin megoldással, ahol a keresztnév megjelölésével (IOff) találkozunk.
Iuliani de Spira Officium sancti Francisci	Iulianus de Spira: Szent Ferenc verses zsolozsmája	SVZs	
Henrici Abrincensis Legenda sancti Francisci versificata	Szent Ferenc verses legendája	LgV	
Bernardi de Bessa Liber de laudibus beati Francisci	<i>A magyar forráskiadáson belül fordítás nem készült</i>	Bessa	

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Rövidítés	A rövidítés sajátossága
Legenda trium sociorum	A három társ legendája	3Társ	Bevett rövidítési forma. Bár a sorszámozás logikájára hasonlít, de bevettsége miatt alkalmasnak látszik megtartása. Bizonyos forráskiadások a mű elején szereplő kísérőlevelet <i>Grecciói levél</i> címen önálló írásként közlik (és külön rövidítéssel jelzik), a magyar nyelvű forrásközlés ugyanakkor azt együtt szerepelteti a legendával, ezért külön rövidítés bevezetését nem tartjuk szükségesnek.
Anonymus Perusinus: De inceptione vel fundamento Ordinis	Perugiai Névtelen: A Rend kezdete és alapítása	PN	
Compilatio Assisiensis [seu Legenda Perusina]	Assisi kompiláció / Perugiai legenda ⁴	AK / PL	Ismert, hogy a PL rövidítés bevett utalás a latin egyházatyák írásaira (<i>Patrologia Latina</i>), ugyanakkor a korábban is használt és logikus rövidítési forma megtartása miatt a <i>Perugiai legenda</i> esetében is ezt a formát választottuk. Döntésünket segítette, hogy a patrisztikus irodalmi hivatkozások esetében általában magát a konkrét művet is jelöljük (pl. Sermo 1 in Nativitate Domini, 1-3: PL 54,190-193), emellett várhatóan minden esetben elirányítja az olvasót az adott szöveg tartalma.
Speculum perfectionis (minus)	A tökéletesség tükre	1TT	
Speculum perfectionis (maius)	A tökéletesség tükre	2TT	
Actus beati Francisci et sociorum eius	Szent Ferenc és társainak cselekedetei	Actus	Az általános szerkesztői gyakorlatot követve a művet a latin elnevezés alapján rövidítjük, ezzel erősebben elválasztva azt más, azonos alakú egyházi irodalmi rövidítésektől (<i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum; Apostolok Cselekedetei</i>).
I fioretti di san Francesco	Fioretti	Fior	A mű eredeti nyelve olasz.

⁴ Az Assisi kompiláció és a Perugiai legenda elnevezések használatával kapcsolatban lásd Varga Kapisztrán magyarázatát: „Tudnunk kell tehát, hogy a *Perugiai legenda* és az *Assisi kompiláció* ugyanazt a forrást jelöli, a következő különbséggel: a perugiai *Biblioteca Augusta Communale MS 1046* jelzésű kódexének minden legendarészletét a kódexben lévő sorrendben tartalmazza a Bigaroni-féle Assisi kompiláció. A *Perugiai legendán* pedig a kéziratnak azt a részét értjük, amelyet P. Delorme 1926-ban tett közzé. Ez a változat nem tartalmazza a 2Cel [CÉ2] szövegével szó szerint azonos (vagyis a Celanóitól vett) részeket, és a fejezeteknek a kódexben lévő sorrendjén is változtatott. Vagyis a Delorme-féle változat szerkesztett; kihagyja a 2Cel-ben [CÉ2-ben] amúgy is benne lévő részeket, és más a számozása.” (*Assisi Szent Ferenc perugiai legendája* [1997], pp. 7-8.)

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Rövidítés	A rövidítés sajátossága
Delle sacre sante istimate di santo Francesco e delle loro considerazioni	A Fioretti végén: Elmélkedés Krisztus sebhelyeiről	FiorS	A mű eredeti nyelve olasz.

3. Szent Ferenc életének és a rend kezdetének egyéb forrásai

5. táblázat. Rövidítések. Szent Ferenc életének és a rend kezdetének egyéb forrásai

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Rövidítés	A rövidítés sajátossága
Sacrum commercium sancti Francisci cum domina Paupertate	Szent Ferenc eljegyzése a Szegénység Úrnőjével	SC	A commercium szó eljegyzésként való fordítása pontatlan, ezért a rövidítés a latin címalakból indul ki.
Ubertino da Casale: Arbor vitae	<i>A magyar forráskiadáson belül fordítás nem készült</i>	Casale	
Dante Alighieri: Divina commedia. Canto XI del Pasiso	Isteni színjáték. Paradicsom, tizenegyedik ének: Assisi Szentjéről	Dante	A mű eredeti nyelve olasz.
Angelus Clarenus: Historia septem tribulationum Ordinis Minorum	<i>A magyar forráskiadáson belül fordítás nem készült</i>	Claren	
Iordanus a Iano: Chronica	<i>A magyar forráskiadáson belül fordítás nem készült</i>	Iord	
Thomas De Eccleston: Liber de adventu fratrum minorum in Angliam	<i>A magyar forráskiadáson belül fordítás nem készült</i>	Eccle	
Salimbene de Adam: Chronica	<i>A magyar forráskiadáson belül fordítás nem készült</i>	Salim	

4. Szent Klára művei

6. táblázat. Rövidítések. Szent Klára művei

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Rövidítés	A rövidítés sajátossága
Regula	Szent Klára regulája	KIR	
Testamentum	Szent Klára végrendelete	KIVégr	
Benedictio	Szent Klára áldása	KIÁ	Nem összekeverendő <i>A Szent Klárának és nővéreinek írásban küldött áldással (ÁKI)</i> , amelynek címzettje és nem szerzője Szent Klára (erre az adatelemek sorrendje utal). Az áldás szövegét Szent Klára egyes számban megfogalmazva Prágai Szent Ágnesnek és Ermentrudis nővérnek is megküldte, a szöveg azonossága miatt ugyanakkor azokat külön nem jelezzük.
Epistola ad sanctam Agnetem de Praga I	Szent Klára levelei Prágai Szent Ágneshez – első levél	1LÁgn	A Prágai Szent Ágnesnek írt négy és az Ermentrudis nővérhez írt levél rövidítése esetében – eltérően Szent Klára legtöbb művének rövidítésétől – nem jelöltük a szerző nevét, mert a címzettek személye egyértelműen utal Szent Klára szerzőségére. (Szent Ferenc ezeknek a személyeknek nem írt levelet.)
Epistola ad sanctam Agnetem de Praga II	Szent Klára levelei Prágai Szent Ágneshez – második levél	2LÁgn	
Epistola ad sanctam Agnetem de Praga III	Szent Klára levelei Prágai Szent Ágneshez – harmadik levél	3LÁgn	
Epistola ad sanctam Agnetem de Praga IV	Szent Klára levelei Prágai Szent Ágneshez – negyedik levél	4LÁgn	
Epistola ad Ermentrudem	Az Ermentrudis nővérhez írt levél	LErm	
	Szent Klára imája Krisztus öt szent sebéhez	ImKIS	

5. Szent Klára életének forrásai

7. táblázat. Rövidítések. Szent Klára életének forrásai

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Rövidítés	A rövidítés sajátossága
Epistola de morte sanctae Clarae Assisiensis a quadam sorore conventus Sancti Damiani scripta	Levél Szent Klára haláláról	LKIH	
Il processo di canonizzazione di santa Chiara di Assisi	Szent Klára szentté avatási pere	KIPer	Bizonyos forráskiadások a peranyag elején szereplő pápai bullát (<i>Gloriosus Deus</i>) önálló egységként közlik (és külön rövidítéssel jelzik), a magyar nyelvű forrásközlés ugyanakkor azt együtt szerepelteti a peranyaggal, ezért külön rövidítés bevezetését nem tartjuk szükségesnek.
Federico Visconti: Consilium quod idem dominus [Fridericus] dedit domino Alexandro pape III coram Cardinalibus et multis aliis Prelatis in canonizatione sanctae Clarae	Visconti érsek ajánlása Szent Klára kanonizációjához	ViscKI	A rövidítés a nemzetközi gyakorlatot követi.
Bulla canonizationis sanctae Clarae Assisiensis	Szent Klára szentté avatási bullája	KISzt	Bár a dokumentumnak nem Szent Klára a szerzője, a mű egyedisége és könnyebb hozzáférhetősége miatt jónak látszik ezt a rövidítést alkalmazni.
Legenda sanctae Clarae Assisiensis	Celanói Tamás: Szent Klára legendája	CKI	A rövidítés első eleme – a Szent Ferenc-életrajzokhoz hasonlóan – a legenda szerzőjének nevét, Celanói Tamást jelöli, az ehhez csatlakozó KI rövidítés pedig Szent Klára nevére utal. Felmerült az LgKI rövidítés is, de ha ragaszkodunk a Szent Ferencről szóló művek körében kialakított gyakorlathoz és a kisebb karakterszámhoz, a mellékelt jelzés látszik alkalmasnak.
Legenda versificata sanctae Clarae Assisiensis	Szent Klára verses legendája	LgVKI	
Officium rhythmicum in festo Sanctae Clarae	Szent Klára verses zsolozsmája	1ZsKI	
Officium in translatione sanctae Clarae virginis	Zsolozsma Szent Klára testének átvételére	2ZsKI	

6. Szent Klára életének és a rend kezdetének egyéb forrásai

8. táblázat. Rövidítések. Szent Klára életének és a rend kezdetének egyéb forrásai

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Rövidítés	A rövidítés sajátossága
Privilegium Paupertatis (1216)	Privilegium Paupertatis III. Incétől	1PrivP	
Privilegium Paupertatis (1228)	Privilegium Paupertatis IX. Gergelytől	2PrivP	
Privilegium Paupertatis (1238)	Privilegium Paupertatis IX. Gergelytől	3PrivP	
Ab illa hora	Hugolino bíboros levele Szent Klarához (1220)	HugLKI	Bár a szerző személye azonos a későbbi IX. Gergellyel, a dokumentum megírásakor még nem pápaként szolgált.
	IX. Gergely levelei a Szegény úrnőkhöz	GerL	Bár a szerző személye azonos Hugolino bíborossal, a dokumentum megírásakor már pápaként szolgált. A források számos levelet közreadnak, amelyek nagy többsége még nem jelent meg magyar nyelven. A jövőben az egyes leveleket kronológiai sorrendben számozva ajánljuk majd rövidíteni.
Munificentiae Conditoris laudes	Rainaldus bíboros körlevele a huszonnégy klarissza monostornak (1228)	RainL	A források számos levelet közreadnak Rainaldus bíboros (a későbbi IV. Sándor pápa) tollából, amelyek címzettjei a klarisszák, és amelyek nagy többsége még nem jelent meg magyar nyelven. A jövőben az egyes leveleket kronológiai sorrendben számozva ajánljuk majd rövidíteni.
Vita sororis Agnetis, germanae sanctae Clarae	Assisi Szent Ágnes levele nényéhez, Klarához (1232 körül)	ÁgnLKI	Ebben az esetben a leveleknél bevett gyakorlatot követtük: az első helyen a levél feladója, ezt követően a műfaji megjelölés, majd végül a levél címzettjének rövidítése szerepel. Így a jelölés egyértelműen elválna Szent Klára Prágai Szent Ágneshez írt leveleinek rövidítésétől.
Epistola. Quam sanctus Bonaventura misit abbatissae et Sororibus sanctae Clarae de Assisi	Szent Bonaventura levele az Assisi klarisszákhoz (1259)	1BonL	Szent Bonaventura több levelet is intézett Szent Klarához és nővéreihez. Közülük az első magyar fordításban is olvasható. A jövőben az egyes leveleket kronológiai sorrendben számozva ajánljuk majd rövidíteni.

VI. Konklúzió és köszönetnyilvánítás

A jelen tanulmány célul tűzte ki, hogy megvizsgálva a korábbi hazai, valamint a latin és néhány további idegen nyelvű gyakorlatot, kialakítsa a ferences források egyes könyveinek standard, ugyanakkor rugalmas magyar rövidítési rendszerét. Munkánk során azt tapasztaltuk, hogy nem lehetséges egyetlen szempont alapján felépíteni egy teljesen logikus rendszert, különösen ha figyelembe vesszük a korábbi jelölési hagyományokat, a művek keletkezésének kronológiáját, valamint egyes, a címekben szereplő kifejezések hasonlóságait vagy azonosságát. Egybevetve a fenti szempontokat, tanulmányunk egy olyan „vegyes rövidítési rendszert” közöl, amelynek különböző szempontjai voltak, pl. egyes művek címe vagy szerzője, a korpuszok egyben tartása, a könnyű visszakövethetőség, a korábbi bevett formák megtartása. Az elkészült jegyzék alkalmas arra, hogy irányt adjon esetlegesen később előkerülő művek logikus rövidítésének megalkotására is. Ezzel együtt is előkerülhetnek olyan írások, amelyek esetében, a mostanihoz hasonló módon, egyedi döntéseket kell hozni. A ferences források különböző kiadásai eltérő terjedelemben közlik a nem elsődlegesnek (Szent Ferenc és Szent Klára művei, korai életrajzok, legendák) tekinthető műveket. A rövidítésjegyzék azzal a perspektívával készült, hogy a később kiadandó teljesebb magyar ferences forrásgyűjteményben közlendő művek rövidítése is helyet kapjon benne. A jelen tanulmányban közölt táblázatok segítenek abban, hogy a most bevezetett rövidítéseket egybevehessük a korábbi magyar vagy a nagy nyugati nyelvek által használt utalásokkal.

Az itt közölt rövidítési rendszer kialakítása során a tanulmány szerzői konzultációra hívták mindazokat, akik az elmúlt három évtizedben a ferences forrásokban közölt, magyar nyelven közreadott művek fordítói voltak. A létrehozott rendszer kialakítása ennek a testületnek a konszenzusával jött létre. Amennyiben a későbbiekben egy-egy esetben egyedi döntést kell hozni, a rendszer bővítése és alakítása hasonló testület döntése nyomán kaphat legitimitást. Egyben a szerzők kifejezik köszönetüket a fenti testület tagjainak, Hidász Ferenc, Varga Kapisztrán, Várnai Jakab, Kiss Didák, Berhidai Piusz, valamint Balázs Jeromos ferences testvéreknek szakértő együttműködésükért.

VII. Melléklet

9. táblázat. Az idegen nyelvű szövegkiadások rövidítésrendszerei

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	latin	olasz	német	francia	angol	EGYSÉGESÍTETT ALAK
Szent Ferenc művei – Regulák és buzdítások							
Regula non bullata	A meg nem erősített regula	RnBu	Rnb	NbR	1Reg	ER	RnB
Regula bullata	A megerősített regula	ReBu	Rb	BR	2Reg	LR	RB
Fragmenta codicis Wigorniensis		FrRe1			FragWo	1Frg	T1RnB
Fragmenta expositionis Regulae OFM fratris Hugonis de Dinia inserta		FrRe2			FragHug	3Frg	T2RnB
Fragmenta in secunda vita s. Francisci fratris Thomae Celanensis conservata		FrRe3			Frag2C	2Frg	T3RnB
Testamentum	Végrendelet	Test	2Test	Test	Test	Test	Végr
Testamentum Senis factum	A Sienában készített végrendelet	OpDi 7	1Test	TestS	TestS		VégrS
Regula pro eremitoriis data	A remeteségeknek adott regula	ReEr	Rer	REins	RegErm	RH	RRem
Forma vivendi sanctae Clarae data	A Szent Klárának és nővéreinek adott életforma	FoVi	Fvit	FormKl	FVie	FormViv	ÉfKl
Ultima voluntas sanctae Clarae data scripta	A Szent Klárához írt végakarát	UVol	Uvol	VermKl	UVol	UltVol	VaKl
Admonitiones	Intelmek	Adms	Am	Erm	Adm	Adm	Int
Szent Ferenc művei – Levelek							
Epistola ad fideles (recensio prior)	Levél a hívőkhöz, I. változat	1EFi	1Lf	1 Gl	1LFid	1LtF	1LHív
Epistola ad fideles (recensio posterior)	Levél a hívőkhöz, II. változat	2EFi	2Lf	2 Gl	2LFid	2LtF	2LHív

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	latin	olasz	német	francia	angol	EGYSÉGESÍTETT ALAK
Epistola ad clericos I (recensio prior)	Levél a klerikusokhoz, I. változat	1ECle	1Lch	Kler	LCle	1LtCl	1LKler
Epistola ad clericos II (recensio posterior)	Levél a klerikusokhoz, II. változat	2ECle	2Lch	Kler		2LtCl	2LKler
Epistola ad populorum rectores	Levél a népek vezetőihez	ERec	Lrp	Lenk	LChe	LtR	LNVez
Epistola toti ordini missa	Az egész rendhez írt levél	EOrd	LOrd	Ord	LOrd	LtOrd	LRend
Epistola ad quendam ministrum	Levél egy miniszterhez	EMin	Lmin	Min	LMin	LtMin	LMin
Epistola ad custodes I	Levél az örökhöz, I. változat	1ECu	1Lcus	1 Kust	LCus	1LtCus	1LŐr
Epistola ad custodes II	Levél az örökhöz, II. változat	2ECu	2Lcus	2 Kust		2LtCus	2LŐr
Epistola ad fratrem Leonem	Levél Leó testvérhez	ELeo	LfL	Leo	LLéon	LtL	LLeó
Epistola ad sanctum Antonium	Levél Antal testvérhez	EAnt	LAnt	Ant	LAnt	LtAnt	LAnt
Epistolae ad Hugonem episcopum Ostiensem	Levelek Hugolino ostiai püspökhöz						LHug
Epistola fratribus Franciae missa	A francia testvéreknek küldött levél	OpDi 6		Frank			LFr
De epistola civibus Bononiensibus scripta	A bolognai polgároknak írt levél	OpDi 3		Bol			LBol
Epistola sanctae Clarae de ieiunio scripta	Levél Szent Klárának és nővéreinek a böjtről	OpDi 4		Kl			LKI
Benedictio sanctae Clarae et eius sororibus in scriptis missa	A Szent Klárának és nővéreinek írásban küldött áldás	OpDi 2		SegKl			ÁKI
De epistola dominae Jacobae scripta	Levél Jacoba úrnőnek	OpDi 5	LJac	Jakoba			LJac
Szent Ferenc művei – Dicséreték és imádságok							
Oratio ante crucifixum dicta	Ima a Keresztrefeszített előtt	OCru	PCr	GebKr	PCru	PrCr	ImKer
Salutatio Virtutum	Az erények üdvözlése	SVit	Salvir	GrTug	SalV	SalV	ErÜ
Salutatio beatæ Mariæ Virginis	A Boldogságos Szűz üdvözlése	SVig	SalV	GrMar	SalM	SalBVM	BSzÜ
Laudes Dei altissimi	A fölséges Isten dicsérete	LDei	LodAl	LobGott	LD	PrsG	FID

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	latin	olasz	német	francia	angol	EGYSÉGESÍTETT ALAK
Benedictio fratri Leoni data	Áldás Leó testvérnek	BLeo	BfL	SegLeo	BLéon	BIL	ÁLeó
Benedictio fr. Bernardo data	Áldás Bernát testvérnek	OpDi 1					ÁBern
Canticum fratris Solis	Naphimnusz	CSol	Cant	Sonn	Csol	CtC	NapH
Canto «Audite Poverelle»	A Szegény Úrnőknek adott buzdítás	CAud	Aud	MahnKl	EP	CtExh	SzÚB
Laudes Dei ad omnes horas dicendae	Dicséreték minden imaórára	LHor	Lora	PreisHor	LH		DMI
Exhortatio ad laudem Dei	Buzdítás Isten dicséretére	ExhL	Eslod	Auff	ExhLD	ExhP	BID
Expositio in Pater noster	A Miatyánk kifejtése	ExPa	Pater	Vat	Pat	PrOF	MKif
De vera et perfecta laetitia	Az igazi és tökéletes örömről	OpDi 8	Plet	WFreud	VJ	TPJ	ITŐ
Officium Passionis Domini	Az Úr misztériumainak zsolozsmája	FOff	UffPass	Off	PsM	OfP	Zs
Antiphona in Officio Passionis	Antifóna. Az Úr misztériumainak zsolozsmája	AOff		MarAnt	PsMAnt		ZsAnt
Benedicamus Domino in Officio Passionis	Áldás. Az Úr misztériumainak zsolozsmája	BOff					ZsÁld
Szent Ferenc életének forrásai							
Heliae Cortonensis Epistola encyclica de transitu sancti Francisci	Illés testvér körlevele Szent Ferenc haláláról	EHel	LeE	E	EncEl		Illés
Bulla „Mira circa nos”	<i>Szent Ferenc szentté avatási bullája</i>	-	-	Bul 9	1Bul	-	-
Thomae de Celano Vita prima sancti Francisci	Szent Ferenc első életrajza	1Cel	1Cel [1C]	1 C	1C	1C	CÉ1
Thomae de Celano Vita secunda sancti Francisci	Szent Ferenc második életrajza	2Cel	2Cel [2C]	2 C	2C	2C	CÉ2
Thomae de Celano Tractatus de miraculis beati Francisci	Szent Ferenc csodái	3Cel	3Cel [3C]	3 C	3C	3C	CÉCs
Thomae de Celano Legenda ad usum chori	Zsolozsmában használt legenda	4Cel		4 C	LC	LCh	CZs
Vita beati patris nostri Francisci (Vita brevior)	Boldogságos Ferenc atyánk életrajza (Rövidebb életrajz)						CRÉ

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	latin	olasz	német	francia	angol	EGYSÉGESÍTETT ALAK
Vita beati patris nostri Francisci (Vita brevior). Miracula	Boldogságos Ferenc atyánk életrajza (Rövidebb életrajz). Csodák						CRÉCs
Legenda Umbra (vita et miracula)	Celanói Tamás: Umbriai legenda (a Rövidebb életrajz töredékei)			UCh	LO		CUL
Bonavanturae de Balneoregio Legenda maior sancti Francisci	Szent Bonaventura: Nagyobb legenda	1Bon	LegM [LM]	LM	LM	LMj	LM
Bonaventurae de Balneoregio Tractatus de miraculis	Szent Bonaventura: Szent Ferenc csodái	3Bon		LMMir	LMM		LMCs
Bonaventurae de Balneoregio Legenda minor sancti Francisci	Szent Bonaventura: Kisebb legenda	2Bon	Legm [Lm]	Lm	Lm	LMn	Lm
Iuliani de Spira Vita sancti Francisci	Iulianus de Spira: Szent Ferenc élete	ISpi		Jul	VJS	LJS	SÉ
Iuliani de Spira Officium sancti Francisci	Iulianus de Spira: Szent Ferenc verses zsolozsmája	IOff		JulOff	OJS	Off	SVZs
Henrici Abrincensis Legenda sancti Francisci versificata	Szent Ferenc verses legendája	1LVe		VFr		VL	LgV
Bernardi de Bessa Liber de laudibus beati Francisci	<i>A magyar forráskiadáson belül fordítás nem készült</i>	BBes		Bessa	BB	BPr	Bessa
Legenda trium sociorum	A három társ legendája	3Soc	3Comp [3Cp]	Gef	3S	L3C	3Társ
Anonymus Perusinus: De inceptione vel fundamento Ordinis	Perugiai Névtelen: A Rend kezdete és alapítása	APer	Anper [AP]	AP	AP	AP	PN
Compilatio Assisiensis [seu Legenda Perusina]	Assisi kompiláció / Perugiai legenda	CAss	CAss [CA]	Per	CA / LP	AC	AK / PL
Speculum perfectionis (minus)	A tökéletesség tükre	1Spe	Spec [SP]	SP	SPm	1MP	1TT
Speculum perfectionis	A tökéletesség tükre	2Spe			SP	2MP	2TT

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	latin	olasz	német	francia	angol	EGYSÉGESÍTETT ALAK
Actus beati Francisci et sociorum eius	Szent Ferenc és társainak cselekedetei	Actus	Actus	Actus	Actus	ABF	Actus
I fioretti di san Francesco	Fioretti		Fior	Fior	Fio	LF1	Fior
Delle sacre sante istimate di santo Francesco e delle loro considerazioni	A Fioretti végén: Elmélkedés Krisztus sebhelyeiről		FiorCons	Cons	CSti		FiorS
Szent Ferenc életének és a rend kezdetének egyéb forrásai							
Sacrum commercium sancti Francisci cum domina Paupertate	Szent Ferenc eljegyzése a Szegénység Úrnőjével	SCom	SCom [SC]	SC	CS	ScEx	SC
Ubertino da Casale: Arbor vitae	A magyar forráskiadáson belül fordítás nem készült		Arbor	Ubertin	AV	TL	Casale
Dante Alighieri: Divina commedia. Canto XI del Pesariso	Isteni színjáték. Paradicsom, tizenegyedik ének: Assisi Szentjéről		Dante	Dante	DA	DCom	Dante
Angelus Clarenus: Historia septem tribulationum Ordinis Minorum	<i>A magyar forráskiadáson belül fordítás nem készült</i>		Clar	Claren	HST	HTrb	Claren
Iordanus a Iano: Chronica	<i>A magyar forráskiadáson belül fordítás nem készült</i>		Giordano	Jord	JG	ChrJG	Iord
Thomas De Eccleston: Liber de adventu fratrum minorum in Angliam	<i>A magyar forráskiadáson belül fordítás nem készült</i>		Eccleston	Ecc1	TE	ChrTE	Eccle
Salimbene de Adam: Chronica	<i>A magyar forráskiadáson belül fordítás nem készült</i>		Salimbene	Salim	CSal		Salim
Szent Klára művei							
Regula	Szent Klára regulája	ReCl	RsC	KlReg	RegCl	RC1	KIR
Testamentum	Szent Klára végrendelete	TeCl	TestsC	KlTest	TestCl	TestC	KIVégr
Benedictio	Szent Klára áldása	BeCl	BensC	KlSeg	BCl	BCl	KIÁ
Epistola ad sanctam Agnetem de Praga I	Szent Klára levelei Prágai Szent Ágneshez – első levél	1ECl	1LAg	1Agn	1LAg	1Lag	1LÁgn

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	latin	olasz	német	francia	angol	EGYSÉGESÍTETT ALAK
Epistola ad sanctam Agnetem de Praga II	Szent Klára levelei Prágai Szent Ágneshez – második levél	2ECI	2LAg	2 Agn	2LAg	2Lag	2LÁgn
Epistola ad sanctam Agnetem de Praga III	Szent Klára levelei Prágai Szent Ágneshez – harmadik levél	3ECI	3LAg	3 Agn	3LAg	3Lag	3LÁgn
Epistola ad sanctam Agnetem de Praga IV	Szent Klára levelei Prágai Szent Ágneshez – negyedik levél	4ECI	4LAg	4 Agn	4LAg	4Lag	4LÁgn
Epistola ad Ermentrudem	Az Ermentrudis nővérhez írt levél	5ECI	LErm	Ermen	LE	Ler	LErm
	Szent Klára imája Krisztus öt szent sebéhez			Wund			ImKIS
Szent Klára életének forrásai							
Epistola de morte sanctae Clarae Assisiensis a quadam sorore conventus Sancti Damiani scripta	Levél Szent Klára haláláról			TodKl		Not	LKIH
Il processo di canonizzazione di santa Chiara di Assisi	Szent Klára szentté avatási pere	PrCa	Proc	ProKl	PCI	Proc	KIPer
Federico Visconti: Consilium quod idem dominus [Fridericus] dedit domino Alexandro pape IIII coram Cardinalibus et multis aliis Prelatis in canonizatione sanctae Clarae	Visconti érsek ajánlása Szent Klára kanonizációjához			ViscKl	AFVCI		ViscKl
Bulla canonizationis sanctae Clarae Assisiensis	Szent Klára szentté avatási bullája	BuCl	BolsC	BulKl	BCCI	BC	KISzt
Legenda sanctae Clarae Assisiensis	Celanói Tamás: Szent Klára legendája	LegCl	LegsC	LebKl	LLCI	LegCl	CKI

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	latin	olasz	német	francia	angol	EGYSÉGESÍTETT ALAK
Legenda versificata sanctae Clarae Assisiensis	Szent Klára verses legendája	2LVe		VKl	LVCi		LgVKl
Officium rhythmicum in festo Sanctae Clarae	Szent Klára verses zsolozsmája			1 OffKl	OCi		1ZsKl
Officium in translatione sanctae Clarae virginis	Zsolozsma Szent Klára testének átvitelére			2 OffKl			2ZsKl
Szent Klára életének és a rend kezdetének egyéb forrásai							
Privilegium Paupertatis (1216)	Privilegium Paupertatis III. Incétől			1 Priv	D30	1PrPov	1PrivP
Privilegium Paupertatis (1228)	Privilegium Paupertatis IX. Gergelytől		Priv	2 Priv	D12	2PrPov	2PrivP
Privilegium Paupertatis (1238)	Privilegium Paupertatis IX. Gergelytől			3 Priv	D19		3PrivP
Ab illa hora	Hugolino bíboros levele Szent Klarához (1220)			HugKl	D5	LHug	HugLKl
Deus Pater	IX. Gergely levelei a Szegény úrnőkhöz				D10	LGreg	GerL
Munificentiae Conditoris laudes	Rainaldus bíboros körlevele a huszonnégy klarissza monostornak (1228)			7OSD	D11	LRay	RainL
Vita sororis Agnetis, germanae sanctae Clarae	Assisi Szent Ágnes levele nényéhez, Klarához (1232 körül)			AgnA		LAgA	ÁgnLKl
Epistola. Quam sanctus Bonaventura misit abbatissae et Sororibus sanctae Clarae de Assisi	Szent Bonaventura levele az Assisi klarisszákhöz (1259)			1 BonKl	LBon	LBon	1BonL

10. táblázat. A magyar nyelvű szövegkiadások rövidítésrendszerei

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Latin nyelvű összkiadás	Az Agapé Kiadó sorozata (1992-1995)	Legenda maior (2015)	Rövidebb életrajz (2017)	Rövidebb források (2018)	Szent Ferenc írásai (2018)	EGYSÉGESÍTETT ALAK
Szent Ferenc művei – Regulák és buzdítások								
Regula non bullata	A meg nem erősített regula	RnBu	1Reg	RnB	1Reg	RnB	RnB	RnB
Regula bullata	A megerősített regula	ReBu	2Reg	RB	2Reg	RB	RB	RB
Fragmenta codicis Wigorniensis		FrRe1						T1RnB
Fragmenta expositionis Regulae OFM fratris Hugonis de Dinia inserta		FrRe2						T2RnB
Fragmenta in secunda vita s. Francisci fratris Thomae Celanensis conservata		FrRe3						T3RnB
Testamentum	Végrendelet	Test	Végr	Végr	Végr	Végr	Végr	Végr
Testamentum Senis factum	A Sienában készített végrendelet	OpDi 7	VégrS				VégrS	VégrS
Regula pro eremitoriis data	A remeteségeknek adott regula	ReEr	RegR	RegR			RRem	RRem
Forma vivendi sanctae Clarae data	A Szent Klárának és nővéreinek adott életforma	FoVi	(KlReg) / Életforma				ÉfKl	ÉfKl
Ultima voluntas sanctae Clarae data scripta	A Szent Klárához írt végakarat	UVol	(KlReg) / Végakarat				VaKl	VaKl
Admonitiones	Intelmek	Adms	Int	Int		Int	Int	Int
Szent Ferenc művei – Levelek								
Epistola ad fideles (recensio prior)	Levél a hívőkhöz, I. változat	1EFi	1LHív			1LHív	1LHív	1LHív
Epistola ad fideles (recensio posterior)	Levél a hívőkhöz, II. változat	2EFi	2LHív			-	2LHív	2LHív

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Latin nyelvű összkiadás	Az Agapé Kiadó sorozata (1992-1995)	Legenda maior (2015)	Rövidebb életrajz (2017)	Rövidebb források (2018)	Szent Ferenc írásai (2018)	EGYSÉGESÍTETT ALAK
Epistola ad clericos I (recensio prior)	Levél a klerikusokhoz, I. változat	1ECle	LKler			1LKler	1LKler	1LKler
Epistola ad clericos II (recensio posterior)	Levél a klerikusokhoz, II. változat	2ECle					2LKler	2LKler
Epistola ad populorum rectores	Levél a népek vezetőihez	ERec	LNVez				LNVez	LNVez
Epistola toti ordini missa	Az egész rendhez írt levél	EOrd	LRend	LRend			LRend	LRend
Epistola ad quendam ministrum	Levél egy miniszterhez	EMin	LMin				LMin	LMin
Epistola ad custodes I	Levél az örökhöz, I. változat	1ECu	LÖr				1LÖr	1LÖr
Epistola ad custodes II	Levél az örökhöz, II. változat	2ECu					2LÖr	2LÖr
Epistola ad fratrem Leonem	Levél Leó testvérhez	ELeo	LLeó		LLeó		LLeó	LLeó
Epistola ad sanctum Antonium	Levél Antal testvérhez (vagy Levél Szent Antalhoz)	EAnt	LAnt				LAnt	LAnt
Epistolae ad Hugonem episcopum Ostiensem	Levelek Hugolino ostiai püspökhöz							LHug
Epistola fratribus Franciae missa	A francia testvéreknek küldött levél	OpDi 6					LFr	LFr
De epistola civibus Bononiensibus scripta	A bolognai polgároknak írt levél	OpDi 3					LBol	LBol
Epistola sanctae Clarae de ieiunio scripta	Levél Szent Klárának és nővéreinek a böjtről	OpDi 4					LKl	LKl
Benedictio sanctae Clarae et eius sororibus in scriptis missa	A Szent Klárának és nővéreinek írásban küldött áldás	OpDi 2					ÁKl	ÁKl
De epistola dominae Jacobae scripta	Levél Jacoba úrnőnek	OpDi 5					LJac	LJac
Szent Ferenc művei - Dicséreték és imádságok								
Oratio ante crucifixum dicta	Ima a Keresztrefeszített előtt (vagy Ima a kereszt előtt)	OCru	ImKer				ImKer	ImKer
Salutatio Virtutum	Az erények üdvözlése	SVit	ErÜdv	ErÜdv			ErÜ	ErÜ

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Latin nyelvű összkiadás	Az Agapé Kiadó sorozata (1992-1995)	Legenda maior (2015)	Rövidebb életrajz (2017)	Rövidebb források (2018)	Szent Ferenc írásai (2018)	EGYSÉGESÍTETT ALAK
Salutatio beatæ Mariæ Virginis	A Boldogságos Szűz üdvözlése	SVig	BSzÜdv				BSzÜ	BSzÜ
Laudes Dei altissimi	A fölséges Isten dicsérete	LDei	FID	FID			FID	FID
Benedictio fratri Leoni data	Áldás Leó testvérnek	BLeo	ÁldLeó		ÁldLeó		ÁLeó	ÁLeó
Benedictio fr. Bernardo data	Áldás Bernát testvérnek	OpDi 1	ÁldBern				ÁBern	ÁBern
Canticum fratris Solis	Naphimnusz	CSol	NapH	NapH	NapH		NapH	NapH
Canto «Audite Poverelle»	A Szegény Űrnőknek adott buzdítás	CAud	SzUB				SzUB	SzUB
Laudes Dei ad omnes horas dicendæ	Dicséreték minden imaórára	LHor	DMI				DMI	DMI
Exhortatio ad laudem Dei	Buzdítás Isten dicséretére	ExhL	BD				BID	BID
Expositio in Pater noster	A Miatyánk kifejtése	ExPa	MKif				MKif	MKif
De vera et perfecta lætitia	Az igazi és tökéletes örömről (vagy Az igazi és tökéletes bologságról)	OpDi 8	ITB				ITÖ	ITÖ
Officium Passionis Domini	Az Úr misztériumainak zsolozsmája	FOff	MZs				Zs	Zs
Antiphona in Officio Passionis	Antifóna. Az Úr misztériumainak zsolozsmája	AOff					ZsAnt	ZsAnt
Benedicamus Domino in Officio Passionis	Áldás. Az Úr misztériumainak zsolozsmája	BOff						ZsÁld
Szent Ferenc életének forrásai								
Helie Cortonensis Epistola encyclica de transitu sancti Francisci	Illés testvér körlevele Szent Ferenc haláláról	EHel			IK	Illés		Illés
Bulla „Mira circa nos”	<i>Szent Ferenc szentté avatási bullája</i>	-	-		-	-	-	-
Thomæ de Celano Vita prima sancti Francisci	Szent Ferenc első életrajza	1Cel	1Cel	1Cel	1Cel	CÉ1	CÉ1	CÉ1

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Latin nyelvű összkiadás	Az Agapé Kiadó sorozata (1992-1995)	Legenda maior (2015)	Rövidebb életrajz (2017)	Rövidebb források (2018)	Szent Ferenc írásai (2018)	EGYSÉGESÍTETT ALAK
Thomae de Celano Vita secunda sancti Francisci	Szent Ferenc második életrajza	2Cel	2Cel	2Cel	2Cel		CÉ2	CÉ2
Thomae de Celano Tractatus de miraculis beati Francisci	Szent Ferenc csodái	3Cel	3Cel	3Cel	3Cel		CÉCs	CÉCs
Thomae de Celano Legenda ad usum chori	Zsolozsmában használt legenda	4Cel			ZSL / LC			CZs
Vita beati patris nostri Francisci (Vita brevior)	Boldogságos Ferenc atyánk életrajza (Rövidebb életrajz)				RÉ/VB		CRÉ	CRÉ
Vita beati patris nostri Francisci (Vita brevior). Miracula	Boldogságos Ferenc atyánk életrajza (Rövidebb életrajz). Csodák				RÉCs			CRÉCs
Legenda Umbra (vita et miracula)	Celanói Tamás: Umbriai legenda (a Rövidebb életrajz töredékei)				UL			CUL
Bonaventurae de Balneoregio Legenda maior sancti Francisci	Szent Bonaventura: Nagyobb legenda	1Bon	LM	LM	LM		LM	LM
Bonaventurae de Balneoregio Tractatus de miraculis	Szent Bonaventura: Szent Ferenc csodái	3Bon		LMM	LMCs			LMCs
Bonaventurae de Balneoregio Legenda minor sancti Francisci	Szent Bonaventura: Kisebb legenda	2Bon	Lm	Lm	Lm			Lm
Iuliani de Spira Vita sancti Francisci	Iulianus de Spira: Szent Ferenc élete	ISpi			VJS	SÉ		SÉ
Iuliani de Spira Officium sancti Francisci	Iulianus de Spira: Szent Ferenc verses zsolozsmája	IOff			OJS	SVZs		SVZs
Henrici Abrincensis Legenda sancti Francisci versificata	Szent Ferenc verses legendája	1LVe						LgV
Bernardi de Bessa Liber de laudibus beati Francisci	<i>A magyar forráskiadáson belül fordítás nem készült</i>	BBes						Bessa
Legenda trium sociorum	A három társ legendája	3Soc	3Társ	LTSoc			3Társ	3Társ

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Latin nyelvű összkiadás	Az Agapé Kiadó sorozata (1992-1995)	Legenda maior (2015)	Rövidebb életrajz (2017)	Rövidebb források (2018)	Szent Ferenc írásai (2018)	EGYSÉGESÍTETT ALAK
Anonymus Perusinus: De inceptioe vel fundamento Ordinis	Perugiai Névtelen: A Rend kezdete és alapítása	APer		AnPer	PN	PN	PN	PN
Compilatio Assisiensis [seu Legenda Perusina]	Assisi kompiláció / Perugiai legenda	CAss	PL	LP	AK	PL	PL	AK / PL
Speculum perfectionis (minus)	A tökéletesség tükre	1Spe	TT				1TT	1TT
Speculum perfectionis	A tökéletesség tükre	2Spe					2TT	2TT
Actus beati Francisci et sociorum eius	Szent Ferenc és társainak cselekedetei	Actus					Actus	Actus
I fioretti di san Francesco	Fioretti		Fior	Fior				Fior
Delle sacre sante istimate di santo Francesco e delle loro considerazioni	A Fioretti végén: Elmélkedés Krisztus sebhelyeiről							FiorS
Szent Ferenc életének és a rend kezdetének egyéb forrásai								
Sacrum commercium sancti Francisci cum domina Paupertate	Szent Ferenc eljegyzése a Szegénység Úrnőjével	SCom	SC		ESz			SC
Ubertino da Casale: Arbor vitae	A magyar forráskiadásán belül fordítás nem készült							Casale
Dante Alighieri: Divina commedia. Canto XI del Pesariso	Isteni színjáték. Paradicsom, tizenegyedik ének: Assisi Szentjéről							Dante
Angelus Clarenus: Historia septem tribulationum Ordinis Minorum	<i>A magyar forráskiadásán belül fordítás nem készült</i>							Claren
Iordanus a Iano: Chronica	<i>A magyar forráskiadásán belül fordítás nem készült</i>							Iord
Thomas De Eccleston: Liber de adventu fratrum minorum in Angliam	<i>A magyar forráskiadásán belül fordítás nem készült</i>				TE			Eccle

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Latin nyelvű összkiadás	Az Agapé Kiadó sorozata (1992-1995)	Legenda maior (2015)	Rövidebb életrajz (2017)	Rövidebb források (2018)	Szent Ferenc írásai (2018)	EGYSÉGESÍTETT ALAK
Salimbene de Adam: Chronica	<i>A magyar forráskiadáson belül fordítás nem készült</i>							Salim
Szent Klára művei								
Regula	Szent Klára regulája	ReCl	KlReg					KIR
Testamentum	Szent Klára végrendelete	TeCl	KIVégr	KIVégr				KIVégr
Benedictio	Szent Klára áldása	BeCl						KIÁ
Epistola ad sanctam Agnetem de Praga I	Szent Klára levelei Prágai Szent Ágneshez – első levél	1ECI	1LevÁgn					1LÁgn
Epistola ad sanctam Agnetem de Praga II	Szent Klára levelei Prágai Szent Ágneshez – második levél	2ECI	2LevÁgn					2LÁgn
Epistola ad sanctam Agnetem de Praga III	Szent Klára levelei Prágai Szent Ágneshez – harmadik levél	3ECI	3LevÁgn					3LÁgn
Epistola ad sanctam Agnetem de Praga IV	Szent Klára levelei Prágai Szent Ágneshez – negyedik levél	4ECI	4LevÁgn					4LÁgn
Epistola ad Ermentrudem	Az Ermentrudis nővérhez írt levél	5ECI						LErm
	Szent Klára imája Krisztus öt szent sebéhez							ImKIS
Szent Klára életének forrásai								
Epistola de morte sanctae Clarae Assisiensis a quadam sorore conventus Sancti Damiani scripta	Levél Szent Klára haláláról							LKIH
Il processo di canonizzazione di santa Chiara di Assisi	Szent Klára szentté avatási pere	PrCa						KIPer

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Latin nyelvű összkiadás	Az Agapé Kiadó sorozata (1992-1995)	Legenda maior (2015)	Rövidebb életrajz (2017)	Rövidebb források (2018)	Szent Ferenc írásai (2018)	EGYSÉGESÍTETT ALAK
Federico Visconti: Consilium quod idem dominus [Fridericus] dedit domino Alexandro pape III coram Cardinalibus et multis aliis Prelatis in canonizatione sanctae Clarae	Visconti érsek ajánlása Szent Klára kanonizációjához							ViscKI
Bulla canonizationis sanctae Clarae Assisiensis	Szent Klára szentté avatási bullája	BuCl						KISzt
Legenda sanctae Clarae Assisiensis	Celanói Tamás: Szent Klára legendája (vagy Szűz Szent Klára életírása)	LegCl						CKI
Legenda versificata sanctae Clarae Assisiensis	Szent Klára verses legendája	2LVe						LgVKI
Officium rhythmicum in festo Sanctae Clarae	Szent Klára verses zsolozsmája							1ZsKI
Officium in translatione sanctae Clarae virginis	Zsolozsma Szent Klára testének átvitelére							2ZsKI
Szent Klára életének és a rend kezdetének egyéb forrásai								
Privilegium Paupertatis (1216)	Privilegium Paupertatis III. Incétől		1PrivP					1PrivP
Privilegium Paupertatis (1228)	Privilegium Paupertatis IX. Gergelytől		2PrivP					2PrivP
Privilegium Paupertatis (1238)	Privilegium Paupertatis IX. Gergelytől							3PrivP
Ab illa hora	Hugolino bíboros levele Szent Klarához (1220)							HugLKI
	IX. Gergely levelei a Szegény úrnőkhöz							GerL

Cím eredeti nyelven	Cím magyarul	Latin nyelvű összkiadás	Az Agapé Kiadó sorozata (1992-1995)	Legenda maior (2015)	Rövidebb életrajz (2017)	Rövidebb források (2018)	Szent Ferenc írásai (2018)	EGYSÉ- GESÍ- TETT ALAK
Munificentiae Conditoris laudes	Rainaldus bíboros körlevele a huszonnégy klarissza monostornak (1228)							RainL
Vita sororis Agnetis, germanae sanctae Clarae	Assisi Szent Ágnes levele nénjéhez, Klárához (1232 körül)		ÁgnLev					ÁgnLKI
Epistola. Quam sanctus Bonaventura misit abbatissae et Sororibus sanctae Clarae de Assisi	Szent Bonaventura levele az Assisi klarisszákhoz (1259)		BonLev					1BonL

VIII. Irodalom – References

- A három társ legendája* (1995). Ferences Források 3., Agapé, Újvidék – Szeged – Csíksomlyó. (ford. Balanyi, Gy. & Hidász, F.; bev. Várnai, J.)
- ARMSTRONG, R. J.; WAYNE HELLMANN, J. A. & SHORT, W. J. (eds.) (1999): *Francis of Assisi. Early Documents*. vol. 1., *The Saint*. New City Press, New York – London – Manila. doi:10.1353/cat.2000.0012
- Assisi Szent Ferenc Perugiai legendája* (1997). Ferences Források 3., Agapé, Újvidék – Szeged – Csíksomlyó. (ford., bev., jegyz. Varga, I.)
- BARTOLI LANGELI, A. (2014): Edizioni e traduzioni degli scritti di Francesco. In: *Francesco e Chiara d'Assisi. Percorsi di ricerca sulle fonti*. Editrici Francescane, Padova, pp. 29-86.
- BERG, D. & LEHMANN, L. (Hrsg.) (2009): *Franziskus-Quellen. Die Schriften des heiligen Franziskus, Lebensbeschreibungen, Chroniken und Zeugnisse über ihn und seinen Orden*. Provinziale Franziskaner, Kapuziner und Minoriten – Butzon & Bercker, Kevelaer.
- BONAVENTURA, Szent (2015): *Szent Ferenc élete. Legenda maior*. Középkori Keresztény Írók 7., Szent István Társulat, Budapest. (ford. Berhidai, P.)
- CELANOI, T. (1993): *Celanói Tamás életrajzi Szent Ferencről*. Ferences Források 2., Agapé, Újvidék – Szeged – Csíksomlyó. (ford. Balanyi, Gy.; Hidász, F. & Várnai, J.)
- DALARUN, J. (közread.) (2017): *Boldogságos Ferenc atyánk megtalált életrajza. Celanói Tamás: Boldogságos Ferenc atyánk élete*. Ferences Források Magyarul 1., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Budapest. (ford. Varga, I. K.)
- DALARUN, J. (dir.) (2013): *Claire d'Assise. Écrits, vies, documents*. Sources Franciscaines, Cerf – Éd. Franciscaine, Paris.
- DALARUN, J. (dir.) (2010): *Francois d'Assise. Écrits, vies, témoignages*. Sources Franciscaines, Cerf – Éd. Franciscaine, Paris.
- FERENC, Assisi Szent (2018): *Assisi Szent Ferenc írásai*. Ferences Források Magyarul 3., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Budapest. (ford., jav. Berhidai, P. & Hidász, F.)
- FERENC, Assisi Szent (1992): *Assisi Szent Ferenc művei (Opuscula S. Francisci)*. Ferences Források 1., Agapé, Újvidék – Szeged – Csíksomlyó. (ford. Balanyi, Gy.)
- KLÁRA, Assisi Szent (1993): *Szent Klára művei és életének forrásai*. Ferences Források 3., Agapé, Újvidék – Szeged – Csíksomlyó. (ford. Balanyi, Gy.; Hidász, F. & Várnai, J.)
- MENESTÒ, E. & BRUFANI, S. (eds.) (1995): *Fontes Franciscani*. S. Maria degli Angeli, Assisi.
- PAOLAZZI, C. (ed.) (2011): *Fonti francescane*. Editrici Francescane, Padova.
- SCHNEIDER, J. & ZAHNER, P. (Hrsg.) (2013): *Klara-Quellen. Die Schriften der heiligen Klara, Zeugnisse zu ihrem Leben und ihrer Wirkungsgeschichte*. Provinziale der deutschsprachigen Franziskaner, Kapuziner und Minoriten – Butzon & Bercker, Kevelaer.
- Testvérünk és Atyánk. Rövidebb ferences források I.* (2018). Ferences Források Magyarul 2., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, Budapest. (ford., bev. Berhidai, P.)